RETÖRKI
Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archívum

Szeredi Pál (szerk.)

A SZÉTVÁLÁS FÉL ÉVE

1989 ősze

ANTOLÓGIA KIADÓ
LAKITELEK, 2020

A SZÉTVÁLÁS FÉL ÉVE

1989 ősze

A SZÉTVÁLÁS FÉL ÉVE

1989 ősze

Szerkesztette: Szeredi Pál

ANTOLÓGIA Kiadó
Lakitelek, 2020

RETÖRKI Könyvek 44.

Sorozatszerkesztő: **Nyári Gábor**

A könyv a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archívum szakmai támogatásával készült

Szerkesztette: **Szeredi Pál**

Fedélterv: **Illés Zoltán**

Borítókép:
A Köztársaság kikiáltása a Kossuth téren, 1989. október 23.,
FORTEPAN, Vészi Ágnes fotója.

Korrektúra: **Agócs Sándor**

© RETÖRKI, 2020

ISBN 978 615 5862 51 9
ISSN 2064–4531

KIADÓ: ANTOLÓGIA Kiadó és Nyomda Kft.
Tel.: +36 76 549-045, e-mail: antologia@nepfolakitelek.hu

Tördelés/Nyomdai előkészítés: Kvaszta József
Tel.: +36 20 991-42-86, e-mail: kvaszta@jozsef.net

Tartalom

Előszó (Nyári Gábor) 7

Nagymihály Zoltán
„Azért maradtunk meg, hogy most segíthessünk"
A magyar emigráció kapcsolata
a rendszerváltó Magyarországgal (1987–1990) 11

Madácsy Tamás
„Az összetorlódott válság terméke"
Az első országos népszavazás Magyarországon
a Magyar Demokrata Fórum kampánystratégiájának tükrében 77

Marschal Adrienn
Adalékok az igazságtételhez, 1988–1990 109

Juhász-Pintér Pál
Van-e kiút a zsákutcából?
Pártok, agrárprogramok, agrártézisek 1989-ben 147

Szeredi Pál
A politika polarizálódása
Viták és szakadások a politikában 1989 őszén 195

Névmutató 225

Előszó

„A fiatal Caesar [Octavianus] (...) *Antoniusszal és Lepidusszal szövetkezett, hadaikat egyesítették, és úgy osztották fel a hatalmat maguk között, mintha személyes birtokuk volna."*[1]

E szavakkal számolt be az ókori történetíró, Plutarkhosz a második Triumvirátus Kr. e. 43-ban történő megalakulásáról. A hármas szövetség felbomlásának egyik utolsó momentumáról pedig a következőket jegyezte le:

„Caesar mindezt tudomására hozta a senatusnak, ismételten vádat emelt a népgyűlésen, és a népet felingerelte Antonius ellen, aki viszont küldöttei útján ellenvádakat emelt Caesar ellen. Caesar ellen a következők voltak a legfőbb vádak: Először, hogy Pompeiust megfosztotta Szicíliától, és neki, Antoniusnak nem adott részt a szigetből, másodszor, hogy a háború idejére tőle kölcsönkapott hajókat eltulajdonította, és harmadszor, hogy triumvirtársát, Lepidust megfosztotta hivatalától, és egyedül birtokolja a neki juttatott hadsereget, területet és adójövedelmeket; legvégül pedig, hogy csaknem egész Itáliát felosztotta katonái között, és az ő katonáinak semmit nem hagyott."[2]

Joggal vetődhet fel a kérdés az Olvasóban, hogy miért is lehet érdemes egy 1989 őszének magyarországi eseményeiről szóló kötet előszavát egy ókori történetíró több mint két évezreddel ezelőtti eseményeket leíró soraival kezdeni? Erre magyarázatot ad a kötet címe: *„A szétválás fél éve"*.

Alapigazságnak számít – de nevezhetjük közhelynek is –, hogy a történelem ismétli önmagát. Bár ez egy nagyon leegyszerűsített állítás, ha a történelem hasonló folyamatait vizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy vannak bizonyos törvényszerűségek, amelyek szinte mindig bekövetkeznek. Ha szűkítjük a kört és a világtörténelem „rendszerváltó", „rendszerváltoztató" folyamatait vesszük alapul, arra a következtetésre juthatunk, hogy az ismétlődő folyamatok lényeges szakaszai a következők: felkészülés; összefogás és cselekvés; szétválás. Ugyancsak ezek voltak a jelen tanulmánykötet előzményeinek tekinthető kiadványok címei is: *„A felkészülés éve – 1988"*; *„A cselekvés fél éve – 1988 ősze–1989 tavasza"*.

Felmerül a kérdés, mit értünk rendszerváltó folyamatok alatt? Tágabban értelmezve ide tartozik minden, ami a fennálló állam- és jogrend

[1] Plutarkhosz: *Párhuzamos életrajzok*. II. kötet. MEK, Budapest, é. n. 181.

[2] U. o. 352.

megváltoztatására, és ezzel együtt a hatalom gyakorlóinak leváltására törekszik. Fontos megjegyezni, hogy ez nem egy minőségi kategória, a rendszerváltás nem feltétlenül egy „rosszból" egy „jóba" vezet át. Az ókori példa a Római Köztársaság végnapjait mutatja be, a végeredmény pedig Augustus principátusa, majd a Római Császárság létrehozása lett. A tisztelt Olvasó saját belátása szerint eldöntheti, hogy a Római Köztársaság vagy a Császárság volt-e a megfelelőbb államforma.

Azonban ezen példából és fogalommagyarázatból kiindulva – módszertanilag és nem értékalapon – a világtörténelem összes rendszerváltása vagy rendszerváltást előidézni kívánó folyamata összehasonlítható egymással. Talán az egyik legjobb példa a francia forradalom, ahol kezdetben az alkotmányozó nemzetgyűlés tagjai még egyetértésben tettek esküt arra a Labdaházban 1789. június 20-án, hogy *„soha el nem válnak egymástól, és mindenütt összegyűlnek, ahol a körülmények azt megkívánják, mindaddig, amíg a királyság alkotmányát meg nem alkotják és szilárd alapokra nem fektetik."*[3] Ez volt tehát az összefogás és cselekvés szakasza, amelyet gyorsan követett a „szétválás időszaka", ámbár ez meglehetősen enyhe kifejezés, ismerve a jakobinusok által intézményesített diktatúra és terror történetét.

A magyar történelem elmúlt két évszázada bővelkedett a rendszerváltó folyamatokban, eseményekben. E logika mentén a reformkor a felkészülés, 1848 tavasza a cselekvés időszaka, amely egyből magában hordozta a szétválást is, hiszen egészen mást akart a Petőfi vezette forradalmi ifjúság és az áprilisi törvények szentesítését ünneplő országgyűlési ellenzék. Hasonló folyamat zajlott le az 1867-es kiegyezésnél is, amikor a sokáig egységesen fellépő politikai ellenzék határozati és felirati pártokká szakadt ketté. A vérzivataros magyar 20. század első rendszerváltásaként tarthatjuk számon, amikor az őszirózsás forradalomnak nevezett puccsot követően Károlyi Mihály kikiáltotta a népköztársaságot, de már ebben a pillanatban realizálódott, hogy teljesen mást ért demokrácia alatt Károlyi, Jászi Oszkár, Kunfi Zsigmond vagy a Szociáldemokrata Párt, miközben a kommunisták Kun Béla vezetésével már készültek arra, hogy magukhoz ragadva a hatalmat diktatúrát bevezetve kikiálthassák a Tanácsköztársaságot. Ha az 1945 utáni kommunista hatalomátvétel folyamatait nézzük, akkor is azt látjuk, hogy a demokratikus pártok „felszalámizásához" hozzájárultak a köztük kialakult ellentétek is.

[3] Furet, Francois: *A francia forradalom története, 1770–1815.* Osiris, Budapest, 1996. 76.

Mindezek után jutottunk el jelen kiadványunk – és az előzménykötetek – témájához, a Magyarországon 1988 és 1990 között lezajló rendszerváltó folyamatokhoz. A kötet öt tanulmányon keresztül, minden tudományos igényt kielégítve, alaposan mutatja be 1989 őszének egyes eseményeit. Ha különkülön, a kötet címétől elvonatkoztatva olvassuk a tanulmányokat, talán fel sem tűnik, de valójában minden egyes folyamat hátterében már megjelennek az ellentétek, amelyek aztán a szétváláshoz vezettek.

A történelmi példákból kiindulva talán nem is az a kérdés, hogy meg lehetett-e volna akadályozni a szétválást, hanem hogy az akkori szereplők egyáltalán észrevették-e hova tartanak? A többség minden bizonnyal nem. De, mint minden korban, ekkor is voltak olyan személyek, akik látták a történelmi párhuzamokat, és tisztában voltak a lehetséges következményekkel. Egyikük az emigráció kiemelkedő alakja, Borbándi Gyula[4] volt, aki 1989 őszén a következő sorokat írta le:

„Egyvalamiről végleg le kell mondaniuk az emigráns politikusoknak. Az emigráció vagy pontosabban a nyugati magyarság egységéről. Ez eddig sem volt töretlen, és a jövőben még kevésbé lesz az. A magyarokat eddig is elválasztották világnézeti, társadalmi, nemzedéki, politikai ellentétek. De összetartotta őket a kommunistaellenesség mindenkit átható érzése, a több évtizedes önkényuralom közös tapasztalata és élménye, a haza szabadságának és függetlenségének, a demokrácia kivívásának óhaja. A jövőben ezek az összetartást és egységet előmozdító elemek is szétfoszlanak. A nyugati magyarságra átterjed a honi megosztottság, és lassan kialakulnak a hazai irányzatok, pártok, politikai szervezetek nyugati megfelelői. Visszatér az 1945 és 1948 közötti helyzet, amikor a nyugati magyarok a szerint oszlottak meg, hogy mely magyarországi politikai irányzattal és csoporttal rokonszenveztek. Most sem lesz másként. Aki jól figyel, már látja ennek jeleit."[5]

Borbándi – akiről, illetve az emigráció rendszerváltással való kapcsolatáról szól Nagymihály Zoltán tanulmánya – már 1989 őszén látta azokat a jeleket, amelyeket kötetünk – sok egyéb téma mellett – fel kíván dolgozni. A

[4] Borbándi Gyula (1919–2014): Író, szerkesztő. 1949-ben hagyta el az országot. 1950-ben a *Látóhatár* egyik alapítója, 1957–58 között főszerkesztője, 1958 és 1990 között az *Új Látóhatár* felelős szerkesztője. 1951 és 1984 között a Szabad Európa Rádió munkatársa, 1979 és 1984 között a magyar osztály helyettes vezetője. Számos összegző munkájában vizsgálta az 1945 utáni magyar emigráció történetét, szerepét.

[5] Borbándi Gyula: Emigráns alternatívák. *Nyugati Magyarság*, 1989. november–december. 5.

háttérben húzódó – hol kevésbé, hol pedig jobban látható – vitákról és szakadásokról ír a kötet szerkesztője, Szeredi Pál záró tanulmányában, ezzel magyarázatot adva a kiadvány címének.

Bár a rendszerváltó folyamatok rövid és felületes elemzésére a fentiekben módszertani szempontból tettem kísérletet, azt mindenképpen hozzá kell tennem, hogy az 1990-ben befejeződő rendszerváltás minden árnyoldala és hibája ellenére úgy zárta le a 20. századot, hogy átvezette Magyarországot a pártállami kommunista diktatúrából a parlamentáris demokráciába. Azóta eltelt három évtized, ami elegendő idő ahhoz, hogy megfelelő szakmai alapossággal vizsgáljuk meg a rendszerváltás minden mozzanatát, köztük a „szétválás fél évének" eseményeit is.

Budapest, 2020. április 5.

Nyári Gábor

NAGYMIHÁLY ZOLTÁN

„Azért maradtunk meg, hogy most segíthessünk"

A magyar emigráció kapcsolata a rendszerváltó Magyarországgal (1987–1990)

Elővágás bevezető helyett

A szétválás fél éve – szól e kötet címe. A rendszerváltás folyamatának előrehaladásával, az egypárti struktúra bomlásával és a politikai szervezkedés lehetővé válásával természetes jelenség volt az addig a diktatúrával szemben (többé-kevésbé) közösen fellépő erők közötti törésvonalak megjelenése. Előtérbe kerültek a különbségek, határozottabbá váltak a különböző mozgalmak, majd a pártok – akár kifejezetten a másikkal szembeni – öndefiníciói. Mindez nem különbözik egy nyugati demokrácia politikai tagozódásától, ám az elkülönülés erősen kulturális töltete, egyben bizonyos törésvonalak évtizedes lefojtottságból való gyors feléledése mérgezetté és gyakran élethalálharccá tette a politikai konfliktusokat.

A következő tanulmányban az új politikai erők és a magyar emigráció kapcsolatát kívánjuk bemutatni. Az előbb említett *szétválás* az emigráció tekintetében – annak természetéből adódóan – mást jelentett. Az egységes fellépést nem kényszerítette ki az egypárti diktatúra és a különböző érdekek/értékek képviseletének lehetetlensége, a gondolkodásbeli különbségek akadálytalanul megjelenhettek. A közös állásfoglalásokat persze elősegíthette a józan belátás, a hasonló élethelyzet, valamint a magyarság jövőjéről szóló viták *légüres térbe szorulása* és *tét nélkülivé válása*. Borbándi Gyula[1] a Magyar Köztársaság kikiáltása után közzétett, az emigránsok előtt álló különböző alternatívákat bemutató írásában megállapította: „Egyvalamiről végleg le kell mondaniuk az emigráns politikusoknak. Az emigráció vagy pontosabban a nyugati magyarság egységéről. Ez eddig sem volt töretlen, és a jövőben még kevésbé lesz

[1] Lásd: 9. old., 4. lábj.

az. A magyarokat eddig is elválasztották világnézeti, társadalmi, nemzedéki, politikai ellentétek. De összetartotta őket a kommunistaellenesség mindenkit átható érzése, a több évtizedes önkényuralom közös tapasztalata és élménye, a haza szabadságának és függetlenségének, a demokrácia kivívásának óhaja. A jövőben ezek az összetartást és egységet előmozdító elemek is szétfoszlanak. A nyugati magyarságra átterjed a honi megosztottság, és lassan kialakulnak a hazai irányzatok, pártok, politikai szervezetek nyugati megfelelői. Visszatér az 1945 és 1948 közötti helyzet, amikor a nyugati magyarok a szerint oszlottak meg, hogy mely magyarországi politikai irányzattal és csoporttal rokonszenveztek. Most sem lesz másként. Aki jól figyel, már látja ennek jeleit."[2] Borbándi leírása egyértelműsíti, hogy a hazai és az emigrációban lezajló változások egymásra hatottak: a már létező gondolkodásbeli, nemzedéki, történelemképet érintő ellentétek nem oldódtak fel, azokat a magyarországi politikai megosztottság kivetülései csak tovább mélyítették. Az emigránsok különböző állásfoglalásaiban a személyes szimpátiák és ismeretségek[3] éppúgy szerepet játszhattak, mint az eltérő életkörülmények, a történelemhez és a magyar múlthoz való viszony különbözősége. Kétségtelen tény, hogy az emigrációban és az itthoni ellenzékben hasonló dinamikájú változások zajlottak: a közösen vállalható célok megvalósulása és a közös ellenség meggyengülése után felerősödtek az egymás közötti ellentétek.

A fentiek igazolására – hosszú bevezető helyett – lássunk egy vitát, amely akkor játszódott le a müncheni *Új Látóhatár*ban, amikor itthon még teljesnek

---

2 Borbándi Gyula: Emigráns alternatívák. *Nyugati Magyarság*, 1989. november–december, 5.

3 A rendszerváltást megelőző évtized során egyre gyakoribbá vált az itthoni, hatalommal szembenálló értelmiségiek Nyugatra látogatása, az emigrációval való személyes kapcsolatok kialakítása. A különböző emigráns fórumok az otthoniak és külhoniak közötti kapcsolatépítés fontos tényezőjévé váltak. Mindezt az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem már a változások utáni, 1991-es találkozóján Vásárhelyi Miklós akkori SZDSZ-es országgyűlési képviselő a következőképpen idézte fel: „A magyar demokrácia máig nem rótta le erkölcsi adósságát az emigrációval szemben. El kell ismernünk és ki kell mondanunk, hogy a demokratikus ellenzéki mozgalmak hatékonyságát felbecsülhetetlen mértékben fokozta a demokratikus emigráció. [...] A *Beszélő* példányszámát megsokszorozta a *Szabad Európa Rádió*. A párizsi *Irodalmi Újság* és a *Magyar Füzetek*, a müncheni *Új Látóhatár*, a *Nemzetőr* és a *Bécsi Napló* a magyar sajtó integráns része lett. [...] A cenzúrán rés tátongott, mert a közönség mindenről értesülhetett. Az emigráns sajtó és rádió gyakorlatilag szétfeszítette a vasfüggönyt, és bevonta Magyarországot Európa politikai, szellemi életébe." Vásárhelyi Miklós: *Monori szellem*. In memoriam Donáth Ferenc. *Kritika*, 1991/9 [5–10], 9.

tűnt az egység az ellenzék különböző csoportjai között. A helyenként meglehetősen heves dialógus bemutatása több szempontból is érdekes. Egyrészt megvilágítja, hogy az eltérő múltkép és élményvilág milyen erővel befolyásolta a jelenről és a jövőről való gondolkodást is, és hogy az effajta viták a természeténél fogva szabad emigráns diskurzustérben az itthoninál jóval hamarabb elkezdődtek; másrészt érzékelteti, hogy a személyes szimpátiák hogyan alakították a különböző, később megszerveződő politikai erők vezetőihez való viszonyt; harmadrészt azt is, hogy az emigrációban zajló viták hogyan és mikor csapódtak le a Magyarországon egyre szabadabbá váló sajtóban.

A vita kiindulópontja ugyan 1956 – pontosabban szólva egy 1956-ról szóló harmincéves megemlékezés[4] –, ám a legkeményebb hangú összecsapás nem a forradalom, hanem a népi mozgalom és az egykori rossz emlékű népi–urbánus vita múlt- és jelenbeli értelmezésével kapcsolatban bontakozott ki. Molnár József[5] az eredeti írására érkezett bírálatra adott válaszában a különböző véleményformálók eltérő élményvilágára és múltképére hivatkozott. Példaként az itthoni polgári radikális ellenzék egyik legmozgékonyabb tagja, Kenedi János a két világháború közti népi írókat elmarasztaló egyik írását idézte fel.[6] „Kenedi, aki Aczél György kedvencéből lett az urbánus ellenzék egyik szóvivője, úgy tesz, mintha sosem hallott volna arról, hogy a Horthy-rendszer bíróságai egymás után fogták perbe osztály elleni izgatásért a népi írókat. Akkori könyveik, folyóirataik hozzáférhetők a hazai könyvtárakban. Ha ez a fiatalember csak Kovács Imre perének füzet formájában is kiadott anyagát elolvasta volna, aligha ír le ilyen szemenszedett valótlanságot."[7] Néhány

4 Molnár József: Harminc év után. *Új Látóhatár*, 1986. október, 281–294.

5 Molnár József (1918–2009): Író, szerkesztő, könyvkiadó. 1948-ban emigrált. 1958-tól az *Új Látóhatár* felelős kiadója.

6 Kenedi János (1947): Író, történész. A polgári radikális ellenzék meghatározó képviselője. 1984-től rendezte sajtó alá Szabó Zoltán műveit. Kenedi az emigrációban, a párizsi *Magyar Füzetek* kiadásában megjelent *Elhülyülésem története...* és egyéb balgaságok c. munkájában a „népi" és „urbánus" szociográfusokkal szembeni hatalmi reakciók között tett különbséget. Míg szerinte, az előbbiekkel kesztyűs kézzel bánt a regnáló hatalom, az utóbbiakat keményebb retorziók érték. Talán ez esetben nem utólagos belemagyarázás a múlt jelenre vetítése: a szamizdat-irodalom magukat „demokratikus ellenzéknek" nevező szerzői gyakran vádolták a hivatalos sajtóban is megjelenő nemzetieket azzal, hogy a hatalom szemében – hozzájuk képest – más, kedvezőbb megítélés alá esnek.

7 Molnár József: A gordiusi csomó megkerülése. *Új Látóhatár*, 1987. március [121–124], 122.

oldallal később a párizsi baloldali emigráns, Fejtő Ferenc, a népiek '56-os szerepének (túl)értékelését és saját 1955-ös szavainak felidézését[8] vetette Molnár szemére, ám nem vonatkoztatott el a jelenkori tanulságok levonásától sem: „Nem gondoltam volna, hogy harminc év után, amikor a magyar értelmiség köreiben egyre tisztábban látják már a népies (sic!) mozgalom heterogén voltát és egyes tagjainak ártalmas szerepét a harmincas, negyvenes években és azután, még ily tájékozatlan, rosszindulatú, a zsidóság és a nem kommunista baloldal szerepét a Bibó-féle immár közismert elemzésekkel homlokegyenest ellenkező módon lehet a népies–urbánus vitát felújítani."[9]

E vita itthon csak később vetett hullámokat – igaz, 1987 elején még nem is volt szokás az emigráns újságokból való szemezgetés.[10] Az ellenzék lassan szerveződő különböző csoportjai ekkor még amúgy se az egymástól elválasztó, inkább az összekötő elemeket keresték. Bár a polgári radikálisok által kidolgozott program (Társadalmi Szerződés), majd a nemzetiek zászlóbontásának tekinthető első lakiteleki találkozó már határozottan az egyes csoportok öndefiníciója felé mutatott, a „népi–urbánus vita" valamiféle feléledését minden szereplő elutasította. Amikor Lakiteleken vita alakult ki a Beszélő Kör bizonyos képviselőinek meg nem hívása/jelen nem léte miatt, a szervezők határozottan visszautasították a rossz emlékű konfliktus bármiféle újraélesztésére tett kísérleteket.[11] Az 1988 elejétől a parlamentarizmus, a határon túli magyarság,

---

8 Fejtő Ferenc (1909–2008): Történész, kritikus, szerkesztő. 1938-ban hagyta el az országot, és a párizsi emigráció egyik fontos szereplője lett. 1950 és 1979 között az AFP francia hírügynökség munkatársa volt, emellett számos francia lapban publikált. Az Emberi Jogok Magyar Ligájának elnökeként egyik kezdeményezője volt az 1988. június 16-ai, jelképes párizsi újratemetésnek. 1955-ben a *Le Monde* című lapban az Ausztriából való orosz csapatkivonás kapcsán felvetődött esetleges magyarországi kivonulás következményeiről szólva a magyarságra nézve erősen dehonesztáló kommentárt tett. Eszerint szovjet kivonulás esetén a bosszúállás és a gyűlölet fog eluralkodni, „az antikommunistaság antiszemita hangsúlyt kap", pogromokra és fasiszta államcsínyekre kerülhet sor. Idézi Borbándi Gyula: Válasz Fejtő Ferencnek. *Új Látóhatár*, 1987. március [126–130], 128.

9 Fejtő Ferenc: Levél Borbándi Gyulának. *Új Látóhatár*, 1987. március, 125–126.

10 Ha idézetek meg is jelentek a magyar sajtóban, általában csak lesújtó kommentárok aláfestéseként. Emblematikus eset volt az *Új Tükör* „gesztusa", amely Csurka István *Az elfogadhatatlan realitás* című, *Irodalmi Újság*ban megjelent írásának fakszimiléje mellé helyezte el Fekete Sándor főszerkesztő ledorongoló válaszát. (A pesti Epiktétosz. Válasz Csurka Istvánnak. *Új Tükör*, 1986. 03. 09., 15–16.).

11 A legmarkánsabban Lengyel László vetette fel az általa érzékelt ellentétet. Szerinte a „népiek" és az „urbánusok" egyaránt lapot akarnak, amelybe viszont nem vonnák be a

illetve a nyilvánosság témájában szervezett Jurta Színházbeli fórumokon már újra jelen voltak a polgári radikálisok – a májusi, a sajtó témáját körüljáró találkozót együtt szervezte a Magyar Demokrata Fórum és a Nyilvánosság Klub.[12] A Szabad Kezdeményezések Hálózatának megszerveződése, majd az MDF politikai mozgalommá alakulása ugyanakkor egyértelművé tette a különböző „táborok" elkülönülését.

A felidézett emigráns vita fél évvel később, 1989 tavaszán – áttételes módon – jelent meg a magyar közbeszédben. Csurka István[13] a *Hitel*ben publikált egyik írásában a régi kommunisták és a polgári radikálisok keménymagja közti összjátékot elemezve „Aczél György által menedzselt csoportról" írt, amelybe „oly szépen harmonizálva tartozik bele a volt szamizdatos, ma már Nyilvánosság Klubos, meg jószerivel minden butikos, aki csak ráér az V. kerületben, és a még valójában le sem csengett Aczél-korszak valamennyi harsonása."[14] Radnóti Sándor[15] válaszában Csurka szavait úgy kommentálta: „a zsidó származású szamizdatozó, a ráérő belvárosi butikosok és a hirtelenjében Kádár-korszakból Aczél-korszakká vált évtizedek harsonásainak egybekapcsolásában az enyhe antiszemitizmus nem félreérthető".[16] Itt került elő Molnár József cikke, amellyel Radnóti szerint Csurka gondolatai „megdöbbentően összecsengenek".[17] A cikk

másik felet. Bíró Zoltán cáfolta, hogy a tervezett *Hitel* a „népi tábor" lapja lenne, egyben értelmezhetetlennek nevezte a „népi–urbánus ellentétpárt", „ami még a népi írói mozgalom idejében is pontatlan, hamisításokra alapot adó megnevezés volt". In: *Lakitelek, 1987. A magyarság esélyei. A tanácskozás hiteles jegyzőkönyve*. Szerk. Agócs Sándor, Medvigy Endre. Lakitelek, 1991, Antológia Kiadó [76–79], 79 [95–98], 97.

12 A Nyilvánosság Klub 1988. október 29-én alakult meg a Marx Károly Közgazdasági Tudományegyetem előadótermében. A szervezet alapító tagjai Babus Endre, Bihari Mihály, Bossányi Katalin, Kenedi János, Kocsis Györgyi, Farkas Zoltán, Lengyel László, Mélykuti Attila és Sólyom László voltak. Megalakult a Nyilvánosság Klub Országos Egyesület. Pozsgay Imre üdvözlete. *Magyar Nemzet*, 1988. 10. 31., 3.

13 Csurka István (1934–2012): Író, politikus. Az MDF alapító szervezője, 1991–92-ben alelnöke. 1993 júniusában kizárták a pártból. 1993-ban megalapította a Magyar Igazság és Élet Pártját (MIÉP), amelynek haláláig elnöke volt.

14 Csurka István: Faragó Vilmos 60 éves. *Hitel*, 1989. 03. 01., 8.

15 Radnóti Sándor (1946): Esztéta. 1988–89-ben az SZDSZ (Szabad Demokraták Szövetsége) Országos Tanácsának tagja volt.

16 Radnóti Sándor: Radikalizmus helyett gyógyítás? Levél Bíró Zoltánnak, a Hitel főszerkesztőjének. *Magyar Nemzet*, 1989. 03. 20., 7.

17 Uo. Radnóti Molnártól csak röviden, ám pontatlanul (hamisítva?) idézett. „Szintén a boldogtalan Kenedi Jánosról tudjuk meg, hogy »Aczél György kedvencéből (!) lett az urbánus ellenzék egyik szóvivője«, s egy vélelméről elhangzik, hogy »erre még az sem

az MDF vezetői közül Csurka mellett Lezsák Sándort is elmarasztalja.[18] A két csoport között eluralkodott meg nem értés és a fogalmak különbözőképpen való értelmezésének jeleként érdemes idézni Radnóti magyarázatát: „Megütközve láttam Lezsák Sándor *Magyar Hírlap*-beli nyilatkozatában e sorokat: »mi otthon vagyunk ebben az országban, és amíg lehet, nem akarunk a föld alá bújni, szamizdatokat kiadni, konspirálni«. [...] A gyáva szamizdatoló tehát a föld alá bújik, üresen tiltakozik, és a kormánypártihoz hasonlóan nincsen otthon ebben az országban. Mint – Csurka Istvántól véve a példát – Aczél György és Kenedi János."[19] Így lett a nemzeti demokraták és a polgári radikálisok közötti *módszerbeli* eltérésekről szóló interjúrészlet sértés és a – korszakban még kevésbé divatos szóval élve – kirekesztés bizonyítéka.

A következőkben az 1987. szeptemberi lakiteleki találkozótól kezdődően veszem sorra a magyar emigráció rendszerváltásba való bekapcsolódásának fontosabb tényezőit, arra adott reakcióit, a különböző szerveződő politikai erőkhöz való viszonyulását. Nem kívánok elfeledkezni arról, amit Borbándi Gyula őszintén és egyszerűen megfogalmazott az emigrációról szólva – „nem mi vívtuk ki Magyarország szabadságát"[20] –, de arról sem, hogy a nyugati

mentség, hogy a Lipótvárosban született«". Molnár József írásának idézett mondata viszont valójában így hangzik: „Erre még az sem mentség, hogy a Lipótvárosban született, mint Szabó Zoltán." Az *Új Látóhatár* szerkesztője tehát Szabó Zoltánra, a népi írók egyik fontos szereplőjére utalt, akinek munkásságával Kenedi behatóan foglalkozott, és magyarországi megismertetéséért sokat tett. In: Molnár i. m. 1987, 122.

18 Lezsák Sándor (1949): Költő, politikus. Az MDF alapító szervezője, 1987. szeptember 27-én az első lakiteleki találkozó házigazdája. 1988-tól 2004-ig az MDF elnökségi tagja, 1996 és 1998 között elnöke. 2004-ben kizárták a pártból, ekkor megalakították a Nemzeti Fórumot, amelynek elnöke.

19 Radnóti i. m. 1989, 7. Érdemes a Lezsák Sándor által elmondottakat pontosan és teljes egészében idézni. „– Kérdés: Tavaly nevet kapott a mozgalom, fórumokat szervezett a jogállamiság megteremtéséről, az erdélyi helyzetről, a nyilvánosságról. Az idén pedig megalakult a szervezet. Az alapítólevélben az áll, hogy az MDF nem fogadja el sem a kormánypártiság, sem az ellenzékiség címkéjét. Ez azt jelenti, hogy mindent tagad? Válasz: – Azt jelenti, hogy *nem gondolkodunk végletekben*. Sem kormánypárt, sem ellenzék – ez nem fejez ki többet annál, hogy mi *otthon vagyunk ebben az országban*, és amíg lehet, nem akarunk a föld alá bújni, szamizdatokat kiadni, konspirálni. Párbeszédre és együttműködésre törekszünk, nem üres kontesztálásra." In: Bálint B. András: Nem gondolkodunk végletekben. Beszélgetés Lezsák Sándorral. *Magyar Hírlap,* Melléklet, 1988. 10. 29., 2.

20 Éger György: A megálmodott Magyarország elvesztése. [Beszélgetés Borbándi Gyulával]. In: uo.: *Megálmodott Magyarország. Beszélgetés nyugati magyarokkal.* Bázel–Budapest, EPMSZ, 1999 [193–207], 194.

magyarság milyen szellemi munícióikkal, helyzetéből adódó előnyeinek kihasználásával és bátorító támogatással segítette a politikai változások folyamatát.[21]

Önvesztés helyett megújulás – Lakitelektől Lakitelekig

Az emigrációnak fontos szerepe volt nemcsak az itthoni ki nem mondható és nem képviselhető gondolatok terjesztésében, de a hatalomtól eltérő gondolkodású személyek számára adódó megszólalási lehetőségek biztosításában is. A nyugati magyar közösségekben megforduló és előadást tartó ellenzékiek jóval szabadabban fejthették ki eszméiket, mint a hazai, nyilvános közegben – még akkor is, ha tud(hat)ták, hogy az események híre nem marad következmények nélkül otthon. 1985-ben Köteles Pál,[22] 1986-ban Csurka István amerikai magyar közösségekben tartott előadásai „verték ki a biztosítékot", és eredményeztek az írók számára elbocsátást és/vagy szilenciumot.

Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem[23] 1987. áprilisi konferenciáján Für Lajos[24] beszélt az otthoni magyarság emigrációképéről és a hozzájuk fűződő várakozásokról. Az előadás több hónappal megelőzte az első lakiteleki találkozót, a megfogalmazottak azonban egybecsengenek a

---

21 Ahogy a Kossuth Klubban egy 1988-ban tartott konferencián Csoóri Sándor megfogalmazta: „volt idő a magyar történelemben, amikor a kultúránk folytonosságát a külső és a belső emigráció képviselte, s nem a belső nyilvánosság". Ugyanitt Pomogáts Béla odáig ment, hogy a magyarországi értelmiség „nem tudja betölteni a hivatását, ha nem hozza haza a nyugati magyarság szellemi értékeit, s nem oltja be – vitázva, töprengve – azokkal a reformokra készülő társadalmat." In: *„A független gondolkodás méltósága". Eszmecsere Budapesten a nyugati magyarságról. Nyugati Magyarság*, 1988. március, 5.

22 Köteles Pál (1927–1991): Író. 1977-ben települt át Erdélyből Magyarországra.

23 Az EPMSZ konferenciái az egyik legfontosabb megjelenési lehetőséget biztosították az emigráció és az itthoni rendszer lazulásával a magyarországi (és Kárpát-medencei) értelmiségiek megnyilvánulásai számára. Hasonló szerepet töltöttek be a Katolikus Magyar Értelmiségi Mozgalom, a Hollandiai Mikes Kelemen Kör, a Svájci Magyar Irodalmi és Képzőművészeti Kör, a londoni Szepsi Csombor Kör különböző rendezvényei, valamint az amerikai Magyar Baráti Közösség által szervezett Itt-Ott Találkozók. A különböző értelmiségi körökről és rendezvényeikről bővebben lsd. Borbándi Gyula: *Emigráció és Magyarország. Nyugati magyarok a változások éveiben, 1985–1995.* Bern–Budapest, EPMSZ, 1996, 259–296.

24 Für Lajos (1930–2013): Történész, politikus. Az MDF alapító szervezője, 1991 és 1993 között ügyvezető elnöke, 1994 és 1996 között elnöke. 1996-ban kilépett a pártból. 1990 és 1994 között honvédelmi miniszter.

szeptemberi *Lakiteleki Nyilatkozat* tartalmával (amelynek megalkotásában Für Lajosnak elévülhetetlen érdemei voltak). „Kiindulnunk abból kell, hogy a magyarság, mint népközösség, történelmének egyik, vagy éppen legsúlyosabb válságába sodródott. [...] Biológiai erejében megroppant, önhitében és tartásában megrendült, a köznormák és kohéziós kapcsok meglazultak, szétestek, magyarságtudata eltorzult és megdöbbentően hiányos, etnikumát példátlan széttagoltság sújtja. Hiányzik a demokratikus politikai struktúra, amelynek pluralista rendszerében öntevékenyen, gyorsabban láthatna hozzá a bajok orvoslásához. Nem lehet kétséges: megmaradásának és megújhodásának ügyére kell koncentrálni legjobb erőinket – otthon, a kisebbségben és a nagyvilágban egyaránt" – fogalmazott a svájci Magliasóban.[25] Csoóri Sándor[26] néhány hónappal később, a lakiteleki találkozó időpontjára eső amerikai előadásain „megviselt, kapkodó, ideggyönge országról" beszélt, ahol „nemcsak az ingek izzadnak át, hanem a lelkek is". A magyarság „túlhajszolt, zilált közösség", amely nem társadalom, „csupán államképződmény, szelíd, de ravasz függések szövevénye, amelyben senki se teremthette meg a maga hiteles arcát a nyilvánosság előtt". A gazdasági problémákat nem vitatva azok elé helyezte a közösségek, a nemzet belső lelkületének válságát, „a magyarság önvesztésének századok óta tartó makacs folyamatát". „A magyarság ritkán volt ilyen levert helyzetben" – állapította meg.[27] Csoóri hazatérve levélben üdvözölte a nyugati magyarság tagjait – a rövid, köszönő és méltató írás már felfogható a cselekvés lázában égő itthoniak felől érkező, a közös program megvalósításában való részvételre való felkérésként is: „S ha a hazától való távozástokban

[25] Für Lajos: Kétfelé nyitott szem. Hogyan látják Magyarországon a Nyugaton élő magyarságot és mit várnak tőle? *Új Látóhatár*, 1987. szeptember [281–296], 290–291. A *Lakiteleki Nyilatkozat*ban mindez a következőképpen hangzott: „A magyarság történelmének egyik súlyos válságába sodródott. Népmozgalmi erejében megroppant, önhitében és tartásában megrendült, kohéziójának kapcsai tragikusan meglazultak, önismerete megdöbbentően hiányos. Összeomlással fenyegető gazdasági válságnak néz elébe. A magyar etnikumot példátlan széttagoltság sújtja. Nemzetünknek nincs közösen vállalható jövőképe." A Protestáns Szabadegyetemen természetesen megjelent a különböző nemzetrészek közötti együttműködés fontossága, míg a *Lakiteleki Nyilatkozat*ba bekerült ezeken kívül egy rövid, a gazdasági helyzetről szóló mondat is. In: *Lakitelek, 1987* i. m. 1991 [177–178], 177.

[26] Csoóri Sándor (1930–2016): Költő, író. Az MDF szervezője-alapítója, 1988 és 1993 között elnökségi tagja. 1988-tól a *Hitel* szerkesztőbizottsági elnöke, majd főszerkesztője. 1991 és 2000 között a Magyarok Világszövetsége elnöke.

[27] Csoóri Sándor: A nemzet mi vagyunk. *Itt-Ott*, 1987. július–szeptember, 12–21.

régen csakis a veszteséget láttam, egyre megnyugtatóbban látom a nyereséget is: figyelmetek, áldozatkészségtek, kultúrátok sarkalló erővel hat ránk, otthon. Mondhatnám azt is, hogy a magyarság [...] a veszteségeiből építkezik. Ez az esztétikai létezés, ha lenyűgöző és kalandos is – életveszélyes. Az esztétikai létezés sávjáról nekünk ismét vissza kell térnünk a történelmi létezésébe. Tudjuk, a nemzet: közös ihlet, mint ahogy József Attila mondta, de készenlét és szellemi-lelki koncentráció is. Köztetek való forgolódásom minden percét ennek a koncentrációnak az izgalma forrósította át."[28]

Lakiteleken a Nyugaton élő magyarok közül az éppen Magyarországon tartózkodó Püski Sándor vett részt és szólalt fel.[29] A nyugati magyarságra általában jellemző mértéktartással ugyan – „mint ideiglenesen, de már hosszú ideje külföldön élő magyar" nem szeretné a hozzászólások elvi részét szaporítani –, de felajánlotta a tanácskozás jegyzőkönyvének és a hosszú évekkel korábban kezdeményezett *Hitel* folyóiratnak egy szabadon választott otthoni kiadóval való közös kiadását.[30] Az 1970-ben az Egyesült Államokba érkező Püski Sándor és családja már a megelőző években is komoly szolgálatot tett

[28] Csoóri Sándor: Levél. *Nyugati Magyarság*, 1987. október–december, 3.

[29] Püski Sándor (1911–2009): Könyvkiadó. A Magyar Élet Könyvkiadó alapítójaként a két világháború közötti népi irodalom legfontosabb kiadója. 1970-ben hagyta el az országot, 1975-ben New Yorkban megalapította a Püski Kiadót. 1989-ben tért haza, és itthon folytatta a kiadó tevékenységét. Püski hivatalos tartózkodási engedéllyel alapította meg amerikai kiadóját, így a szó valódi értelmében nem volt emigránsnak tekinthető, de kétségtelenül a nyugaton élő magyarság véleményének egyik markáns megjelenítője volt.

[30] *Lakitelek, 1987* i. m. 1991, 93. Az első lakiteleki találkozó jegyzőkönyvét végül csak a rendszerváltás után, 1991-ben adták ki először, nem Püski Sándor kiadásában. A Magyar Demokrata Fórum elsőként megpróbálta kihasználni a (hivatalos) nyilvánosság itthoni csatornáit, hogy a megfogalmazott üzenetek minél nagyobb közönséghez érhessenek el. Az egyik első terv a Művelődéskutató Intézettel való együttműködés volt. A Püskivel való szoros kapcsolatot a későbbiekben is fenntartotta a Fórum. Egy III/I-es jelentés 1988 márciusában adott hírt arról, hogy emigránsok az Egyesült Államokban kampányt akartak indítani a *Hitel* megjelenése érdekében. Az MDF vezetőinek kikötése az volt, hogy „ez ügyben minden kezdeményezésnek Püski Sándortól kell kiindulnia". Püski 1988 szeptemberében nyithatott újra könyvkiadót Budapesten, az ISIS kisszövetkezet keretei között Eötvös Kiadó névvel. A megnyitó díszvendége Faludy György volt. Az 1988 novemberében elinduló *Hitel*t e kiadó jelentette meg, Püski kezdettől a lap szerkesztőségének tiszteletbeli tagja volt. (ld. *Dokumentumok a Magyar Demokrata Fórum korai történetéből, 1987–1989.* Szerk. Riba András László, Szekér Nóra. Lakitelek, 2017, Antológia Kiadó, 28–34. RETÖRKI Könyvek; ÁBTL 2.7.1. NOIJ „Demokrata Fórum" I. III/I-63-63/1 (1988. 03. 30.), 119; *Püski Sándor élete hagyatékának tükrében, III.*

a népi gondolkodás aktuális otthoni képviselőinek bemutatásában.[31] Hogy részvétele és felszólalása nem volt következmények nélküli – és hogy a hazai hatalom is csak mérsékelten változott –, hamar kiderült: egy hónappal később tervezett hazautazását késleltették, hosszú, többórás kihallgatásnak vetették alá, és – aligha függetlenül a jegyzőkönyv megjelentetéséről szóló bejelentéstől – megmotozták.[32]

A lakiteleki találkozó felszólalásainak tartalmát – a kijuttatott feljegyzések alapján – számos emigráns lap hosszan ismertette. Az addig szokatlan, „fórum" formájú szerveződés értékelése nem volt egyhangú: a *Katolikus Magyarok Vasárnapja* zajosan, a *Bécsi Napló* csendesen méltatta az eseményt, a *Nyugati Magyarság* tárgyszerűen tudósított róla, míg a *Nemzetőr* és az *Irodalmi Újság* határozottabb kritikát is megfogalmazott. Stolmár G. Ilona szerint a találkozó és az, hogy valami megmozdult Magyarországon, az emigrációra azt a feladatot rója, hogy meghallja a demokratikus követeléseket, és egységesen támogassa a demokratizálás folyamatát.[33] Dávid István a *Bécsi Napló*ban hangsúlyozottan kezdetként értelmezte a Lakiteleken történteket, úgy vélve:

„Magyar ügyben mindenkivel szóba állunk" (1970–2009). Szerk. Püski István, Gulay István. Budapest, 2016, Püski, 283.)

31 Püski Sándor két kiadványa különösen erős reakciókat váltott ki az itthoni hatalom köreiből, mindez pedig a szerzőkre nézve is következményekkel járt. Duray Miklós *Kutyaszorító* című, a felvidéki magyarság sanyarú sorsát bemutató kötet és Csoóri Sándor hozzáírt, *Kapaszkodás a megmaradásért* című előszava Csoórinak szilenciumot, Püskinek Magyarországra való beutazási tilalmat jelentett 1983-ban. Három évvel később Csurka Istvánt *Az elfogadhatatlan realitás* című, többek között a monori tanácskozáson elhangzott beszédet és nyugati előadásokat is tartalmazó esszékötetének Püski általi kiadása miatt érte publikálási tilalom.

32 A ferihegyi repülőtéren megmotozták és kihallgatták Püski Sándort. *Irodalmi Újság*, 1988/1, 4. A két esemény között Lezsák Sándor is összefüggést vélt felfedezni: szerinte Püskit azért kutatták át alaposan, hátha megtalálják nála a „lakiteleki anyagot" – jelentette a költőre ráállított „Nagy Márton" fedőnevű ügynök. Annak érzékeltetésére, hogy a belügy információi nem voltak teljesen légből kapottak, álljon itt Szeredi Pál Püski Sándorról írott kötetének egy részlete: „Püski október közepén valóban találkozott Csurka István lakásán a lakiteleki szervezőkkel, s felajánlotta, ha elkészülnek a szöveganyag gépelésével, akkor ő azt magával viszi, s Amerikában elvégzi a nyomdai előkészítést, majd hazahozza a kinyomtatásra. A szöveg gépelésével azonban nem végeztek, ezért nem volt Püskiéknél kéziratot..." (In: *„Nagy Márton" jelentése Nagy Lajos rendőr századosnak* (1987. 11. 29.). ÁBTL „Nagy Márton", M-42061/1, 233–234; Szeredi Pál: *Püski Sándor. Politikai életrajz.* Pilisszentkereszt, 2016, Barangoló, 216.)

33 Stolmár G. Ilona: „Hazánk nem maradhat jelen helyzetében". *Katolikus Magyarok Vasárnapja*, 1987. 11. 01. [6–7], 7.

„ha megkezdi működését a ténylegesen nyitott Magyar Demokrata Fórum, a történelem évkönyveiben lesz róla említés". Az alapvetően pozitív hangvételű írás óvatos kritikát is megfogalmazott a szervezőkkel szemben: nem fogadható el, hogy a hatalom jelölje ki, „kivel hajlandó tárgyalni, párbeszédet folytatni".[34] E vélemény az egyéb, kritikus hangvételű írásokban is megjelent. Makra Zoltán[35] a *Nemzetőr* által korábban ismertetett Társadalmi Szerződést „az urbánus ellenzék szamizdat folyóiratában" megjelent „időszerű politikai és gazdasági programnak", a lakiteleki találkozót pedig a népiek tanácskozásának nevezte. Ez utóbbit azonban – figyelmeztetett – „az együttgondolkodók és nem a másként gondolkodók összejövetelének minősítették". Makra nem egyformán bírálta a tanácskozás résztvevőit és felszólalóit: kritikáit döntő részben Pozsgay Imrének[36] címezte, akinek „fejtegetéseiből messzire kihangzott, hogy nem jött, hanem küldték", és aki továbbra is „a csődöt mondott szocializmust" kívánja megnyergelni. Vele szemben viszont dicsérettel és elismeréssel illette „a nép gondolkodását bátran visszaadó felszólalókat", különösen Csurka Istvánt, akinek gondolatsora „a közlés zsilipjét nyitotta fel".[37] Kevésbé nyílt, ám sokkal veszélyesebb kritikát tartalmazott Kasza László Levente[38] *Szabad Európa Rádió*ban közzétett jegyzete, amely a következőképpen kezdődött: „Találgat az ország. A »vetélkedő« kérdés ezúttal így hangzik: mi volt 1987. szeptember 27-én vasárnap Lakiteleken, a Lezsák Sándor költő házának udvarán felállított sátorban?" Kasza hat értelmezési keretet kínált kérdésként – ezek közül

[34] Dávid István: Lakitelek, 1987. szeptember 27. *Bécsi Napló*, 1987. november–december, 3.

[35] Makra Zoltán (1915–2005): Újságíró, szerkesztő. 1949-ben hagyta el az országot. 1956-tól a a *Nemzetőr* munkatársa, 1990-től főmunkatársa.

[36] Pozsgay Imre (1933–2016): Politikus. 1976 és 1982 között kulturális, majd művelődési miniszter, 1980-tól az MSZMP KB tagja. 1982 és 1988 között a Hazafias Népfront Országos Tanácsának főtitkára, 1988 és 1990 között államminiszter. 1987 szeptemberében részt vett az első lakiteleki találkozón, 1989 januárjában nagy vihart kavaró nyilatkozatban nevezte népfelkelésnek 1956-ot. A Magyar Szocialista Párt alapítója, elnökségi tagja, köztársaságielnök-jelöltje. 1990-ben kilépett a pártból.

[37] Makra Zoltán: Mi történt Lakiteleken? A Magyar Demokratikus *(sic!)* Fórum összejövetele. *Nemzetőr*, 1987. november, 3.

[38] Kasza László (1937): Újságíró. 1956-ban hagyta el Magyarországot. 1963-tól dolgozott a *Szabad Európa Rádió*nál, gyakornokként, szerkesztőként, majd igazgatóhelyettesként. 1994-ben tért haza Magyarországra.

elsőként szerepelt egy esetleges „antiszemita összejövetel" lehetősége.[39] Ez az egy mondat az *Irodalmi Újság*ban való közlésből már kimaradt. Kasza másik alternatív megfejtése viszont – miszerint Lakitelek tulajdonképpen „a népi írók szövetségre lépése Pozsgay Imrével" – benne maradt. A szerző – Konrád György[40] szavait idézve – a nyíltságot, „a népi írók" artikulálódását, kiállását, programalkotását is számon kérte a szervezőkön.[41]

Lakitelek nemcsak az emigrációs, de a nyugati sajtóban is szerepet kapott. Henry Kamm[42] a *New York Times*-ban egy hónappal a találkozó után megjelent, elsősorban Pozsgay Imréről informáló írásában a következőképpen fogalmazott: „A gyűlést, melyhez Pozsgay szólt, vidéki és munkás gyökerű írók és gondolkodók hívták össze, akiket »nemzeti« [az eredetiben: *populists*] névvel emlegetnek. Törekvéseiket inkább nacionalistának [az eredetiben: *nationalistic*], mint liberálisnak ítélik. Mivel nem hívták meg a rendszert kritizálók azon részét, akik magukat »demokratikus ellenzéknek« hívják, s akik leginkább Budapesten koncentrálódnak, néhányan elutasították a meghívást."[43] Az idézetben megjelentek önmagában nem tekinthetők durvának,

39 Idézi Révész Béla: Lakiteleken együttműködési szándék jött, az ellenzék soraiban zavar keletkezett. *Beszélő*, 2009. június [38–49], 39.

40 Konrád György (1933–2019): Író, szociológus. Regényeit, esszéit a '70-es évektől számos nyelvre lefordították. Az SZDSZ alapító tagja.

41 Kasza László: Találkozó Lakiteleken. Tények és találgatások egy fontos összejövetelről. *Irodalmi Újság*, 1988/1, 3–4.

42 Kamm, Henry (1925): Újságíró. A *New York Times* tudósítója.

43 Henry Kamm: *Budapest leaders look for support* [A budapesti vezetők támogatást keresnek]. *New York Times*, 1987. 10. 25. A fenti fordítást Kávássy János Előd tanulmányából idéztem. Az írás hosszan értelmezi a *populist*, a *nationalist* és a *nationalistic* kifejezés angol értelmezését: „Az *Oxford English Dictionary*, illetve a *Merriam-Webster* szótár mérvadó meghatározásai alapján a *populist* főnévként a brit angolban alapvetően »olyan párt tagja vagy támogatója, mely az átlagemberek érdekeit kívánja képviselni«, míg az amerikai angolban »a közemberek jogainak, bölcsességének vagy értékrendjének híve« jelentéssel (is) bír. Ezek alapján inkább ez utóbbi, az amerikai értelmezés feleltethető meg – mozgalom szintjén – a »népieknek«. Az *Oxford Dictionary* szerint a *nationalist* »olyan személy, aki egy ország függetlenségének a szószólója«, vagy »egy személy, aki erős hazafias érzelmekkel bír, különösképpen olyan, aki saját országának más országok feletti felsőbbségében hisz«. Az amerikai *Merriam-Webster* szerint a *nationalist* »támogatója vagy híve a nacionalizmusnak«, illetve »olyan politikai csoportosulás tagja, mely független és önálló nemzetet akar«. [...] Az egyértelműen negatív tartalmú angol terminus a *nationalistic*, mely a *Merriam-Webster* szerint »azon hit hangoztatása és kimutatása, hogy a saját országod jobb és fontosabb más országoknál«. [...] Visszatérve azonban az 1987. októberi *New York Times* cikkéhez, tény, hogy abban Kamm a negatív tartalmú

ám a magyar közbeszédben érezhető negatív képzettársításoknak és a Csoóri fent hivatkozott előadásában hosszan és költőien lefestett, sokak által érzékelt, lelkeket szétszabdaló, több évszázados szakadéknak[44] köszönhetően figyelmet váltottak ki, és választ igényeltek. Az Anyanyelvi Konferencia ötletgazdája, az amerikai magyar emigráció egyik meghatározó alakja, Nagy Károly[45] a szerkesztőségnek küldött levelében félrevezetőnek nevezte a *New York Times* két osztatú ellenzékábrázolását. Szerinte minden reformokat követelő erő nevezhető „nemzetinek" [az eredetiben: *nationalistic*], hiszen mindannyian a nemzeti függetlenség, a szuverenitás és az önrendelkezés elérését támogatják; és éppígy liberálisnak és demokratának, hiszen mindannyian védik az emberi jogokat, elérendő célnak tekintik a szólásszabadságot és a politikai demokráciát. „A magyarországi reformértelmiségi csoportoknak és egyéneknek különböző célkitűzései, módszerei és prioritásai is vannak. Néha talán nem értenek egyet, de nem egymás ellenfelei" – írta Nagy Károly.[46]

Az emigrációnak a *Lakiteleki Nyilatkozat* tervezett nyilvánosságra hozatalában is lett volna szerepe. A *Nemzetőr* idézett tudósítása tényként közölte, hogy november 20-án Lakiteleken sajtókonferenciára kerül sor, amikor nyilvánosságra hozzák az elfogadott nyilatkozatot.[47] Az állambiztonság úgy értesült: Juhász László[48], valamint Kovács Kálmán[49], a bécsi Magyar Szövetség az Emberi Jogokért képviselője számos Bécsben dolgozó nyugati újságírót mozgósított a Lakitelekre tervezett nemzetközi sajtótájékoztatóra.[50] Maga

nationalistic jelzőt használta az MDF-re, miközben maga is alkalmazta a nyilvánvalóan magyar eredetiből átvett »népi« és »nemzeti« terminust, a »demokratikus ellenzék« ellenpárjaként." Kávássy János Előd: A szabadság egy kis köre és a párbeszéd fóruma. A Magyar Demokrata Fórum az angolszász sajtó 1987-es híradásaiban. *Rendszerváltó Archívum*, 2017. március [8–15], 14–15.

44 Csoóri i. m. 1987, 14.

45 Nagy Károly (1934–2011): Szociológus. 1956-ban hagyta el az országot, és az Egyesült Államokban telepedett le. 1965-ben az Anyanyelvi Konferencia kezdeményezője, társelnöke. 1984 és 1990 között a *Nyugati Magyarság* szerkesztője.

46 Nagy Károly: Hungary's Reformers Are Not in Warring Camps [A magyar reformerek nem állnak hadban egymással]. *New York Times*, 1987. 11. 10.

47 Makra i. m. 1987, 3.

48 Juhász László (1933–2008): Újságíró. 1956-ban hagyta el az országot. 33 évig volt a *Szabad Európa Rádió* munkatársa, szerkesztője.

49 Kovács Kálmán (1927–2017): Festőművész. 1956-ban emigrált, Bécsben telepedett le. Egyik kezdeményezője és támogatója volt az Inconnu Csoport kopjafaállítási akciójának.

50 A két emigráns elsősorban Lezsák Sándor szervezőtevékenységét értékelte nagyra, ugyanakkor mindketten élesen elvetették, hogy a szerveződő Fórum valamilyen formában a

Pozsgay Imre – a *Lakiteleki Nyilatkozat* nyilvánosságra hozása miatt ellene indult pártbeli vizsgálat keretei között – is azzal védekezett: ha ő nem lép, és nem hozza nyilvánosságra egy *Magyar Nemzet*-interjúba csomagolva a nyilatkozat szövegét,[51] akkor a szervezők nemzetközi sajtókonferencia és sokkal nagyobb nyilvánosság előtt mutatják be annak tartalmát.[52]

Lakitelek nem valaminek a végét, sokkal inkább a kezdetét jelentette – az emigráció köreiben azonban nem elsősorban válaszokat adott, hanem (újabb) kérdéseket vetett fel. Egy napi operatív jelentés tartalma szerint például Lezsák Sándor 1988 elején ausztriai utazást tervezett, amelynek során Tollas Tiborral,[53] Borbándi Gyulával, Juhász Lászlóval és Kasza Lászlóval kívánt találkozni azért, hogy „első kézből" tájékoztathassa őket és rajtuk keresztül a magyar emigrációt a Magyar Demokrata Fórum törekvéseiről. Úgy vélte ugyanis, hogy a Nyugaton élők helyzetükből adódóan mást gondolnak és mást várnak el a magyar ellenzéktől, mint amit az képviselni tud. Lezsák arról kívánta meggyőzni beszélgetőpartnereit, hogy a Demokrata Fórum nem elsősorban „ellenzéki töltetű", hanem a párbeszéd kerete kíván lenni.[54]

Hazafias Népfront alá tartozzon. „Ha ezt a magyar belső ellenzék elfogadja, akkor elveszíti a magyar emigráció erkölcsi, de főleg anyagi támogatását, miután ez behódolás a kormánynak". ÁBTL 2.7.1. NOIJ „Demokrata Fórum" I. III/I-226-226/4 (1987. 11. 18.), 7.

51 Tóth Gábor: A közmegegyezés hajszálerei. Pozsgay Imre az állampolgári öntevékenységről, egyesületekről – a lakiteleki találkozóról. *Magyar Nemzet*, 1987. 11. 14., 7.

52 „Véleményem szerint csak napok kérdése volt, hogy mikor jelenik meg külföldi sajtóorgánumokban, rádióadásokban a nyilatkozat. Már megkezdődött az előkészítése Lakiteleken egy nemzetközi sajtókonferenciának, melyen a fő téma a nyilatkozat lett volna, eljuttatva külföldi adók útján minden otthonba, ahol rádiót hallgatnak. Elhangzott volna a vád, hogy a hatalom visszautasítja a párbeszédet az ország esélyeiről, ami gyengeségéről és gyávaságáról tanúskodik. Mivel sem a párbeszédre alkalmatlannak, sem gyávának nem tartom magunkat, ezért elfogadtam a kihívást." Lezsák Sándor maga is a lakiteleki szervezők sikereként értékelte a nyilatkozat nyilvánosságra hozását, őmaga úgy értesült, hogy Pozsgay egy belső pártértekezleten azt mondta: „ezek mindenre képesek", így a pártvezetés részéről a legegyszerűbb, leginkább feltűnésmentes megoldásnak a sima nyilvánosságra hozatal tűnik. (Pozsgay Imre: Levél Lázár Györgynek, az MSZMP főtitkárhelyettesének. (1987. 12. 07.). A dokumentum megjelent: *Rendszerváltó Archívum*, 2019. szeptember [69–74], 72. „Nagy Márton" jelentése Nagy Lajos rendőr századosnak. ÁBTL „Nagy Márton", M-42061/1, 232–236.)

53 Tollas Tibor (1920–1997): Költő, szerkesztő. 1947-ben a Népbíróság „háborús bűnök elkövetése" miatt elítélte, 1956-ban szabadult. A szabadságharc leverése után emigrált, 1956 decemberében megalapította a *Nemzetőr*t, amelynek haláláig főszerkesztője volt.

54 ÁBTL 2.7.1. NOIJ „Demokrata Fórum" I. III/I-209-209/5 (1987. 10. 26.), 4.

Az 1988 januárjában elinduló, a Jurta Színház nyilvánossága előtt zajló fórumok tevékenységébe már egyre gyakrabban kapcsolódtak be a nyugati magyarság képviselői is. Leghangsúlyosabb jelenlétük a márciusi, kisebbségi kérdésről szervezett fórumon volt tapasztalható – a közös ügy, Erdély egyre válságosabb helyzetének bemutatása természetes módon terelte össze az itthon és Nyugaton cselekvésre kész polgárokat. A magyar emigráció különböző szervezetei a romániai elnyomás növekedésével párhuzamosan egyre intenzívebben próbálták a nemzetközi közvélemény figyelme elé tárni az erdélyi magyarság ügyét.[55] E fellépésben megelőzték a sokáig az „internacionalista testvériséget" hirdető, a határon túl élő magyarság problémáiról cinkosan hallgató, itthoni kommunista kormányzatot. Ahogy Juhász László már a változások után lezajlott egyik konferencián fogalmazott: „a nyugati magyarság már akkor felemelte szavát a kisebbségi sorban élő testvéreink érdekében, amikor ez a kérdés idehaza még sovinizmusnak minősülő tabu volt".[56] Illyés Gyula[57] 1977-ben – köszönetet mondva az erdélyi magyarokért való cselekvésért – Hámos Lászlónak[58] üzenve ezt kérte az amerikai – és úgy általában a nyugati – magyarságtól: „éljenek azzal, hogy őnékik kivételes helyzetük van olyan szempontból, hogy tudtára tudnak adni a világnak olyasmit a sajtó és egyéb gyűlések felhasználásával, amit csak ők tudnak".[59] A Hámos László vezette Romániai Emberi Jogokért Bizottság (Committee for Human Rights in Rumania, CHRR), majd Magyar Emberi Jogok Alapítvány (Hungarian Human Rights Foundation, HHRF) az egyik legnagyobb hatású és sikerű, a romániai

[55] Az emigráció effajta szerepéhez bővebben Szőczi Árpád: *Temesvár. A romániai forradalom kitörésének valódi története*. Nagyvárad, Partium, 2014; Házi Balázs–Nagymihály Zoltán: „Egymásban bíztunk eleitől fogva". A határon túli magyarság sorskérdései a Magyar Demokrata Fórum politikai tevékenységében (1987–1990). In: *MDF-tanulmányok*. Szerk. Szekér Nóra, Szeredi Pál. Lakitelek, 2018, Antológia Kiadó, 105–165.

[56] Juhász László: A nyugati magyarság kötelességei és jogai a szabad Magyarországgal szemben. In: *Szűkülő vagy táguló horizontok?* Magyarok a változó világban. Szerk. Lisztóczky László. Zürich–Eger, 1992, SMIKK [117–128], 121.

[57] Illyés Gyula (1902–1983): Költő, író. 1956 után számos írásában foglalkozott a magyar politikában tabusított kérdésekkel, így elsősorban a határon túl élő magyarok problémáival.

[58] Hámos László (1951–2019): Emberjogi aktivista. 1976-ban a Romániai Emberi Jogokért Bizottság (1984-től Magyar Emberi Jogok Alapítvány) alapítója.

[59] Illyés Gyula: Üzenet az amerikai magyarokhoz, az erdélyi magyarok ügyében (1977. 07. 28.). In: *Alapítvány a nemzet javára. A Bethlen Gábor Alapítvány negyedszázada, 1980–2005*. Szerk. Bakos István. Budapest, 2005, Püski–BGA [22–23], 22.

magyarság elnyomása ellen küzdő, sorsukat a világ nyilvánossága elé táró, nyugati magyar szervezet volt, amely tüntetésekkel, újsághirdetésekkel és felkészült, határozott érveléssel sok éven keresztül harcolt az elnyomó román politika és annak nyugati/amerikai elismertsége ellen.[60] Érvelését elsősorban emberi jogi alapra helyezte: ahogy Hámos fogalmazott, az emberi jogok fogalma „mint eszköz rendkívül alkalmas ügyünk ismertetésére: korszerű kifejezés, rögtön felfogható, könnyen támogatható és nehezen visszautasítható. Ahelyett, hogy az átlag (rendszerint tudatlan) nyugati politikusra valamilyen érthetetlen történelmi nézeteket próbálnánk ráerőszakolni, ez egy olyan fogalom, ami [...] teljes mértékben beleillik az ő politikai kultúrájába..." Mindez persze nem jelentette az, hogy a HHRF elzárkózott vagy lemondott volna a Kárpát-medencei magyarság közösségi jogainak érvényesítéséről – az emberi jogok fogalmát „*eszköznek*, nem pedig *végcélnak*" tekintette.[61] Más irányból közelítette az erdélyi magyarság kérdését a brazíliai magyar emigráns, Zolcsák István[62] vezette Erdélyi Világszövetség, amely sokkal inkább nemzeti – és helyenként területi – alapra helyezte követeléseit, az emberi jogi alapállást valamiféle megalkuvásként értelmezve. Nem hagyhatjuk szó nélkül Barki Éva Mária Bécsben élő magyar jogásznő[63] – aki az erdélyi helyzet mellett a

60 A HHRF szerepéről az erdélyi kérdésben lásd Szőczi Árpád: *Temesvár. A romániai forradalom kitörésének valódi története*. Nagyvárad, 2014, Partium.

61 Hámos László: A nyugati magyarság felelőssége. Eredmények és feladatok. *Itt-Ott*, 1989/2 [5–11], 5.

62 Zolcsák István (1921–2008): Mérnök, vállalkozó. 1956-ban emigrált Brazíliába. Az általa alapított Enco Zolcsak cég a brazíliai autógyártás fontos szereplője lett. 1974-ben az Erdélyi Világszövetség alapítója.

63 Barki Éva Mária: Bécsben élő, magyar származású jogásznő. Az egyik legaktívabb harcosa volt az erdélyi magyarság ügyének és talán legfontosabb szereplője az MDF nemzetközi nyilvánosság elé való kilépésének. A Fórum szervezőivel együttműködve levelet intézett többek között II. János Pál pápához, Kurt Waldheim osztrák elnökhöz, Franz Vranitzky kancellárhoz, Alois Mock kancellárhelyetteshez, Hans-Dietrich Genscher nyugatnémet külügyminiszterhez, Warren Zimmermannhoz, az Egyesült Államok bécsi nagykövetéhez és Günther Winkler egyetemi tanárhoz. Tevékenysége természetesen a magyar állambiztonság figyelmét sem kerülhette el. Jelentettek arról, hogy Barki 1988 júniusában 60 ezer kisméretű magyar zászlót vitt Bécsbe, hogy azokat a pápalátogatásra kiutazó magyarok között szétosszák (a darázsfalvi szentmisén valóban több tízezer magyar zarándok vett részt), de arról is, hogy tiltakozó nyilatkozatot készített Grósz Károly aradi tárgyalásának kudarca miatt. Barki szerepére három évtized távlatából Kiss Gy. Csaba így emlékezett vissza: „Idővel kissé önjáró lett, valójában nem tisztáztuk vele, meddig és mit jelent velünk az együttműködés. Határozott írásbeli megbízatást nem

Magyar Demokrata Fórum megismertetését is vállalta – vagy az ENSZ Emberi Jogi Bizottságnál sikeres levélakciót szervező Zabolai Csekme Éva[64] szerepét sem. A nyugati emigráció emellett folyóirataiban és könyvekben tartotta napirenden a kérdést.

A Jurtában Barki Éva Mária, Hámos László,[65] az Erdélyi Világszövetség közleményét ismertető Damenija Csaba,[66] Szépfalusi István[67], Szőcs Géza[68]

kapott külföldi szóvivői szerepre. Ahogy szokott lenni, a nyugati magyarok véleménye megoszlott a személyéről." (*Dokumentumok*... i. m. 2017; ÁBTL 2.7.1. NOIJ „Demokrata Fórum" I. III/I-45-78/1-122/88 (1988. 06. 24.), 200–201; III/III-173/1 (1988. 09. 01.), 228.; Kiss Gy. Csaba: *Harminc év után, 1988–1989. Személyes történelem.* Budapest, Nap, 2019, 59.)

64 Zabolai Csekme Éva: Lelkész. 1956-ban hagyta el Magyarországot. 1981-től az UNICEF-nél, 1983-tól az ENSZ Nemzetközi Munkaügyi Hivatalában dolgozott. Az általa szervezett, az ENSZ Emberi Jogi Bizottságát megcélzó levélakcióhoz – a nyugati magyar szervezetek közreműködésével – százhatvanezren csatlakoztak. A tiltakozás hatására a bizottság egy romániai különmegbízott kinevezését határozta el. Svájcban az SOS Erdély és a Pro Kárpátalja munkacsoport alapítója volt. Zabolai Csekme Éva akciójához Magyarországról a Magyar Demokrata Fórumhoz tartozó Joó Rudolf és Jeszenszky Géza csatlakozott. Szőczi i. m. 2014.

65 Hámost – beutazásakor – Püski Sándorhoz hasonló inzultus érte. „Hámos László ismert amerikai magyar emigránshoz közel álló USA politikus arról tájékoztatta washingtoni nagykövetségünket, hogy f. hó 5-én a Ferihegyi repülőtéren a magyar hatóságok 3 órán át feltartóztatták, zaklatták a Csoóri Sándor meghívására »a félhivatalos nemzetiségi kérdésekkel foglalkozó fórumra« beutazó Hámost, és elvették tőle az USA-ból magával hozott feljegyzéseit. A politikus megjegyezte, hogy az »incidens« kedvezőtlen hatású lehet Magyarország számára. [...] Az amerikai külügyminisztérium tájékoztatást és magyarázatot kért az ügyben washingtoni nagykövetségünktől." Egy másik jelentés szerint Hámos a rendezvény során egy magánbeszélgetésen pozitívan értékelte a romániai menekültekkel kapcsolatos egyéni, egyházi és állami megnyilvánulásokat, „ezek támogatására napokon belül tízmillió dollárt szabadítanak fel, amit a kormány mellett működő tárcaközi bizottság kap meg további felhasználásra". (ÁBTL NOIJ „Demokrata Fórum" I. III/I-50-50/17 [1988. 03. 11.], 95. Hajdú-45-78/18 [1988. 03. 10.], 97.)

66 Damenija Csaba (1960): Rendező. A Jurtában az Erdélyi Világszövetség egy 1988. január végén fogalmazott nyilatkozatát olvasta fel, amely a szövetség határon túli magyarságért végzett tevékenységét mutatta be. Damenija egy 2009-es interjúban beszélt arról, hogy 1983-tól „Bíró" fedőnevű titkos megbízottként együttműködött a Belügyminisztériummal. Állítása szerint feladata a nyugati emigrációval – elsősorban is Zolcsák Istvánnal – való kapcsolattartás volt. Elmondása szerint Zolcsák tudott a szerepéről, „imponált [neki], hogy rajtam keresztül kapcsolata van a magyar kormánnyal". Az állambiztonság közben arról is információt szerzett, hogy Zolcsákot „felháborították a rendezvényen [a Jurta Színházban – N. Z.] történtek, azt jobboldali megmozdulásnak minősítette, s ezt az álláspontját képviseltetni is kívánja a március 21-ei folytatáson". Hogy mennyire

és a szót nem kérő, de jelenlevő nyugati magyarok nemcsak egy évtizedek óta nem tapasztalt, nyílt eszmecsere részesei lehettek a határon túli magyarság sorskérdéseiről, de a szervező Magyar Demokrata Fórum nevét is jobban megismerhették. Régi-új neveket kapott fel az emigráns sajtó is: Csurka István,

adhatunk hitelt a jelentés tartalmának, az harminc év távlatából nehezen állapítható meg – mindenesetre a São Pauló-i magyar milliomost különböző emigráns körök „jobboldali nacionalistának" tartották. Ráadásul Zolcsák később is jó kapcsolatot ápolt a Magyar Demokrata Fórummal. Egy Für Lajosnak írt, 1988. júniusi levélben így mutatta be a szervezet céljait, az Erdély-kérdés állását és a magyar politika ehhez való viszonyulását: „Az erdélyi és a moldovai magyarság szempontjából – sőt a magyar nemzet összességének jövője szempontjából – nagyon fontos a Fórum kiállása a román nacionalista elnyomás ellen. [...] A Magyar Demokrata Fórum szervezői biztosan számíthatnak ránk az erdélyi és a moldovai magyarság nemzeti önrendelkezési jogaiért indított harcban. Magától értetődő magyar érdekből nem támogatunk semmilyen csoportot, amely a nemzeti önrendelkezési jogokat bármilyen ürüggyel elalkudja az erdélyi magyarságtól. [...] Ebben a kérdésben együtt kívánunk működni a magyar kommunistákkal, akik hála istennek ma már közelebb vannak a magyar ügyek védelméhez, mint sok külföldi és hazai polgári vagy úgynevezett demokrata csoportosulások." (*Az MDF kisebbségi fóruma. A Magyar Demokrata Fórum kisebbségi sorskérdésekről tartott vitája második szakaszának jegyzőkönyve, 1988. március 21.* Szerk. Szeredi Pál. Budapest, 2019, RETÖRKI, Elektronikus Könyvek, 108–112; Seres László: *„Kettős ügynök voltam, és büszke vagyok rá."* Interjú Damenija Csabával. Országos Széchényi Könyvtár–1956-os Intézet–Oral History Archívum. http://www.rev.hu/ords/f?p=600:2:::::P2_PAGE_URI:890616/890616_damenija (Utolsó letöltés: 2018. 06. 06.); ÁBTL NOIJ 2.7.1. „Demokrata Fórum", III/III-52-55/1 (1988. 03. 18.), 99; Zolcsák István: Levél Für Lajosnak (1988. 06. 01.). RETÖRKI Archívum, Lakiteleki Rendszerváltó Archívum, MDF korai időszakának iratai, 1.5.1. Elnöki Titkárság iratai, 14. doboz, 137. ő. e.)

67 Szépfalusi István (1932–2000): Evangélikus lelkész, író, szociológus. 1955-től élt Ausztriában. 1960-ban a bécsi Bornemisza Péter Társaság alapítója, az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem titkára. Az Osztrák Evangélikus Egyház Magyar Lelkigondozó Szolgálata nyilatkozatát ismertette a Jurta Színházban. Szépfalusi aznap a bécsi Bornemisza Péter Társaság rendezvényén is beszámolt a Fórum eseményeiről és tanulságairól. (*Az MDF kisebbségi fóruma, I.* A Magyar Demokrata Fórum kisebbségi sorskérdésekről tartott vitája első szakaszának jegyzőkönyve és sajtóvisszhangja, 1988. március 6. Szerk. Szeredi Pál. Budapest, 2019, RETÖRKI Elektronikus Könyvek, 53–57.; ÁBTL 2.7.1. NOIJ „Demokrata Fórum" I. III/I-49-49/1 (1988. 03. 10.), 93.)

68 Szőcs Géza (1953): Költő, politikus. Az erdélyi ellenzék meghatározó alakja, az *Ellenpontok* nevű szamizdat egyik szerkesztője. 1986-ban hagyta el Romániát, és Genfben telepedett le. 1989–90-ben a *Szabad Európa Rádió* budapesti irodavezetője lett, majd 1990-ben hazatelepült Erdélybe, ahol a Romániai Magyar Demokrata Szövetség (RMDSZ) főtitkára, majd politikai alelnöke lett.

Duray Miklós,[69] Für Lajos, Kiss Gy. Csaba,[70] Konrád György, Pomogáts Béla[71] vagy Tamás Gáspár Miklós[72] hozzászólásait vagy helyzetértékelő interjúit a nyugati magyarság erre fogékony része is olvashatta.

Mint a felsorolt nevekből is látszik, a különböző emigráns lapok – irányultságtól szinte teljesen függetlenül – helyt adtak az otthoni ellenzéki értelmiség egymástól eltérő gondolkodású szereplőinek. Természetesen nemcsak a Magyar Demokrata Fórum tanácskozásai, de különböző szervezetek egyre gyarapodó nyilvános eszmecseréi, az ünnepi megemlékezések és tüntetések, majd az alakuló mozgalmak, később pártok önszerveződési törekvései is komoly figyelmet kaptak. *Megmozdult az ország* – adta hírül a *Nemzetőr*ben egy fiatal, név nélkül publikáló itthoni szerző 1988 tavaszán. „Egyre több a fórum, ahol az emberek közügyekről vitatkoznak. Klubok, egyesületek alakulnak, baráti társaságok formálódnak saját műveltségünk, történelmi és politikai helyzetünk megismerésének szükségétől vezetve. Mindez igazi lehetőség. És igazi csoda."[73] A „demokratikus ellenzék" megmozdulásairól, önszerveződéséről, valamint a március 15-ei, június 16-ai, illetve október 23-ai tüntetésekről leggyakrabban az *Irodalmi Újság* hasábjain olvashattak (Kasza László és Krassó György[74] tolmácsolásában), valamint a *Szabad Európa Rádió*ban hallhattak (Kasza mellett Lángh Júlia[75] közreműködésével) az érdeklődők. A különböző szerzők tudósításainak hangvétele között azonban találhatunk különbségeket: míg Kasza és Lángh teljesen kritikátlanul ismertette a polgári radikálisok

69 Duray Miklós (1945): Politikus, író, geológus. 1978-ban a Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottságának alapítója. 1982 után 15 hónapot töltött csehszlovák börtönökben. 1988–89-ben az Indiana University of Pennsylvania állami egyetem vendégtanára volt.

70 Kiss Gy. Csaba (1945): Művelődéstörténész. Az MDF alapító szervezője. 1988–89-ben az ideiglenes elnökség tagja, 1990-ben az elnökség tagja. 1993-ban kilépett a pártból.

71 Pomogáts Béla (1934): Irodalomtörténész. 1992-től az Anyanyelvi Konferencia elnöke.

72 Tamás Gáspár Miklós (1948): Író, filozófus, politikus. 1978-ban települt Erdélyből Magyarországra. Az SZDSZ alapítója. 1989 és 1994 között országgyűlési képviselő. 2000-ben kilépett az SZDSZ-ből.

73 Megmozdult az ország. *Nemzetőr*, 1988. március [1., 8], 8.

74 Krassó György (1932–1991): Közgazdász. A forradalomban való részvétele miatt 1957 és 1963 között börtönbüntetését töltötte. Szabadulása után folyamatos rendőri felügyelet alatt állt, szinte minden ellenzéki akció támogatója és mozgatója volt. 1985-ben – haldokló bátyjának meglátogatása miatt – útlevelet kapott, és Angliában telepedett le, megalapítva a Magyar Október Sajtószolgálatot. 1989-ben tért haza Magyarországra, a Magyar Október Párt alapítója.

75 Lángh Júlia (1942): Újságíró. 1984 és 1993 között a *Szabad Európa Rádió* szerkesztője.

különböző akcióit, majd a Szabad Kezdeményezések Hálózata tevékenységét, addig Krassó erős gyanakvással fogadta módszereiket és megkérdőjelezte céljaik őszinteségét.[76]

„Megint egyszer a világsajtó első oldalára kerültünk" – adott nyomatékot szavainak az 1988. március 15-éről tudósító Kasza László. A tudósító a „demokratikus ellenzék viszonylag kis csoportjának felhívására" utcára vonult „10-15 ezer ember" ünnepségéről úgy vélte: „Ennek a március 15-nek a hivatalos és a független megünneplése közötti különbség talán minden eddiginél jobban megmutatta: milyen szakadék tátong a hatalom maroknyi birtokosa és a mai magyar társadalom között."[77] Nyitrai Gyula a *Nemzetőr*ben kevésbé a hatalmi atrocitásokat, inkább az ünnepi üzeneteket középpontba állító írásában „lázas, lobogó márciusként" emlegette az 1988-as ünnepséget, a megmozdulás fontosságát a következőképpen illusztrálva: „Délután felhívott Münchenben egy pesti ismerősöm, aki 29 éves, fizikus, és elmondta, hogy a jövő hónapban disszidálni akart az Egyesült Államokba, ahol komoly tudományos megbízást kapott volna. Részt vett az ünnepségen és úgy döntött, hogy marad, mert megértette, hogy otthon van feladata."[78] Nagyobb port vert fel a június 16-ai eseménysorozat: a Hősök terei megemlékezés megtiltása és a „Batthyány–Nagy Imre-örökmécsesnél" összegyűlt tömeg elleni brutális fellépés. Az *Irodalmi Újság* hosszú tudósításában idézte fel a budapesti eseményeket. „A rendszernek nincs annyi gumibotja, amennyivel ezt el lehetett volna hallgattatni és a világ előtt el lehetett volna titkolni. A tüntetésről készült filmfelvételeket bemutatta a Nyugat jóformán valamennyi

[76] Krassó szoros kapcsolatban volt az Inconnu művészcsoport tagjaival, akiknek tevékenységét nagyra értékelte. A Szabad Kezdeményezések Hálózatának 1988. májusi létrejöttétől kezdve az Inconnu egyre inkább a „demokratikus ellenzék" perifériájára szorult, mivel tagjai kezdettől antidemokratikusnak tartották az SZKH szerveződését. Egy május 5-ei napi operatív jelentés szerint Molnár Tamás arról tájékoztatta Krassót, hogy az Inconnu és más csoportok is sérelmesnek tartják a Hálózat szervezésének körülményeit. Egy négy nappal későbbi jelentés szerint Krassó Philipp Tibort, az Inconnu másik alapítóját – állambiztonsági szóhasználat szerint – „elszámoltatta" azért, mert nem voltak jelen és nem tiltakoztak az SZKH május 4-ei megbeszélésén. „Krassó [...] elmarasztalta Philippet, és az inconnusokat, hogy nem veszik észre: Kis Jánosék tevékenysége »egy óriási kihívás«, amit »nem lehet félvállról venni«, arra »a legnagyobb koncentrációval, gondosan, okosan kell reagálni«." (ÁBTL NOIJ „Szabad Kezdeményezések Hálózata", III/III-85-88/3 (1988. 05. 05.), 95–98; III/III-87-90/2 (1988. 05. 09.), 101.)

[77] Kasza László: Március 15-e Budapesten. *Irodalmi Újság*, 1988/2, 1.

[78] Nyitrai Gyula: Tízezres tömeg tüntetett Budapesten. *Nemzetőr*, 1988. március, 7.

televíziója: a szégyen nem a tüntetőket, hanem a gumibotos hekusokat és a békés emberek verésére parancsot kiadó politikai vezetőket érte. A budapesti tüntetőkkel együtt érzett az egész nyugati világ közvéleménye." Az írás a „Jó lesz vigyázni! Jó lesz nagyon vigyázni" szándékoltan fenyegető élű mondatokkal kívánt üzenni a budapesti hatalomnak.[79] A következő számban Kasza László hosszú helyszíni tudósítása olvasható az őrizetbe vettek neveivel és az elhangzott fontosabb beszéde dokumentálásával (Dénes János,[80] Kis János,[81] Mécs Imre,[82] Rácz Sándor).[83] Krassó György tudósításában megszólaltatta Tamás Gáspár Miklóst, aki félreérthetetlenül üzent a párt reformszárnyának, amelynek most „lépnie, nyilatkoznia kell, el kell határolnia magát ettől az akciótól, különben soha senki nem fog hinni szavuknak".[84] Kende Péter[85] a párizsi *Magyar Füzetek*ben közölt tanulmányában a három megmozdulás, március 15-e, június 16-a és a méreteiben legnagyobb, június 27-ei, az erdélyi falurombolások ellen szervezett tüntetés társadalmi háttere és kezelése kapcsán fontos következtetéseket vont le az ellenzék aktuális állapotáról és csoportjairól is: „A Romániával kapcsolatos fájdalmak és sérelmek lényegében az ország egész lakosságát megmozgatják; így jöhetett össze szinte szervezés nélkül ötvenezer ember vagy még annál is több egy hétköznap délután. A »történelmi igazságtételt« egy sokkal szűkebb politikai elit tekinti ügyének – és aktuális ügynek – még egy olyan esemény másnapján is, mint Kádár bukása. A kettő között áll az 1988. március 15-ei tüntetés, ahol fiatal magyarok ezrével mutatták ki, hogy igenis érdekli őket a szabadság, ma is aktuálisnak tartják

79 Budapesti megemlékezés Nagy Imrére és 1956 mártírjaira. A reform-kormány rendőrei *gumibotokkal támadtak a békés felvonulókra. Irodalmi Újság*, 1988/3, 9.

80 Dénes János (1930): Vegyésztechnikus. 1956-ban a Kőbányai Gyógyszeráru Gyár munkástanácsának vezetője. 1958-ban tizenöt év börtönre ítélték, 1963-ban szabadult. 1990 és 1994 között MDF-es, majd független országgyűlési képviselő.

81 Kis János (1943): Filozófus, politikus. Az SZKH és az SZDSZ alapítója, utóbbinak 1990 és 1991 között az első elnöke. 2002-ben lépett ki a pártból.

82 Mécs Imre (1933): Villamosmérnök, politikus. 1956-os szerepéért halálra, majd életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. 1963-ban szabadult. Az SZKH és az SZDSZ alapítója, a TIB vezetőségi tagja. 1990 és 2010 között SZDSZ-es, majd MSZP-s országgyűlési képviselő.

83 Kasza László: Budapest, 1988. június 16. *Irodalmi Újság*, 1988/4, 9.

84 Krassó György: Tüntetések Budapesten. Otthon is megemlékeztek Nagy Imréről és mártírtársairól. *Nemzetőr*, 1988. július–augusztus [5, 8], 5.

85 Kende Péter (1927): Szociológus, újságíró. 1956-ban hagyta el Magyarországot. A párizsi emigráció fontos szereplője.

a valahai tizenkét pontot, s egyetértéssel figyelik azokat az »ellenzékieket«, akik e pontoknak időszerű tartalmat adnak. [...] A június 27-ei felvonulás gondolatával minden csoport egyetértett, sőt maga a kormányzat is, ez tehát nem ilyen vagy olyan rész, hanem egy meglehetősen egységes nemzetakarat kifejeződése volt. De ha az 1987 ősze óta eltelt év többi megmozdulását veszszük – s ebbe Lakitelektől a Jurta-színházig a nyilvános viták is beletartoznak –, akkor az a benyomás alakul ki, hogy megkezdődött a magyar ellenzék politikai differenciálódása. [...] Magában véve jó, hogy van differenciálódás. Az azonban nem volna jó, ha az ellenzék »pártjai« egymás ellen harcolnának, vagy alkalmat szolgáltatnának a kormányzatnak arra, hogy egyiket a másik ellen kijátssza."[86] Kende írása bár megkérdőjelezhetetlen igazságokra mutatott rá, bizonyos ponton sajátosan csoportosította a tényeket, és finom elfogultságot árult el a Hálózat iránt.[87] Az Itt-Ott baráti társaság meghatározó

[86] Kende Péter: Három tüntetés. *Magyar Füzetek*, 1988 [46–51], 50–51.

[87] A június 27-ei tüntetés szervezőiről írása korábbi részében úgy fogalmazott: „E tüntetést, mint ismeretes, több félhivatalos és részben ellenzéki csoportosulás kezdeményezte (Magyar Demokrata Fórum, Szabad Kezdeményezések Hálózata stb.), de csatlakozott a tervhez jó néhány törvényesen is elismert társulat és klub." Kasza László az *Irodalmi Újság*ban közölt tudósításában szintén külön kiemelte a FIDESZ, a Szabad Kezdeményezések Hálózata, a *Beszélő* vagy az Inconnu transzparenseit, az MDF, a Bajcsy-Zsilinszky Társaság vagy az Erdélyt Védő Független Bizottság szervezésben játszott markáns szerepéről ugyanakkor egy szót sem szólt. A szervezésben valójában utóbbi három szervezet játszotta a szerepet, az SZKH, a FIDESZ vagy az Inconnu Csoport ez esetben inkább csatlakozó szervezetnek tekinthető. Ahogy az MDF valóban idegenkedett a különböző betiltott vagy a hatalmat fellépésre ingerlő tüntetéseken való részvételtől, úgy a polgári radikális ellenzék bizonyos tagjai részéről is észrevehető volt bizonyos idegenkedés például az Erdély-tüntetés különféle hangsúlyaitól. „A Hősök terére a Hálózat 60-80 fős és a FIDESZ 100-120 fős csoportja lényegében zárt, elkülönült két csoportként, saját zászlóik, transzparenseik alatt vonult be. [...] Az ellenséges csoportok hangadói, vezetői elsősorban a Hálózat égisze alatt vettek részt és vonultak fel. Véleményük az volt, hogy részt kell venni, és lehetőleg ki kell használni az alkalmat. Ez transzparensekben mutatkozott meg, amelyek a rendezők által készíttetettektől eltérően »Szabadságot, Demokráciát!«, »Emberi Jogokat!«, »Diktátormentes Európát!« követeltek. [...] Köreikben gyakran hangzott fel nevetés, a rendezők folyamatos fegyelmező tevékenységét gúnyolták, kinevették. A Hálózat legtöbb vezetője »ostobának« és »tarthatatlannak« minősítette a többször elhangzott rendezői utasításoknak azt a pontját, hogy aki »belpolitikai jelszavakat és célokat« kever bele a hivatalos tüntetésbe, az ugyanolyan »provokátor«, mint aki irredenta vagy egyéb követeléssel áll elő" – fogalmaz a tüntetésről szóló napi jelentés. (Uo. 47; Kasza László: Tömegtüntetés Budapesten az erdélyi magyarság védelmében. *Irodalmi Újság*, 1988/3, 9; ÁBTL 2.7.1. NOIJ „Szabad Kezdeményezések Hálózata", III/III-123-127/4 [1988. 06. 29.], 125.)

alakja, Éltető J. Lajos[88] szokásos *Pipafüstnél* sorozatában elsősorban Magyarország viszonylagos jó hírének csorbulása és érdekérvényesítő képességének ezáltali gyengülése/gyengítése miatt érezte sajnálatosnak a rendőrség június 16-ai fellépését: „Aki itt, nálunk igazán szívén viseli Magyarország sorsát, s nem csak a mellét veregeti, azt szeretné, ha mindig elmondhatná róla, amikor a szocialista országokról van szó: más az, kérem, mint a többi. [...] Ezért fáj az ilyen embernek, ha olyasmi történik odahaza, ami miatt itt mások, magyarok és nem magyarok, bezzeg szavára lám-lámmal felelnek. A június 16-i botozások rá is szégyent hoztak."[89]

A különböző megítélések összességében ekkor már nem tekinthetők meglepőnek. A magyar rendszerváltás két meghatározó szereplőjének fórumként, illetve hálózatként való megszerveződésével – bár az értelmes párbeszéd lehetősége és igénye 1989 második feléig még közel sem szakadt meg – egyértelművé vált az elkülönülés. Így az emigrációban kialakult szellemi és ismeretségbeli, egyéni és közösségi szimpátiák elkerülhetetlenné tették az értékválasztást is. Egy május végi állambiztonsági napi jelentés tudósított a francia külügyminisztérium egy munkatársának Budapestre érkezéséről. Meg nem nevezett „Párizsban élő magyarok" kapcsolatként állítólag „Konrád Györgyöt, Vásárhelyi Miklóst,[90] Tamás Gáspár Miklóst s főleg Kenedi Jánost" ajánlották neki, mint „akikkel érdemes elbeszélgetni". Christiane Malitchenko

88 Éltető J. Lajos (1938): Szerkesztő. Családjával 1945 után hagyta el az országot. A Magyar Baráti Közösség alapítója, a '80-as években a Magyarok Világszövetsége elnökségi tagja.

89 Éltető J. Lajos: Pipafüstnél. *Itt-Ott*, 1988/2 [5–6], 6. Két évvel korábban, az 1986. március 15-ei „lánchídi csata" visszhangja kapcsán az *Itt-Ott* hasábjain is kétféle emigráns hozzáállással találkozhattunk. Éltető Lajos a rendőri brutalitást ugyan elutasította, és ostobának minősítette, de világossá tette: „a legerélyesebben elhatárolom magamat minden olyan akciótól, legyen az akár magyarországi, akár nyugati kezdeményezés, amely arra irányul, hogy egyenlőségjelet tegyen Magyarország és Ceauşescu Romániája közé". Ez pedig „könnyen semmissé teheti azt az évek óta tartó erőfeszítését a magyarságnak". Azaz: az esetleges általánosítások miatt a magyarok elveszíthetik az esélyét arra, hogy hathatósan fellépjenek az erdélyi magyarság érdekében. Erre válaszolva Lipták Béla viszont hasznosnak nevezte a tüntetéseket, amelynek elkerülése érdekében a hatalom akár alkut is hajlandó lenne kötni bizonyos kérdésekben. (Éltető J. Lajos: „Nem Romániában történt". *Itt-Ott*, 1986/2, 33–36; Lipták Béla: Legyen csavaros, de éles is legyen az az ész! *Itt-Ott*, 1986/3, 36–40.)

90 Vásárhelyi Miklós (1917–2001): Újságíró. 1956-ban a Nagy Imre-kormány sajtófőnöke volt, a Nagy Imre-perben öt évre ítélték. A TIB és az SZDSZ alapítója, 1990 és 1994 között a párt országgyűlési képviselője volt.

budapesti francia nagykövet[91] válaszában arról tájékoztatta az érdeklődőt, hogy a maguk részéről „e személyekkel nem szoktak találkozókat szervezni, bár kétségtelen, hogy e nevek az utóbbi időben előtérbe kerültek Magyarországon".[92]

A szerveződésben azonban a nemzeti erők jártak előrébb – a második lakiteleki találkozó ennek komoly bizonyítékát adta. Nem véletlenül és talán némi irigységgel hangzott el a Szabad Kezdeményezések Hálózata szervezeti kérdésekről szóló októberi szóvivői tanácskozásán, hogy „az MDF lépéselőnybe került".[93] A *Nemzetőr* tudósítása „a megújhodás bölcsőjének" minősítette Lakiteleket, felidézte az 1979-es fiatal írók találkozóját és az 1987-es tanácskozást, amelyek révén irodalmi, majd „politikai és történelmi szerepet kapott ez a Kecskemét melletti község". A tudósítás fontosnak nevezte, hogy a '88-as találkozót „a nemzetközi sajtó is egyhangúlag elismeréssel" fogadta.[94] A *Bécsi Napló* címoldalán a lap főszerkesztője, Deák Ernő[95] is bizakodásra okot adónak nevezte a Fórum megszerveződését, amelynek „egyéves léte és működése mérlegként jelzi az idő elmozdulását, az események felgyorsulását a reménytelen holtpontról a bizonytalanság felé". Az írás ugyanakkor azt is számba vette, hogy a Fórumnak komoly kihívásokkal és nehézségekkel kell szembenéznie: „A találkozón észlelt óvatosság, kimértség szinte idegen vagy legalábbis szokatlan a magyarnak mondott alkattól. Az eddigi tanácskozások összetétele, de már maga az elnökség is annyira humán értelmiségi, hogy félő, a műszaki pályák és főként a munkás–paraszt körök nem éreznek különösebb vonzalmat iránta, mivel nem fedeznek fel érdeklődési és foglalkozási összefüggésben közvetlen kapcsolódást az MDF felé. [...] Minden bizonnyal túlságosan óvatosnak tűnik az MDF a radikalizmusra hajló értelmiségi ifjúság előtt, de ugyanúgy várható bizonyos emigráns körök elzárkózása is pusztán a miatt, mivel a koalíciós jelleg párttagok befogadására is vonatkozik." A szerző a maga részéről ugyanakkor teljesen megértette az óvatosságot: ezzel kapcsolatban Csoóri Sándor és Csurka

[91] Malithenko, Christiane (1924–2010): Francia diplomata. 1986 és 1989 között budapesti nagykövet.

[92] ÁBTL 2.7.1. NOIJ „Szabad Kezdeményezések Hálózata", III/II-106 (1988. 05. 31.), 46–47.

[93] Igaz, a megszólalók úgy vélték, hogy „eszmei muníciója" nincs a nemzeti demokraták fórumának, a Hálózatnak viszont igen: a Társadalmi Szerződés. ÁBTL 2.7.1. NOIJ „Demokrata Fórum" II. III/III-199-205/3 (1988. 10. 18.), 314.

[94] Lakitelek a megújhodás bölcsője. Szervezetté alakult a Demokrata Fórum. *Nemzetőr*, 1988. szeptember,[1, 6], 6.

[95] Deák Ernő (1940): Történész, szerkesztő. 1956-ban hagyta el az országot. 1985 óta a *Bécsi Napló* főszerkesztője.

István aggodalmát idézte, akik 1956 tanulságait szem előtt tartva nem kívánták élezni a hatalommal való viszonyt. „Nagyon is szükséges most a biztatás és felzárkózás, mégse ragadtassuk el magunkat. Amíg nem születnek pozitív értelemben véglegesnek, visszavonhatatlannak tekinthető állapotok, amíg a szovjet vezetés nem változtatja meg alapvetően politikáját a kelet-közép-európai államokkal szemben, amíg a szomszédnépekkel nem sikerül elfogadható egyezségre lépni, túlságosan korai lenne a túlzott optimizmus."[96] 1988-ban az egy évvel korábbiakhoz képest már intenzívebb volt az emigráns jelenlét is Lakiteleken. Talán nem véletlen, hogy a külhoni résztvevők az erdélyi magyarság helyzetének ügyében szólaltak meg: Veress Bulcsú, Christopher J. Dodd amerikai szenátor munkatársa a szenátus Romániát elítélő határozatát tolmácsolta,[97] míg Barki Éva Mária az aradi találkozóról szóló két nyilatkozatát Filó Katalin olvasta fel.[98] Az ausztriai magyar jogásznő a tanácskozás végén maga is szót kérve bejelentette, hogy belép az MDF-be, és Bécsben pártolója és szervezője kíván lenni a mozgalomnak.[99] Az emigráció részéről táviratban üdvözölte a résztvevőket Borbándi Gyula, K. Lengyel Zsolt és Deák Ernő.[100]

---

96 Deák Ernő: Szkülla és Kharübdisz között. *Bécsi Napló*, 1988. szeptember–október, 1.

97 Veress Bulcsú (1941–2012): Politológus. Az 1956-os forradalom utáni szervezkedése miatt nyolc hónapos börtönbüntetést kapott. 1970-ben a strasbourgi egyetemen tanult, innen nem tért haza. Hamar bekapcsolódott a CHRR, majd a HHRF munkájába. 1980-tól Christopher Dodd connecticuti szenátor munkatársa. 1977-ben szerezte meg az amerikai állampolgárságot, ettől kezdve számos alkalommal tért vissza hazájába, ahol többek között Illyés Gyulával, Csoóri Sándorral és a határon túli magyar kisebbségek ügyében aktív nemzeti értelmiség több tagjával találkozott. Itthon volt 1979 karácsonyán is, amikor Csoóri Sándor, Kiss Ferenc és Kósa Ferenc társaságában tájékoztatták Illyés Gyulát a Bethlen Gábor Alapítvány létrehozásának tervéről. Pozsgay Imre tengerentúli látogatásain épp úgy közreműködött, mint Antall József 1989-es és 1990-es amerikai találkozóin. (Elek István: *Rendszerváltoztatók húsz év után*. Budapest, Magyar Rádió–Heti Válasz, 2009, 152–161; Szécsi Árpád: A Bethlen Gábor Alapítvány első évtizede. In: *A Bethlen Gábor Alapítvány negyedszázada, 1980–2005*. Szerk. Bakos István. Budapest, 2005, Püski–BGA). Dodd, Chrisopher J. (1944) amerikai politikus. 1981 és 2011 között connecticuti szenátor.

98 Filó Katalin (1944– 2009): Tanár, politikus. 1990–91-ben az MDF elnökségi tagja. *Lakitelek, 1988*. A Magyar Demokrata Fórum 1988. szeptember 3-i tanácskozásának jegyzőkönyve és sajtóvisszhangja. Szerk. Szeredi Pál. Lakitelek, 2018, Antológia Kiadó, 75–77, 86–88. RETÖRKI Könyvek.

99 ÁBTL 2.7.1. NOIJ „Demokrata Fórum" II. III/III-169/a-175/4 (1988. 09. 05.), 230.

100 K. Lengyel Zsolt (1960): Történész, politológus. 1974-ben telepedett le Nyugat-Németországban. 2002 óta a Müncheni Magyar Intézet vezetője. *Lakitelek, 1988*, i. m. 2018, 63.

Jelképes temetéstől az újratemetésig – Erkölcsi kötelesség, majd nemzeti megbékélés

A párizsi emigráns szellemi kör megkérdőjelezhetetlen teljesítménye volt a Père Lachaise temetőben szervezett jelképes temetés Nagy Imre és társai kivégzésének harmincadik évfordulóján. Az Emberi Jogok Magyar Ligájának kezdeményezésére[101] szervezett megemlékezést üdvözölte Ronald Reagan amerikai elnök[102] és Simone Veil európai parlamenti képviselő,[103] beszédet mondtak az olasz és francia szocialista és kommunista pártok vezetői. Magyarországról érkezett és felszólalt Vásárhelyi Miklós és Nagy Imre[104] lánya, Nagy Erzsébet,[105] üzenetet küldött Rácz Sándor, Fónay Jenő[106] és Lőcsei Pál.[107] Koszorút helyezett el az 1956-os Petőfi Kör nevében Hegedűs B. András.[108] A mártírok

[101] A konkrét ötletet Méray Tibor öntötte szavakba 1986 októberében a francia szenátus épületében rendezett, harmincadik évfordulós ünnepségen. „Az Emberi Jogok franciaországi Magyar Ligája vásároljon egy sírt a párizsi Père Lachaise temetőben Nagy Imrének és a magyar forradalom minden kivégzettjének. Ez a sír addig létezzék és váljék zarándokhellyé, amíg Nagy Imre és a forradalom minden halottja Magyarországon nem részesül nyilvános sírhelyben és tisztes temetésben..." A sírhelyet Jacques Chirac párizsi polgármester javaslatára végül ingyen bocsátották a liga rendelkezésére. Méray Tibor: Állítsunk emlékművet a párizsi Père Lachaise temetőben! In: *Tetemrehívás, 1958–1988, Párizs–Budapest.* Szerk. Rainer M. János. Budapest, 1988, Bibliotéka, 72.

[102] Reagan, Ronald (1911–2004): Amerikai politikus. 1981 és 1989 között az Egyesült Államok elnöke.

[103] Veil, Simone (1917–2007): Francia politikus. 1979 és 1993 között európai parlamenti képviselő, 1979 és 1982 között a testület elnöke.

[104] Nagy Imre (1896–1958): Kommunista politikus. 1953 és 1955 között, valamint az 1956-os forradalom és szabadságharc idején Magyarország miniszterelnöke. 1958. június 15-én halálra ítélték, másnap kivégezték.

[105] Nagy Erzsébet (1927–2008): Műfordító. 1988 és 1992 között a TIB elnöke.

[106] Fónay Jenő (1926–2017): Mérnök. Az 1956-os forradalom idején a Széna téri harcosok helyettes parancsnoka volt, első és másodfokon is halálra ítélték, ám végül kegyelmet kapott. 1963-ban szabadult. 1989-ben a Politikai Foglyok Országos Szövetsége (POFOSZ) alapítója, 2002-ig elnöke.

[107] Lőcsei Pál (1922–2007): Újságíró. A Magyar Szabadság alapító szerkesztője. 1958-ban 8 év börtönbüntetésre ítélték, 1962-ben került feltételes szabadlábra.

[108] Hegedűs B. András (1930–2001): Szociológus. 1956-ban a Petőfi Kör titkára. 1959-ben két évre ítélték, 1960-ban szabadult. 1988-ban a TIB alapítója, titkára, ügyvezető alelnöke. 1992-ben vált ki a szervezetből.

jelképes síremlékét Rajk László építész tervezte.[109] A szervezők az 1956-os megemlékezésen túl törekedtek (volna) az emigráció és az otthoniak egységének demonstrálására – ez kevésbé sikerült.[110] '56 dicsőségét mindenesetre egyaránt méltatta az egykor a Nagy Imre-körhöz tartozó reformer kommunista (Méray Tibor,[111] Vásárhelyi Miklós, Kopácsi Sándor,[112] Lőcsei Pál), a kivégzett miniszterelnök családtagja (Nagy Erzsébet), a már 1956-ban is emigrációban élő író és politikus (Fejtő Ferenc, Kárász Arthur)[113], a fegyveres felkelés résztvevője (Fónay Jenő, Nagy Alajos,[114] Sujánszky Jenő)[115] és a munkástanácsok egykori vezetője (Rácz Sándor).[116]

---

109 ifj. Rajk László (1949–2019): Építész. 1981 és 1983 között lakásán illegális szamizdatbutikot üzemeltetett. Az SZKH és az SZDSZ alapítója, 1990 és 1996 között országgyűlési képviselő. 2009-ben lépett ki a pártból. A magyar forradalom mártírjai emlékművének felavatása Párizsban. *Irodalmi Újság*, 1988/3, 1–5.

110 „A svájci emigráció is a magas szintű képviseletet szorgalmazza, de több tekintélyes kulturális kör idegenkedik a részvételtől, mivel az ünnepséget politikai jellegűnek tartja. [...] Az emigránsok a magyarországi »ellenzékiek« részéről egységes képviseletet várnak, Csoóri Sándor azonban kijelentette: »az MDF küldöttségszerű megjelenését nem tartja elképzelhetőnek; legyen ott, aki tud, de a maga személyében«" – szól egy május végi napi operatív jelentés. A jelképes temetés magyarországi védnökei között ugyanakkor ott volt Csoóri, ahogy Mészöly Miklós, Karinthy Ferenc, Haraszti Miklós, Kis János, Lőcsei Pál, Mécs Imre, Tamás Gáspár Miklós, Rácz Sándor és Vásárhelyi Miklós is. (ÁBTL 2.7.1. NOIJ „Demokrata Fórum" I. III/I-100-103/1 (1988. 05. 26.), 175; Kenedi János: *Kis állambiztonsági olvasókönyv.* Október 23.–március 15.–június 16. a Kádár-korszakban, II. Budapest, 1996, Magvető, 215.)

111 Méray Tibor (1924): Író, újságíró. 1946 és 1955 között a *Szabad Nép* munkatársa, phenjani, majd berlini tudósítója. 1955-ben Nagy Imre politikájának támogatója, 1957-ben hagyta el az országot. 1962-től a párizsi *Irodalmi Újság* szerkesztője, 1971 és 1989 között főszerkesztője.

112 Kopácsi Sándor (1922–2001): Rendőrtiszt. 1952 és 1956 között Budapest rendőrfőkapitánya, 1956. november 1-től a Nemzetőrség helyettes főparancsnoka volt. A Nagy Imre-perben elítélték, 1963-ban szabadult. 1975-ben hagyta el az országot, Kanadában telepedett le.

113 Kárász Arthur (1907–1992): Közgazdász. 1945–46-ban a Magyar Nemzeti Bank főfelügyelője-igazgatója. 1948-ban emigrált.

114 Nagy Alajos (1936–2009): Színész, rendező. A forradalom alatt az Ajkai Forradalmi Tanács tagja, a bukás után hagyta el az országot. 1976-tól a Szabadságharcos Világszövetség elnöke. 1988-ban költözött haza.

115 Sujánszky Jenő (1929): Vegyész. Földalatti ellenálló csoport szervezése miatt 1955-ben letartóztatták, és 17 év börtönbüntetésre ítélték. 1956. október 31-én szabadították ki, ezután a Corvin közben harcolt. A bukás után emigrált, a Franciaországi Magyar Szabadságharcosok Szövetségének alapítója, főtitkára, elnöke.

116 Rácz Sándor (1933–2013): Politikus. 1956. november 16-tól a Nagy-Budapesti Központi Munkástanács elnöke. Decemberben letartóztatták, 1958 márciusában életfogytig tartó

1956 és annak magyarországi értékelése alapjaiban határozta meg az emigráció otthoni változásokhoz kapcsolatos viszonyulását. Így amikor 1988 júliusában Grósz Károly pártfőtitkár-miniszterelnök[117] az Egyesült Államokban és Kanadában járt, és New Yorkban, majd Torontóban addig nem látott módon találkozott az észak-amerikai magyarság mintegy 150 fontos képviselőjével, nyilvánvaló módon került az asztalra – az erdélyi magyarság helyzete mellett – a forradalom megítélése.[118] Grósz a résztvevők előtt bejelentette: Pozsgay Imre vezetésével bizottság jön létre az „1945-től, de főleg az 1956 óta" megtett út értékelésére. Grósz arra is ígéretet tett, hogy augusztus végéig törvényt alkotnak arról, hogy az '56-os szerepükért elítélteket minden joghátrány alól mentesítik, valamint hogy a kormány Nagy Imre hamvait „végső nyughelyére" fogja helyezni.[119] „Harminc év múltán a kormány úgy érzi, erkölcsi kötelessége Nagy Imre s a perben elítélt másik két kivégzett hamvait a családnak visszaadni, s lehetővé tenni, hogy végső nyugvóhelyre kerüljenek."[120] A Grósz által tett *gesztus* – vagy ahogy ő kifejezte: *erkölcsi kötelességgyakorlás* – persze egyáltalán nem jelentette az események átértékelését, hiszen „Nagy Imrét a magyar kormány nem rehabilitálja. Nagy Imre lábbal tiporta a Magyar

börtönbüntetésre ítélték. 1963-ban szabadult. A '70-es évektől számos előadást tartott a forradalom emlékének megőrzése érdekében. A beszédek szövegét teljes terjedelmében közölte az *Irodalmi Újság* hivatkozott száma: *A magyar forradalom mártírjai...* i. m. 1988, 1–5. A Père Lachaise-ban várható események – az otthoni megemlékezésekkel együtt – a legfelsőbb pártvezetés ülésén is szóba kerültek. Fejti György a „jobboldali emigráció és bizonyos nyugati polgári körök" rendezvényeként azonosította a párizsi eseményeket. „Ezeket a külföldi törekvéseket diplomáciai úton próbáltuk befolyásolni. Ennek ellenére ezekre sor kerül" – jelezte lakonikus tömörséggel. A jelképes temetés másnapján értékelő, a hírszerzés által keletkeztetett operatív jelentés a beszédekben „némi szovjet- és románellenes élt" vélt felfedezni, ugyanakkor „a magyarellenesség nem dominált (*sic!*), semmi aktualitást nem hordozott." A dokumentumokat közli: Kenedi i. m. 1996, 201, 216.

117 Grósz Károly (1930–1996): Kommunista politikus. 1980-tól az MSZMP KB, 1985-től az MSZMP PB tagja, 1987 júniusa és 1988 novembere között a Minisztertanács elnöke, 1988 májusától 1989 októberéig az MSZMP főtitkára.

118 Mindezek előzményeként már Grósz 1988. májusi londoni látogatásán előkerült a téma: Krassó György a BBC tudósítójaként tett fel három kérdést a miniszterelnöknek, köztük 1956 rehabilitálásáról és Nagy Imre sírjának megjelöléséről. Krassó nehezményezte, hogy kérdéseire nem kapott egyértelmű választ. Idézi: Kenedi, i. m. 1996. 186.

119 Grósz Károly Amerikában. Elhagyják Magyarországot a szovjet csapatok? *Nyugati Magyarság*, 1988. július–augusztus [1–2], 2.

120 Szilágyi Júlia: Toronto: Elérkezett az ideje... *Irodalmi Újság*, 1988/4, 11.

Népköztársaság alkotmányát."[121] Nem meglepő, hogy Grósz a tudósítások szerint egyáltalán nem beszélt a forradalmi szerepük miatt kivégzettekről vagy a harcokban elesett „közkatonákról", csupán Nagy Imréről és „a másik két elítéltről", azaz Maléter Pálról[122] és Gimes Miklósról.[123] A *Newsweek*nek adott interjújában a pártfőtitkár nemcsak azt erősítette meg, hogy '56 megítélésének ügyében nincs alku, de azt is, hogy gondolkodása e kérdésben nem különbözik az 1956 decemberétől hivatalos pártállásponttól: „Véleményem az, hogy 1956-ban ellenforradalom volt. Polgárháború kezdeti jelei mutatkoztak. Küszöbön állt a Nyugat katonai beavatkozása."[124]

Mi sem természetesebb, hogy ebben a kérdésben – valamelyik fél kapitulációja vagy *behódolása* kivételével – nem látszott esély a közeledésre. Az emigráció döntő részének szemében mindez nem egy kérdés volt a sok közül, és nem is a múlt része: a szabadságharchoz való viszonyulás komoly identitásképző és önmeghatározó erő volt, amely a magyar jövő számára is fogódzót jelentett. Ahogy meghatározó, az Egyesült Államokban élő emigráns vezetők – kiegészülve az éppen kinn tartózkodó, az otthoni polgári radikális ellenzékhez tartozó Csalog Zsolttal[125] és Konrád Györggyel – a találkozó előtt nyilvánosságra hozott, Grósz Károlynak címzett levelükben fogalmaztak: „Úgy véljük, hogy a magyarság jövőjének tartós jobbulása csak akkor következhet be, ha [...] az új kormányzat teljes mértékben rehabilitálja az 1956-os magyar forradalom történelmi igazságát, valamint azokat is, akiket a forradalom előtti és utáni években politikai okok miatt jogfosztással, börtönnel, halállal sújtott a rendszer."[126] Szintén antagonisztikus ellentétet jelzett az otthoni hatalom által képviseltekhez képest Nagy Károly és Püski Sándor felszólalása. Előbbi a magyarságkép alakulását középpontba állítva emlékeztetett arra, hogy „Amerika és más nyugati országok népei szemében mekkorát emelkedett a

[121] Grósz Károly Amerikában, i. m. 1988, 2.

[122] Maléter Pál (1917–1958): Katonatiszt, politikus. 1956. november 2–3-án honvédelmi miniszter, a Nagy Imre-perben halálra ítélték, 1958. június 16-án kivégezték.

[123] Gimes Miklós (1917–1958): Újságíró. Nagy Imre egyik leghatározottabb támogatója, a forradalom alatt a *Magyar Szabadság* szerkesztője, november 4-e után a Magyar Demokratikus Függetlenségi Mozgalom alapítója. A Nagy Imre-perben halálra ítélték, 1958. június 16-án kivégezték.

[124] Grósz Károly Amerikában i. m. 1988, 2.

[125] Csalog Zsolt (1935–1997): Szociológus. 1982-től az Egyesült Államokban élt. 1988-ban az SZDSZ alapítója. 1993-ban kilépett a pártból.

[126] Grósz Károlynak, Magyarország miniszterelnökének. *Nyugati Magyarság*, 1988. július–augusztus, 2.

Németh László által '56-ban »emelkedő nemzetnek« nevezett magyarság az '56-os forradalom alatti szabadságszerető és demokratikus magatartásáért". E megbecsülésre építeni az összmagyarság érdeke, ezért „sürgősen szükségesnek tartjuk az új kormányzat részéről az 1956-os magyar forradalom történelmi igazságának teljes rehabilitálását, és azokét is, akiket a forradalom előtti és utáni években jogaik, szabadságuk, életük elvesztésével sújtott a rendszer".[127] Utóbbi a jelenkori változások előzményeként azonosította '56-ot, amikor „a nemzet megrekedt energiája az egész akkori világ számára kényelmetlen időben kitört és elveszett. Újabb 32 évnek kellett eltelnie, mire 1988-ra a szocialista inkvizíció ereje kimerült, a reformáció kikezdte dogmáit, s a századok óta vesztes magyar nemzet is jó eséllyel léphet az új korszakba."[128] A találkozások megrendítő – Grósz számára alighanem inkább *közjátéknak* tekinthető – eseménysorozata szintén '56-hoz kötődött. Torontóban a Nagy Imre-pertől elkülönített eljárásban halálra ítélt és kivégzett Szilágyi József[129] lánya felolvasta a magyar miniszterelnökhöz címzett levelét, amelyben emlékeztetett arra, hogy még 1985-ben is azzal utasították vissza kérelmüket, hogy a sír helye ismeretlen. „A mi véleményünk szerint ez a válasz épp úgy nem felel meg a valóságnak, mint annak idején az a közlemény, amelyik apám kivégzésének dátumát hamisan adta meg. Úgy érezzük: családunk számára elérkezett az ideje annak, hogy alapvető emberi jogunkat gyakorolhassuk és erősen reméljük, hogy Ön, mint Magyarország új miniszterelnöke, hatékonyan segíteni fog ebben bennünket."[130] Az amerikai magyarság vezetői által hangsúlyozottak persze nemcsak a saját, de hellyel-közzel az egész emigráció véleményét tükrözték. Októberben ugyanígy alakult Grósz ausztriai látogatása, ahol a helyi magyarok előtt a főtitkár ismét a halottak kegyeleti jogáról beszélt, amelynek biztosítása ügyében a magyar állam már „megengedheti

[127] Nagy Károly: Üzenet, interpelláció Grósz Károlynak. *Nyugati Magyarság*, 1988. szeptember–október, 11.

[128] Püski Sándor: „Ajándékot szeretnék hazavinni". Felszólalás Grósz Károly és az amerikai magyarok találkozóján, 1988. július 24-én New Yorkban. *Nyugati Magyarság*, 1988. november–december, 4.

[129] Szilágyi József (1917–1958): Jogász, politikus. 1956. október 27-e és november 4-e között Nagy Imre személyi titkáraként tevékenykedett. Fogsága alatt minden együttműködést megtagadott a kihallgatókkal, ezért ügyét a Nagy Imre-pertől elkülönítve tárgyalták. 1958. április 16-án halálra ítélték, április 24-én kivégezték.

[130] Szilágyi J. i. m. 1988, 11.

magának [...] a nagyvonalúságot".[131] Az Ausztriai Magyar Egyesületek és Szervezetek Központi Szövetsége – az emigráns szervezetek döntő többségéhez hasonlóan – ezzel szemben a forradalom eddigi megítélésével való radikális szakítást kérte: „A múltat be kell vallani. Az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc megítélése a magyarországi hatalom részéről, a teljes elzárkózás az átértékelés elől elzárja a közeledés, kiengesztelődés útját."[132]

A magyar ellenzék álláspontja '56 ügyében is sokkal közelebb állt az emigrációéhoz – még ha taktikai, politikai vagy filozófiai okokból egy ideig kevésbé határozottan nyilvánultak is meg a témában.[133] 1989 januárjában Csengey Dénes[134] a budapesti *Hitel*ben, majd a chicagói *Szivárvány*ban megjelentetett írásában – érzékelve az anyaország és a külhoni magyarság közti kapcsolatok változását – a nemzeti egységgondolat kimunkálására tett javaslatot. „Tudom, hogy a nyugati emigráció is érzi az elmulaszthatatlan pillanatot. Azt is tudom, hogy köreikben van készség és készenlét, közreműködni a fenyegető nemzeti katasztrófa elhárításában. És azt is tudom, hogy a hivatalos Magyarország felől is hangzott el felhívás ez irányban... [...] A magyar gazdaságnak nyugati tőkére van szüksége, és a nyugati magyar emigráció egy része tőkeerős. Kézenfekvő gondolat volna elsőbbséget biztosítani a magyar tőkének, hiszen ezzel

[131] Nyílt és határozott véleménynyilvánítás. *Bécsi Napló*, 1988. november–december, 2.

[132] Az Ausztriai Magyar Egyesületek és Szervezetek Központi Szövetségének nyilatkozata. *Bécsi Napló*, 1988. november–december, 2.

[133] A Magyar Demokrata Fórum alapító nyilatkozata szerint feladatának tekinti, hogy „kezdeményezze és támogassa az ország 1945 utáni történetének, különösen a koalíciós időszaknak és az 1956-os forradalomnak (nemzeti felkelésnek) a valósághű értékelését". A Szabad Kezdeményezések Hálózatából megalakult Szabad Demokraták Szövetsége öndefiniáló nyilatkozatában szintén szól '56-ról mint előképről. Az előképek felsorolásában a reformkor, az európai és magyar liberalizmus, a polgári radikalizmus, az európai és magyar szociáldemokrácia, a magyar népi mozgalom, valamint a „demokratikus ellenzék" képviselői mellett '56 a következőképpen jelenik meg: „Utódai vagyunk az 1953–1956 közötti pártellenzéknek, amely szembeszállt a sztálinizmussal, és pártja parancsánál többre tartotta a nép akaratát. Elődünk Nagy Imre." Majd a forradalomról konkrétan ekképpen szól: „Mérték- és példaadónak tekintjük a három magyar forradalmat: 1848-at, 1918-at és 1956-ot. [...] 1956-ban megnyilvánult a magyar nép akarata a politikai pluralizmus teljes értékű formája: a többpártrendszer és az önigazgatás, a kisállami függetlenség teljes értékű formája: a semlegesség iránt." (A Magyar Demokrata Fórum Alapítólevele [1988. szeptember 3.]. In: *Dokumentumok*, i. m. 2017 [103–108], 107; A Szabad Demokraták Szövetsége elvi nyilatkozata. *Beszélő*, 1988/3, 144–145.)

[134] Csengey Dénes (1953–1991): Író, politikus. Az MDF alapító szervezője, 1990-től haláláig országgyűlési képviselő.

csökkenteni lehetne a gazdasági segítség mértékében nyilvánvalóan jelentkező idegen politikai befolyást. De a törvények 1989 januárjától magánvállalkozók gazdasági társulását is lehetővé teszik majd Magyarország és a Nyugat viszonylatában, ami az emigráns kisegzisztenciák tízezrei számára nyithatja meg a haza gyökerezés útját…" Az emigráció mindennek ellenére – állapítja meg Csengey – várakozó álláspontot van a változásokban, a nemzeti kibontakozási programban való részvétel irányában. Szerinte ennek a legfőbb oka az 1956 megítélésében való feloldhatatlan különbség. „A nyugati magyar emigrációt […] nem is lehet mással, csakis ezzel az első szóval megszólítani. A nyugati emigráció valószínűleg kész bekapcsolódni az új nemzeti szövetség előkészítő munkálataiba, de még vár. Erre a megszólításra vár. A Magyar Demokrata Fórum és más anyaországi független mozgalmak már kimondták ezt a szót. […] A közös vállalkozás az emelkedő nemzet, az élő, egységes magyarság. Ez a mostani pillanat kihívása."[135] Csengey írásában azt is bejelentette: az MDF nyugati magyar fórumot kezdeményez, „amely megteremtheti az új nemzeti szövetség szellemi alapjait".[136] Az írást alig egy héttel követte Pozsgay Imre nevezetes, „népfelkelésről" szóló rádiónyilatkozata, amely – bár elhangzásának legfontosabb motivációját[137] aligha ez adta – fontos zsilipeket szakított át az emigráció körében is. „Az elmúlt harminc évben kevés hazai esemény okozott akkora meglepetést otthon és külföldön, mint Pozsgay Imre

[135] Csengey Dénes: Az új nemzeti szövetség pillanata. *Hitel*, 1989. 01. 18., 53.

[136] Uo. Az emigráns fórum szervezésének gondolata már korábban előkerült az MDF vezetőinek köreiben. Az állambiztonság jelzése szerint Csoóri Sándor már 1988 nyarán jelezte az *Új Látóhatár* amerikai szerkesztőjének és terjesztőjének, a Recski Szövetséget alapító Sztáray Zoltánnak, hogy az MDF ősszel a nyugatiakkal közösen tanácskozást tervez *Mi a magyar ma, a nyolcvanas években?* címmel. Szeptemberben Tollas Tibor arról tájékoztatta a *Nemzetőr* munkatársát, Csernohorszky Vilmost, hogy 1989 tavaszára tervez az MDF emigráns fórumot Burgenlandban, Tollasék pedig már „elkezdték a technikai előkészítést". Az emigráns fórum terve újra 1989 januárjában – az idézett Csengey-írás megjelenésének időpontjában – került elő, ekkor már 1989 április–májusra datálták a rendezvényt. Tudomásunk szerint a rendezvényre a tervezett formájában nem került sor. (ÁBTL 2.7.1. NOIJ „Demokrata Fórum" II. III/III-145-149/1 [1988. 07. 29.], 216.; uo. III/III-180-186/10 [1988. 09. 20.], 253; III/I-16-17/15 [1989. 01. 24.], 511.)

[137] A Pozsgay-nyilatkozat és '56 újraértékelésének szerepéről az MSZMP politikájában lsd. Szekér Nóra – Riba András László: *A Nagy Imre-kód.* Nagy Imre újratemetésének politikai dimenziói. Lakitelek, 2014, Antológia Kiadó. RETÖRKI Könyvek.

államminiszternek, a Politikai Bizottság tagjának január 28-ai kijelentése" – írta még a pártvezetéssel minden esetben élesen kritikus *Nemzetőr* is.[138]

A szellemi-politikai kapcsolatok – az ellenzéki mozgalmak, majd pártok szerveződésének magasabb szintre lépésével – egyre inkább elnyerték az intézményesülés folyamatát. Az otthoni ellenzéki formációk különböző módokon próbáltak nyitni az emigráció felé. Az MDF második lakiteleki találkozón elfogadott alapítólevele nyomatékosította, hogy „a mozgalom a nemzet elidegeníthetetlen részének tekinti [...] a szórványokban élő magyarság közösségeit s mindazokat, akik a világ bármely részén magyarnak vallják magukat". Az MDF feladataként határozza meg, hogy „összefogja a magyarság legjobb szellemi erőit minden társadalmi rétegből, az itthon és az ország határain kívül élő magyarság köreiből annak érdekében, hogy a nemzet sorskérdéseire megfelelő időben megfelelő válaszokat és megoldásokat keressen".[139] Az elfogadott alapszabály is világossá tette, hogy a Fórum „számít a határainkon túl élő magyarság támogató részvételére", és hogy tagja lehet „minden nagykorú magyar állampolgár, a hontalan és/vagy ideiglenes tartózkodási engedéllyel rendelkező személyek, továbbá a határainkon túl élő magyarok, akik az MDF Alapítólevelét és Ideiglenes Alapszabályát elfogadják".[140] Kevésbé egyértelműen nyújtotta a kezét a nyugati magyarság felé a Szabad Kezdeményezések Hálózata. 1988. május 1-jei nyilatkozatuk szerint „a határon túl élő kisebbségi magyarok a Hálózat külföldi támogatói lehetnek [...], részt vehetnek a Hálózat összejövetelein, felszólalhatnak a Tanács ülésein. Külföldi állampolgárok beválasztása a Tanácsba azonban jelenleg nem lehetséges."[141] Az októberben kidolgozott ideiglenes alapszabály szintén nem ajánl teljes jogú, csak tiszteletbeli tagságot. „A Hálózat tagja lehet minden nagykorú magyar állampolgár, illetve Magyarországon élő személy, amennyiben elfogadja a szervezet Elvi

[138] Ötvenhatban népfelkelés volt! *Nemzetőr*, 1989. február, 1.

[139] A Magyar Demokrata Fórum Alapítólevele. In: *Dokumentumok*... i. m. 2017 [103–108], 105.

[140] A Magyar Demokrata Fórum Ideiglenes Alapszabálya. In: uo. [108–113], 111. Az MDF párttá alakulásáról szóló vitában Bíró Zoltán ügyvezető elnök feljegyzésében hangsúlyosan szerepelt, hogy párttá alakulás esetén gondoskodni kell arról, hogy annak jogi és politikai feltételei is megteremtődjenek annak, hogy „a külföldi állampolgárságú magyarok" valamilyen formában továbbra is kapcsolódhassanak a mozgalomhoz. Bíró Zoltán: Legyen-e párt az MDF? Uo. [250–256], 253.

[141] *Van kiút.* A Szabad Kezdeményezések Hálózata Ideiglenes Tanácsának nyilatkozata (1988. május). ÁBTL 2.7.1. NOIJ „Szabad Kezdeményezések Hálózata", 58.

Nyilatkozatát és aláírja a Belépési Nyilatkozatot. [...] Tiszteleti tagok mindenekelőtt a szomszédos országokban, valamint Nyugaton élő magyarok lehetnek, továbbá Kelet-Európa demokratikus mozgalmainak résztvevői."[142]

A fentiek alapján nem csodálható, hogy – azon túl, hogy az emigráns sajtóban továbbra is minden irányzat és mozgalom képviselői megjelenhettek – szervezetileg külhonban is az MDF lett a leginkább gyarapodó formáció. A Lakiteleken elfogadott alapító nyilatkozat szavait Mózsi Ferenc, a chicagói *Szivárvány* főszerkesztője[143] afféle „felhívás keringőre" üzenetnek minősítette: „Ez az első olyan jól megfogalmazott, közös munkára felhívás, melynek mellőzése felelőtlenséget jelentene."[144] Az MDF 1989. márciusi, első országos gyűlésén személyében is képviseltette magát az emigráció számos fontos képviselője – Mózsi mellett beszédet mondott a Svájcban MDF-tagozatot alakító Luka László orvos,[145] Jakabffy Ernő, a svédországi magyarok ernyőszervezetének vezetője,[146] jelen volt Czigány Lóránt,[147] Kende Péter és Szőcs Géza, tudósított a *Szabad Európa Rádió*, de levelet intézett a gyűléshez az ausztriai magyarokat összefogó központi szövetség, az Észak-amerikai Magyar

[142] A Szabad Kezdeményezések Hálózata Ideiglenes Alapszabálya. Uo. (1988. 10. 25.), 196.

[143] Mózsi Ferenc (1947–2007): Író, szerkesztő. 1970-ben hagyta el az országot. 1980-tól a *Szivárvány* alapító szerkesztője.

[144] Mózsi Ferenc: Miként lesz a hogyan? *Itt-Ott*, 1989/1 [12–13], 12.

[145] Luka László (1932): Pszichiáter. 1953-ban röpcédulázásért 7 év börtönbüntetésre ítélték, 1956. november 1-jén szabadult. A szabadságharc bukása után Svájcban telepedett le. A Nagy Imre-díj alapítója.

[146] Jakabffy Ernő (1927–2003): Erdőmérnök. 1956-ban emigrált, Svédországban telepedett le. 1981 és 1993 között a Svédországi Magyarok Országos Szövetsége (SMOSZ) elnöke, 1992 és 1995 között a nyugati diaszpóra képviseletében a Magyarok Világszövetsége alelnöke. Jakabffy Ernő felszólalásában lenyűgöző érzésnek nevezte, hogy „fél évszázad után ismét szabadon, nyíltan beszélhet Magyarországon". Világossá tette, hogy ezt elsősorban az „itthoni Bátraknak" köszönhető, akik folytatták Illyés Gyula „dörömbölését". Egyben felidézte Csurka István, Lezsák Sándor és Csengey Dénes stockholmi szókimondását: „az ő tartásuk és argumentációjuk alapján érezzük egyértelműen, hogy nemzetünk boldogabb jövőjének útkeresőit, a magyar kibontakozás letéteményeseit – Csurka István szavaival »gyűjtőtavát« – Bennetek látjuk, a hazai népi reformmozgalom zászlóvivőiben és Önökben, akik ma itt összegyűltek." (Jakabffy Ernő (Svédországi Magyarok Országos Szövetsége) hozzászólása az MDF I. Országos Gyűlésén. RETÖRKI Archívum, Lakiteleki Rendszerváltó Archívum, MDF korai időszakának iratai, 1.4.1.1. I. Országos Gyűlés, 4. doboz, 25. ő. e.)

[147] Czigány Lóránt (1935–2008): Irodalomtörténész. 1956-ban hagyta el az országot. 1965-ben a londoni Szepsi Csombor Kör alapítója, 1937 és 1990 között az Anyanyelvi Konferencia védnökségi tagja.

Egyesületek Koordinációs Bizottsága, valamint a *Nyugati Magyarság* szerkesztősége is.[148] Az országos gyűlés a Választmány tagjává választotta Nagy Lászlót, a Cserkészmozgalom Világszervezete korábbi főtitkárát.[149] Egy 1989 tavaszán a *Bécsi Napló*nak adott interjújában Kiss Gy. Csaba azzal büszkélkedhetett, hogy „az MDF az egyetlen magyarországi szervezet, amelynek vezetőségében képviseltetve van a nyugati magyarság".[150] Azt is világossá tette: a mozgalom a későbbiekben is számít a külföldi magyarság részvételére, bár „a felelősségünket nehéz volna megosztani velük", így hosszabb távon – valószínűleg már a párttá alakulásra gondolva – a pártoló tagságot tekintette volna a legjobb megoldásnak. A nyugati magyarság legfontosabb jövőbeli feladataként a közvetítést határozta meg. „Közvetítés a nyugati politikai,

[148] A Magyar Demokrata Fórum kongresszusa. Összefogást, nemzetgyűlést, demokráciát! *Nyugati Magyarság*, 1989. március–április, 1; *Az Észak-amerikai Magyar Egyesületek Koordinációs Bizottságának levele a Magyar Demokrata Fórum I. Kongresszusának.* (1989. 03. 01.) RETÖRKI Archívum, Lakiteleki Rendszerváltó Archívum, MDF korai időszakának iratai, 1.4.1.1. I. Országos Gyűlés, 4. doboz, 10. ő. e. „Nyugati országokban élünk, ugyanakkor a magyar nemzet része is vagyunk. Reményeink és aggodalmaink e kettős vállalásból fakadnak. Nyugati magyar közösségeinkben az összmagyarság felemelkedéséért is felelősséget vállaló küldetés tudatát erősítjük, külföldi fórumokon is ismertetjük magyar népünk múltját és jelenét, segítséget mozgósító szót emelünk védelmére, jövője jobbításán munkálkodunk" – üzente a *Nyugati Magyarság* szerkesztőségi nyilatkozata. (Szolidaritásunkat küldjük a Magyar Demokrata Fórum I. kongresszusának! *Nyugati Magyarság*, 1989. január–február, 1.)

[149] Nagy László (1921–2009): Újságíró, cserkészvezető. 1947-ben hagyta el az országot. 1968 és 1985 között a Cserkészmozgalom Világszervezetének főtitkára.

[150] Kiss Gy. Csaba visszaemlékező kötetében felidézte a genfi MDF megalakulását és annak legfontosabb szereplőit: az alakulás dátuma 1988. október 16-a – ekkor maga Kiss Gy. is jelen volt az MDF alapítói közül –, a genfi alapítók közé tartozott Ghéczy Iván közgazdász, Kékessy Dezső kutatóorvos és üzletember, Luka László, Mercz László számítástechnikai szakember és Nagy László. Utóbbi Luka javaslatára került az első országos gyűlésen a mozgalom választmányába. Kiss Gy. Csaba 1989 májusában járt Svájcban, ahol – az anyaországi vendéget szokásos módon – „kézről kézre" adták a különböző városokban élő magyar közösségek legfontosabb képviselői. Így találkozott többek között – a fentiek mellett – Reszler András politológussal, egyetemi tanárral, a Nagy Imréről korán könyvet író történésszel, Molnár Miklóssal, a Berni Magyar Táncsoportot szervező Nagy Klárával, Veress Sándor zeneszerzővel, Gosztonyi Péter történésszel, Révész László jogtudóssal, egyetemi tanárral, Kovács Andor közgazdásszal, B. Szabó Péter gépészmérnökkel, egyesületi vezetővel, Oplatka András történésszel, újságíróval, Böröcz Józseffel, a Svájci Keresztény Magyar Munkavállalók Szövetsége alapítójával és Gödri Zsolt református lelkésszel. Kiss Gy. i. m. 2019, 94., 169, 193–202.

gazdasági, médiavilág felé. Annak lehetővé tétele, hogy mozgalmunk vezetői, egyes szakterületek irányítói személyesen is megismerkedjenek politikusokkal, itteni szakemberekkel, újságírókkal. Hogy egyre több szállal kapcsolódjunk ismét Európához."[151] Az emigráció persze a közvetítésen kívül különböző egyéb módokon is segíteni próbálta az új szervezeteket.[152] A segítő szándékot nem, a cselekvő részvételt ugyanakkor hátráltathatta némely országok állampolgárságra vonatkozó szabályozása. „Az előkészítés során az MDF nem várt akadályokba ütközött. Nem számoltak egyes országok (pl. Svájc) alkotmányának azon rendelkezésével, ami megtiltja, hogy állampolgára másik állam politikai szervezetének tagja legyen. [...] További probléma, hogy az USA-ban az állampolgárság iránti kérelemben fel kell tüntetni, hogy a kérvényező tagja-e valamilyen politikai szervezetnek. Sok magyar emigráns attól tart, hogy részvétele magyarországi politikai tömörülésben – szocialista országról lévén szó – hátrányosan befolyásolhatja kérelmük elbírálását. Ennek ellenére eddig már több száz Nyugaton élő szimpatizáns jelentkezett az MDF-nél" – rögzítette az 1989 januárjáig összegyűlt információkat az állambiztonság hírszerzése.[153]

Az MDF tehát számos emigráns személyiség és szervezet irányába sikerrel építette ki – vagy helyesebben fogalmazva: sikerrel aktiválta a korábban már létező, akkor még egyes személyiségek felé megnyilvánuló – kapcsolatrendszerét. A Kiss Gy. Csaba által hangsúlyozott *közvetítés* – más szempontból – a Szabad Kezdeményezések Hálózatából kivált és már-már pártszerű szerveződéssé vált Szabad Demokraták Szövetsége emigráns hálózatépítésére

[151] Remény és felelősség. Beszélgetés Kiss Gy. Csabával. *Bécsi Napló*, 1989. július–augusztus [5–6], 6.

[152] A BM hírszerzési és kémelhárítási ügyosztálya ez utóbbiról fokozott figyelemmel számolt be a párt aktuális vezetőinek. 1988 októberében több napi jelentésben előkerült az MDF nyugati magyarság általi támogatásának kérdése. Az első információ szerint Mózsi Ferenc arról beszélt egy bécsi előadásán, hogy amerikai szervezetek már gyűjtést végeznek a *Hitel* folyóirat és a Fórum javára, amelynek – technikai feltételek teljesülése esetén – idegen nyelvű bulletinjét is kiadnák. Tíz nappal később már 8-10 millió dollár összegyűléséről érkezett tudósítás, további három nap múlva pedig arról, hogy az amerikai mellett a bécsi emigráció is „komolyan érdeklődik az MDF törekvései iránt". „Az MDF számára nyugatról beérkező anyagi támogatást közvetlenül a *Hitel* c. laphoz fogják irányítani, hogy ezzel elejét vegyék az esetleges vádnak, miszerint a Fórumot az emigráció pénzeli" – futott be az információ a III/I-es ügyosztálytól. (ÁBTL 2.7.1. NOIJ „Demokrata Fórum" II. III/I-196-198/3 [1988. 10. 07.], 291; III/II-11/78/2-203/88 [1988. 10. 17.], 318; III/I-203-207/3 [1988. 10. 20.], 322.)

[153] Uo. III/I-16-17/15 (1989. 01. 24.), 511.

is jellemző fogalom. A külhoni magyarság köreiben létrejött kapcsolatoknál fontosabbnak bizonyultak a nyugati politikai, gazdasági és média elit felé kiépített kapcsolatok. Az 1988–89-es év során a Soros Alapítvány egyéves ösztöndíjával az Egyesült Államokban tartózkodó Demszky Gábor[154] 1989 márciusában például hivatalos megbízólevelet kért az SZDSZ képviseletére, amelyet a vezetőség meg is adott, és Kőszeg Ferenc,[155] valamint Magyar Bálint látott el kézjegyével.[156] Hazatérve Demszky – szintén az állambiztonság információja szerint – június végén sajátos szempontból és meglepő módon értékelte az amerikai magyarság viszonyrendszerét: „Demszky a többi között elmondta, hogy az amerikai magyarok jelentős része képviseltetni akarja magát a választásokon: akik a Demokrata Párthoz állnak közelebb, azok várhatóan az MDF-re, akik tőlük jobbra állnak, azok az SZDSZ-re fognak szavazni. Elmondta továbbá, hogy a kinti magyarok gyűjtést szerveznek abból a célból, hogy az »alternatív fiatalok« részt vehessenek az USA-ban politikai menedzserképzésben, amerikai választási menedzserképző iskolán. Demszky lényegesebbnek ítélte az ajánlat erkölcsi részét az anyaginál."[157] Szintén nem a klasszikus emigráns keretrendszer része – ugyanakkor néhány mondatban tárgyalandó – az a kapcsolat, amely a polgári radikális és liberális ellenzékiek egy részét a Magyarországot 1947-ben elhagyó, az Egyesült Államokban élő befolyásos, a térség iránt fokozott érdeklődést mutató Soros Györgyhöz (George Soros) fűzte.[158] Soros alapítványa 1984 júliusától, a Magyar Tudományos Akadémiával együttműködésben Magyarországon is pályázatokat hirdetett meg. Bár a különböző programok valamilyen formában az ellenzék minden

[154] Demszky Gábor (1952): Szociológus, politikus. A '80-as években számos szamizdat lapot adott ki. Az SZKH és az SZDSZ alapítója. 1990-ben országgyűlési képviselő, 1990 és 2010 között Budapest főpolgármestere.

[155] Kőszeg Ferenc (1939): Szerkesztő, politikus. Az SZKH és az SZDSZ alapítója. 1990 és 1994 között a *Beszélő* főszerkesztője, a Magyar Helsinki Bizottság alapítója és ügyvezető igazgatója.

[156] Magyar Bálint (1952): Politikus. Az SZKH és az SZDSZ alapítója. 1990 és 2010 között országgyűlési képviselő, 1996 és 1998 között művelődési és közoktatási miniszter. ÁBTL NOIJ „Szabad Demokraták Szövetsége", III/III-53-53/5 (1989. 03. 16.).

[157] Uo. Br-113-127/2 (1989. 07. 03.).

[158] Soros György (George Soros, 1930): Közgazdász, üzletember. 1947-ben hagyta el az országot. Intenzív pénzpiaci tevékenysége mellett a „nyitott társadalom" filozófiai doktrínája értelmében avatkozott be különböző országok belügyeibe. Az általa 1983-ban létrehozott Soros Alapítvány a következő évben kezdte meg magyarországi tevékenységét.

formációját elérték, a leginkább megbecsült szervezetek az SZDSZ és a FIDESZ lettek.[159]

Az SZDSZ-nek ugyanakkor nem csak az Egyesült Államokban alakult ki értékelhető kapcsolatrendszere. 1989 februárjában a nyugatnémet liberális FDP pártalapítványa, a Friedrich Naumann Alapítvány delegációja járt Magyarországon a magyarországi ellenzéki mozgalmakkal való személyes kapcsolatok kialakítására, illetve egy iroda megnyitásának előkészítésére. A szervezet nevében a családjával a második világháború végén emigráló Mustó

[159] A Soros Alapítvány magyarországi első tíz évéről és a rendszerváltásban játszott szerepéről Nóvé Béla írt könyvet. Szavai megerősítik a fent kifejtetteket: ez esetben is egy már korábban is létező, személyes szimpátiákra és eszmei azonosságra/hasonlóságra épülő kapcsolatrendszer továbbépítéséről van szó. „Személyes közvetítések, hazai és emigrációbeli kapcsolatai révén ez idő tájt [a '70-es–'80-as évek fordulóján – N. Z.] figyel fel a kelet-közép-európai térség különféle autonómiamozgalmaira: a Szolidaritás, a Charta 77 s a magyarországi demokratikus ellenzék 1981 decembere után mind politikailag, mind egzisztenciálisan nyomasztó szükséghelyzetbe jutott belső »disszidenseire«. Üzleti kapcsolatait latba vetve, szemfüles háttér-diplomáciával sikerül megszerveznie, hogy Nyugat-Európa és az USA különféle egyetemi kutatóintézetei évente meghívjanak egy-két tucatnyi lengyel, cseh és magyar ellenzékit, ösztöndíjaikat az Open Society Fund révén maga fedezi. E fél konspiratív gyakorlat két-három éves tapasztalatai mindazonáltal arról győzik meg, hogy pusztán ezzel az eszközzel aligha lehet hathatósan előmozdítani a hőn remélt kelet-európai változásokat, mi több, a nyugati meghívások csak még inkább politikai gettóba szorítják, elszigetelik kedvezményezettjeit, így jut végül arra az elhatározásra, hogy kísérletként egy törvényesen bejegyzett alapítványt hoz létre Magyarországon." 1989 áprilisában azt olvashatjuk egy napi operatív jelentésben, hogy Magyar Bálint arról tájékoztatta Mécs Imrét, hogy „Soros Györgytől 1,6 millió forintot kaptak egy irodalmi lap létrehozására". A FIDESZ-szel kapcsolatos információk ellentmondásosabbak: egy 1988. májusi beszámoló szerint Soros a Rajk László Szakkollégiumban találkozott a FIDESZ két szervezőjével is, akik felkérték az üzletembert a szervezet anyagi támogatására, Soros azonban „ezt a kérést kategorikusan elutasította". Szinte pontosan egy évvel később Soros állítólag már úgy fogalmazott a FIDESZ „választásokkal kapcsolatos infrastrukturális bázisának megteremtése" céljából a szervezet által benyújtott pályázat elbírálásáról, hogy „támogatja az összeg odaítélését, bármekkora is legyen az, mivel a szövetség kivételezett figyelmet élvez nála". Szintén e hónapban a FIDESZ választmányi ülésén Tirts Tamás arról tájékoztatott: Soros a támogatások odaítéléséhez egyetlen feltételt szabott, hogy „a FIDESZ nem válhat párttá". (Nové Béla: *Tény/Soros. A magyarországi Soros Alapítvány első tíz éve, 1984–1994.* Budapest, 1999, Balassi; ÁBTL 2.7.1. NOIJ „Szabad Demokraták Szövetsége", III/III-64-64/5 (1989. 04. 01.); A jelentéseket idézi Modor Ádám: *Ellenségből ellenzék.* Mozaikok egy rendszerváltó párt életéből, 1988–1994. Budapest, 2008, Kairosz, 38, 121, 129.)

István (Stefan A. Musto)[160] vette fel a kapcsolatot Szabó Miklós történésszel.[161] A kapcsolatok hosszabb távon és nem csak a pártok között maradtak fenn: Mustó azon kevés emigránsok egyike lett, aki a rendszerváltás után aktívan részt akart és tudott venni a magyar közélet alakításában.[162] Végezetül meg kell említeni a *Szabad Európa Rádió* szerepét, amely funkciójából és otthoni hallgatottságából adódóan is komolyan segített az SZDSZ törekvéseinek népszerűsítésében. Borbándi Gyula, a rádió korábbi vezető munkatársa a SZER tevékenységét elemző kötetében a következőképpen mutatta be az otthoni szereplők érezhető kettős mércével való kezelését: „A magyarországi eseményekkel foglalkozó belső munkatársak többsége nyíltan részrehajló volt az úgynevezett demokratikus ellenzék javára, és még inkább azok voltak az e körből kikerült magyarországi tudósítók. [...] A *Beszélő* és a *Hírmondó* minden száma külön műsor tárgya volt, viszont a *Hitel* megalapítása és első megjelenése méltatlanul elsikkadt. [...] Árulkodó volt, hogy mely irányzatokat részesíti előnyben, hová húz a szerkesztők szíve. [...] Az sem vált a műsor javára, hogy politikusok – Tamás Gáspár Miklós, Haraszti [Miklós], Kőszeg, Demszky – SZER-kommentátorokként léptek fel ahelyett, hogy értékes mondanivalójuk politikai állásfoglalásukként hangzott volna el."[163] A kizárólagosságra törekvés

[160] Mustó István (Stefan A. Mustó, 1933): Politológus, közgazdász. 1945 után hagyta el az országot. 1989 és 1992 között a liberális Friedrich Naumann Alapítvány budapesti képviseletének vezetője. 1994 és 1998 között SZDSZ-es országgyűlési képviselő.

[161] Szabó Miklós (1935–2000): Történész, politikus. Az SZKH és az SZDSZ alapító tagja. 1990 és 1998 között a párt országgyűlési képviselője.

[162] ÁBTL NOIJ „Szabad Demokraták Szövetsége", III/III-165-165/3 (1989. 08. 24.).

[163] A SZER egyoldalúságáról szóló nézeteit Borbándi az események idején is világossá tette Lezsák Sándornak: a SZER „nem alkalmas arra, hogy ellenzéki csoportok párbeszédének színhelye legyen", mivel „lépten-nyomon közreműködik az MDF hitelének rontásában, táplálja a vele szembeni bizalmatlanságot". Az egyoldalúságot indirekt módon később azok is elismerték, akik korábban nyíltan a szabad demokraták törekvéseit támogatták. Amikor 1991-ben a SZER megkapta a magyarországi frekvenciaengedélyt, és az akkori MDF-kormánnyal szembeni bírálatai elmaradoztak, Haraszti Miklós határozottan tiltakozott az ellen, hogy „a kormány a médiatörvényt megelőzve, azt megkerülve maga állít föl rádióállomást, a nyilvánosság számára ellenőrizhetetlen feltételekkel és megállapodásokkal". Hamburger Mihály határozott hangú válaszában azt üzente Harasztinak, hogy ő „és társai úgy váltak ismertté az országban, hogy a rádió népszerűsítette őket, és ez még a választási eredményekben is megmutatkozott. Akkor nem tiltakoztak a kivételezés ellen. Most igen." (Borbándi Gyula: *Magyarok az Angol kertben. A Szabad Európa Rádió története.* Budapest, 2004, Mundus, 385, 404–405; ÁBTL 2.7.1. NOIJ „Demokrata Fórum" II. Bács-58-220/10 [1988. 11. 09.], 361.)

nem állt távol a szabad demokraták emigráns törekvéseitől sem – a vélt konkurenciát különböző eszközökkel próbálták háttérbe szorítani.[164]

Fontos hangsúlyozni, hogy a fentiekben több szempontból bemutatott polarizálódás még nem jelentette a jóvátehetetlen szakadást és a frontok teljes megmerevedését. Mindezt nemcsak az Ellenzéki Kerekasztalban való együttműködés vagy a Nagy Imre-újratemetésen való egységes részvétel igazolta. Az emigráció és a magyarországi politika kapcsolatrendszerét vizsgálva is felfedezhetünk ilyen jeleket. Jó példa a FIDESZ első külföldi, 1989. februári bemutatkozása Bécsben, ahol a fiatal demokraták Fodor Gábor[165] vezette küldöttségét Tollas Tibor, a *Nemzetőr* főszerkesztője köszöntötte.[166] Tollas részéről mindez nem pusztán egyszeri gesztus volt a radikális fiatalok felé: a lap egy korábbi számában közölte Rácz András ismertető írását a szervezetről.[167] A szimpátia alapját aligha a világnézeti azonosság, legfeljebb annak egy eleme, a radikális antikommunizmus adta. A bécsi megjelenés mindenesetre az otthoni sajtóban is komoly port vert fel: a *Népszabadság* nyilván elsősorban a FIDESZ-en kívánt ütni Tollas Tibor megtámadásával, aki ellen a régi, koncepciós vádakat emlegette fel („nyilas, antiszemita és csendőrparancsnok").[168] A *Népszabadság*ban Fodor Gábor, a *Beszélő*ben Vágvölgyi B. András, a *Nemzetőr*ben Makra Zoltán válaszolt – előbbiek inkább az összemosás ellen tiltakozva és Tollas szerepének, múltjának tisztázatlanságát hangsúlyozva,[169] utóbbi

[164] Egy 1989. januári jelentés a Szabad Demokraták Szövetsége véleményét továbbította Rácz Sándor következő hónapi amerikai látogatásával kapcsolatban. „A Szabad Demokraták Szövetsége részéről több észrevétel hangzott el Rácz USA-beli útjával kapcsolatban. Elsősorban attól tartanak, hogy Rácz egyre inkább a kinti jobboldali körökhöz jut el előadásai, programjai során. Úgy vélik, ezzel rontana az alternatív mozgalmaknak magukról kialakított kinti képén. Annak örülnének, ha Rácznak a szervezők kevésbé gazdag programot biztosítanának." ÁBTL 2.7.1. NOIJ „Szabad Demokraták Szövetsége" III/I-12-13/1 (1989. 01. 18.).

[165] Fodor Gábor (1962): Politikus. 1988-ban a FIDESZ alapítója, 1993-ban alelnöke, ebben az évben kilépett a pártból. 1994-ben belépett az SZDSZ-be, 2008–09-ben a párt elnöke volt. 1990 és 2009, majd 2014 és 2018 között országgyűlési képviselő.

[166] Haas György: Bemutatkozott Bécsben a FIDESZ. *Nemzetőr*, 1989. március, 8.

[167] Rácz András (1966): A FIDESZ alapítója és németországi szóvivője. Rácz András: Hűséggel és hittel. *Nemzetőr*, 1988. december–1989. január, 2., 10.

[168] Fidesz-táncosok pénzgyűjtő akciója az osztrák fővárosban. *Népszabadság*, 1989. 02. 17., 9; Nem táncoltak, de... Fodor Gábor Péter válasza és a szerkesztőség viszontválasza. *Népszabadság*, 1989. 03. 04., 9.

[169] Vágvölgyi B. András (1959): Újságíró. 1988-ban a FIDESZ és az SZDSZ tagja, 1989-től a *Magyar Narancs* alapító szerkesztője, 1991 és 1998 között főszerkesztője. Uo.; Vágvölgyi

részletesen bizonyítva az egykori koncepciós per hazugságait. A vádak újbóli felmelegítését a *Nemzetőr* is az otthoni változások tükrében értelmezte: „Feltehetőleg a legnagyobb vétke főszerkesztőnknek, hogy élő kapcsolatot tart azzal az otthoni fiatal nemzedékkel, amely alkut és félelmet nem ismerve vállalja az ellenzékiség szerepét és nincs előítélettel vele és nemzedékével szemben."[170] Tollas a leghatározottabb védelmet az SZDSZ egyik legfontosabb vezetőjétől, Demszky Gábortól kapta, aki 1980-as felső-Tisza-vidéki vizsgálódásai és egy Tollas Tiborral készült interjú mellett a *Nemzetőr* főszerkesztőjét igazoló dokumentumokat is közreadta a *Beszélő* egyik 1988-as számában.[171] Szintén az emigrációhoz kapcsolódó, közösen (az MDF és a Hálózat, illetve SZDSZ által) szervezett esemény volt Faludy György estje a Jurta Színházban 1988 szeptemberében[172] vagy a Nagy Imre-újratemetésre hazatérő Király Béla előadása az MDF Ó utcai központjában.[173]

Nagy Imre és mártírtársai újratemetése sokak számára ma is a rendszerváltás folyamatának jelképes eseménye. 1989. június 16-a az 1956-ról szóló dogmák ledőlésének, az addig kizárólagosan hirdetett narratívák kifulladásának napjaként él sokak emlékezetében. A nyugati emigráció egy része számára más szempontból is új kezdetet jelentett: sokan az ünnepi eseményre érkezve tértek vissza először szülőföldjükre. Az emigráció (egy része) ráadásul képviseletet is kapott: a Hősök terén Király Béla, a 301-es parcellában pedig Méray Tibor beszélt.[174] A hatalom számára kezdettől komoly problémát okozott

B. András: A történelem árnyai és a fiatal demokraták. *Beszélő* 26 (1989), 80–81.

170 Makra Zoltán: Audiatur et altera pars. A Tollas Tibor elleni támadások háttere. *Nemzetőr*, 1989. április, 5., 8.

171 Demszky Gábor: Egy fejezet a Gulag magyar vonatkozásairól. *Beszélő* 25 (1988), 46–57.

172 Faludy György (1910–2006): Költő. 1949 és 1953 között a kistarcsai, majd a recski kényszermunkatáborban raboskodott. 1956-ban hagyta el az országot, 1957-től a londoni *Irodalmi Újság*ot szerkesztette. 1988-ban tért haza. ÁBTL NOIJ „Demokrata Fórum" II. BRFK-171-188/1 (1988. 09. 22.), 256.

173 Király Béla (1912–2009): Katonatiszt, politikus. 1946-ban vezérkari őrnaggyá, vezérkari alezredessé, 1949-ben vezérkari ezredessé léptették elő. 1952 januárjában a tábornokperek második szakaszában életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. 1956 szeptemberében szabadult. A forradalom alatt a Nemzetőrség főparancsnoka. Emigrációjában a Magyar Forradalmi Tanács alelnöke és a Magyar Bizottság tagja volt. 1989-ben tért haza. 1990-ben függetlenként országgyűlési mandátumot szerzett, majd az év novemberétől a ciklus végéig az SZDSZ képviselője lett. ÁBTL NOIJ „Szabad Demokraták Szövetsége", III/III-107-108/6, 1989. 06. 06.

174 Méray Nagy Imre családja általi felkérése komoly port vert fel – nem az emigrációban, hanem itthon. Csurka István a Magyar Rádió Vasárnapi Újságjában felolvasott

az emigránsok hazajövetele és a temetés iránt megnyilvánuló érdeklődése. A párt narratíváját egyértelműen a *nemzeti megbékélés* gondolata köré építette, minden eszközzel az esemény kegyeleti, mindenféle politikai demonstrációtól mentes jellegét kívánva erősíteni. Attól féltek, hogy a „radikális antikommunista" emigránsok nem kívánt irányba terelhetik az eseményeket. Az MSZMP KB 1989. április 28-ai ülésén általános álláspontként alakult ki, hogy nem lehet elkerülni a vízumok kiadását, ugyanakkor fel kell hívni a beutazó emigránsok figyelmét – ahogy Grósz Károly fogalmazott – „a magyarországi politikai és törvényes rend tiszteletben tartására". A „figyelemfelhívást" egyrészt a washingtoni és New York-i magyar kirendeltségeken, másrészt a befogadó államok kormányzatain keresztül képzelték el.[175] Horváth József[176] vezérőrnagy, a III/III-as csoportfőnökség vezetője néhány nappal későbbi tájékoztatójában hangsúlyos feladatként határozta meg Király Béla „és körének" biztosítását arról, hogy „június 16-át a múlt tisztázása egyik lépcsőjének tekintjük, toleránsak vagyunk, hazatérésük és részvételük biztosított, de politikai demonstráció, konfrontálódás nem kívánatos".[177] Az MSZMP PB május 26-i

jegyzetében hangsúlyozottan nem Méray emigrációban játszott szerepét, hanem korábbi, Rákosi-korszakbeli sötét múltját kifogásolta. Csurka felvetését Nagy Erzsébet kegyeletsértőnek minősítette. Csurka fellépése utat nyitott a fiatalok magasabb szintű bevonásának. Ahogy már a temetés reggelén jelentette az állambiztonság: „A Hősök terén a FIDESZ részéről Orbán Viktor »meglepetés erejű« beszéd elmondására készül. Ki kíván térni arra, hogy az áldozatok és a gyilkosok közötti elhatárolás még mindig nem történt meg következetesen. A beszéd lehetőségét a TIB és Csurka István között kirobbant vita teremtette meg." (Csurka István: Nagy Imre emlékezete makulátlanul iktatódjék be a nemzet tudatába. Rádiójegyzet és válasz. *Magyar Nemzet*, 1989. 06. 08., 7; Jelentés Nagy Imre és társai temetésével összefüggő információkról, a megtett intézkedésekről (1989. 06. 16.). In: Kenedi i. m. 1996, 371.

175 A jegyzőkönyvet idézi: Kenedi i. m. 1996, 237–253.

176 Horváth József (1931–2001): Vezérőrnagy. 1985-től vezette a III/III-as csoportfőnökséget.

177 Emlékeztető a Nagy Imre és társai temetésének előkészítésére alakult ÁB operatív bizottság 1989. május 9-i üléséről. Idézi: Uo. 261. A „nemzeti megbékélés" erősítésének jegyében az operatív terv része volt az is, hogy a kémelhárítás Magyar Televízióban dolgozó „Tölgy" fedőnevű munkatársát kiutaztatják Észak-Amerikába, hogy ott Király Bélával és Kopácsi Sándorral készítsen interjút „a kegyeleti jelleg erősítésével" kapcsolatban. A beszélgetés végül csak előbbivel jött létre. (Horváth József: *Intézkedési terv Nagy Imre és társai temetése előkészületeinek biztosítására*, 1989. május; *Emlékeztető a Nagy Imre és társai temetésének előkészítésére alakult ÁB operatív bizottság 1989. május 29-i üléséről*, 1989. 05. 30. In: uo. 266, 309.)

ülésén Nyers Rezső[178] és Berecz János[179] a radikális emigránsok – nevesítve a „Pongrátz-fivérek"[180] – beengedése miatti aggodalmát hangsúlyozta.[181] A szavakat tettek követték: a következő állambiztonsági emlékeztető már arról tudósít, hogy röplapokat készítettek és terjesztettek az emigráció körében, miszerint a „szélsőjobboldali emigráció" nem kíván részt venni a „kommunisták temetésén".[182] A törekvést siker koronázta: Pongrátzék és követőik végül távol maradtak.[183] Egy másik „szélsőséges" ellenséget, Krassó Györgyöt hiába pró-

[178] Nyers Rezső (1923–2018): Közgazdász, kommunista politikus. 1960-tól pénzügyminiszter. 1962 és 1974 között az MSZMP KB titkára, 1966-tól 1975-ig a PB tagja. 1988-tól újra PB-tag és államminiszter lett. 1989–90-ben a Magyar Szocialista Párt (MSZP) első elnöke.

[179] Berecz János (1930): Kommunista politikus. 1980-tól az MSZMP KB, 1987-től a PB tagja.

[180] A szabadságharcban – kisebb-nagyobb mértékben – hat Pongrátz fivér vett részt, Gergely a Corvin köz második főparancsnoka volt. Az emigrációban az 1957-ben alapított Magyar Szabadságharcos Világszövetség elnöke lett. Testvére, Pongrátz Ödön a Sulyok Dezső kezdeményezte Magyar Október 23. Mozgalmat vezette. In: Borbándi Gyula: *A magyar emigráció életrajza, 1945–1985*. Bern, 1985, EPMSZ, 269–270.

[181] *Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1989. május 26-án megtartott üléséről*. Idézi Kenedi i. m. 1996, 295–307.

[182] Pongrátz Gergelytől ez a gondolat egyébként sem állt távol. Egy nyilatkozatában így idézett fel egy 1989. februári, magyar diplomaták és emigránsok közötti ohiói találkozót: „Arra a kérdésre, hogy haza mennék-e június 16-ára, Nagy Imréék újratemetésére, a következő választ adtam: Az 1956-os magyar forradalomnak és szabadságharcnak nemcsak néhány kommunista hőse és mártírja van, hanem ezeknek számát, sajnos, sok ezerben lehet megállapítani, és a politikai szivárvány minden árnyalatát meg lehet közöttük találni… Ha a magyar kormány és a kommunista párt elismeri a forradalmat, ha elismerik a magyar nemzet mártírjainak az összes kivégzett bajtársamat, ha nyilvánosságra hozzák a kivégzettek névsorát, ha a 301-es parcellát a magyar nemzet mártírjainak a temetőjévé nyilvánítják, ha felállítják azt az emlékművet, melyet […] követelek, és ha ennek a felavatására meghívnak, akkor még propagandisztikus célokra is odaadom a nevem. A Nagy Imréék újratemetésére azért nem megyek el, mert nem akarok a nem kommunista bajtársaim emlékének az árulója lenni." (Pongrátz Gergely: *Nincs megalkuvás. Nyilatkozat*. RETÖRKI Archívum, Lakiteleki Rendszerváltó Archívum, MDF korai időszakának iratai, 1.23. 1956-os megemlékezések, egyéb kapcsolódó dokumentumok, 59. doboz, 61. ő. e.)

[183] Emlékeztető a Nagy Imre és társai temetésének előkészítésére alakult ÁB operatív bizottság 1989. május 29-i üléséről. 1989. 05. 30., uo. 309. Figyelemreméltó, hogy Pongrátz Gergely a *Kapu*ban egy 1989 decemberében közölt, valószínűleg az október 23-ai ünnepségek előtt íródott levelében más indokot is megjelölt a távolmaradásra. Bátyja, Ödön és öccse, András esetét idézte, akik beutazási kérelmükre csak júliusban, egy hónappal az

bálták távol tartani a hazatéréstől és az újratemetésen való részvételtől. Krassó személyisége és világképe szintén teljes mértékben összeegyeztethetetlen volt a kommunisták által sugallt nemzeti megbékélés gondolatával – őt végül hosszú nyomásgyakorlás és egy kompromisszum árán sikerült eltanácsolni egy temetésen kívüli „külön rendezvény" megszervezésétől.[184] Néhány nappal a temetés előtt az állambiztonság elégedetten állapíthatta meg, hogy „az

újratemetés után kaptak elutasító választ. Pongrátzot az október 23-ai ünnep előkészítésére alakult, ellenzéki pártokból és mozgalmakból álló Október 23. Bizottság akarta felkérni szónoknak. A távolmaradását ezzel indokolta: „Ami engem illet, én sohasem kértem és sohasem fogok kérni vízumot. Nem akarok »ugyanolyan *feltételekkel* utazni Magyarországra október 23-a alkalmából« és más alkalomból sem, »mint bármely más amerikai állampolgár«. Én nem Magyarországra, hanem *haza* akarok menni!!! Amikor mint diák vagy agronómus vidéken tanultam vagy dolgoztam, sohasem kértem engedélyt édesapámtól, hogy hazamehetek-e, mert akármikor »toppantam a kis szobába«, mindig szeretettel fogadtak. Tehát csakis ilyen »*feltételekkel*« megyek »*haza*«!!! Talán most már elérkezett az ideje, hogy nemcsak én, hanem minden »száműzetésbe kényszerült« *magyar* vízum és engedélykérés nélkül mehessen »*haza*«. Ne a havasibélák [a Pongrátz esetéről a tényekkel ellentétes módon nyilatkozó külügyminiszter-helyettes – N. Z.] döntsenek egy ilyen fontos kérdésben, hanem a *honatyák*! Remélem, lesz egy olyan bátor képviselő, aki ezt a kérdést felteszi szavazásra a magyar parlamentben! És azt is remélem, hogy nem lesz elutasító a válasz!!! Tudom, hogy előbb-utóbb »annak rendje és módja szerint« »*haza*«megyek. Mit számít egynéhány nap vagy hónap a 33 éves keserves száműzetés után? Az viszont igaz, hogy ez a legnehezebb!!! De kivárom." Pongrátz Gergely nem kapott vízumot. *Kapu*, 1989. december [43–44], 44.

184 Krassó nem volt hajlandó aláírni a *Szabad Európa Rádió* vezetősége által elé tett nyilatkozatot, amelyben azt vállalta volna, hogy otthoni tartózkodása alatt semmilyen közéleti szerepet nem vállal. Így végül nem tudósította a müncheni rádiót. Az állambiztonság természetesen a SZER befolyásolására is törekedett – és a kísérleteket siker koronázta. „A rádió vezetése azt vallja, hogy az esemény a nemzeti megbékélés és az újrakezdés mérföldköve kell legyen, nem szabad, hogy a leszámolás, a felelősségre vonás uralkodjon el, nem szabad, hogy győzelmi menetté váljon a megemlékezés." Krassó „leszerelésében" a legfontosabb szerepet Mark Palmer játszotta. Az amerikai nagykövet az Egyesült Államokban élő emigránsokhoz azt az üzenetet közvetítette, hogy csak „csendes megfigyelői legyenek" az eseményeknek. A BM információi szerint „Krassót június 15-én magához kérette [...] és kemény hangon felszólította a külön rendezvény lemondására. Erre vonakodva bár, de ígéretet tett, feltételül szabva, hogy szereplési lehetőséget kapjon az MTV június 16-i műsorában". (Borbándi i. m. 2004, 390; Emlékeztető a Nagy Imre és társai temetésének előkészítésére alakult ÁB operatív bizottság 1989. június 5-i üléséről [1989. 06. 06.]; Emlékezető a Nagy Imre és társai temetésének előkészítésére alakult ÁB operatív bizottság 1989. június 12-i üléséről; Jelentés [1989. június]. Kenedi i. m. 1996, 322, 347, 364.)

emigrációban, a beutazók körében általános a vélemény, hogy június 16-a jelentős nap lesz hazánk életében, a temetés tovább erősítheti a demokratizálódási folyamatokat. Részükről provokáció, szélsőséges cselekmények nem várhatók."[185]

A Hősök terén, majd a 301-es parcellában zajló események nagy része – legalábbis az emigránsok esetében – a tervezett forgatókönyv szerint alakult. Király Béla a Hősök terén Nagy Imrét méltató beszédében óvott mindenfajta felelősségre vonástól, sőt még a tettesek *megnevezésétől* is. „Minél jobban megismerjük Nagy Imre humanitását, annál világosabb lesz az is, hogy emlékének megszentségtelenítése lenne, ha sírja széléről ujjal mutatnánk a gyilkosaira. Fel kell ugyan tárni bűneik minden részletét, hogy a jövő nemzedékek okuljanak, de ennek büntetőjogi következménye nem lehet. A felszabadult magyar társadalom törölje el örökre a halálos ítéletet, ne engedjen bosszúállást, előzzön meg minden megtorlást! Kínozza a bűnösöket a lelkiismeretük – ha van –, és ítéljen felettük a történelem!"[186] A 301-es parcellánál búcsúzó Kopácsi Sándor hasonló szavakkal tett hitet amellett, hogy „a bűnbakkeresés és a bosszúállás helyett a megbékélés szellemére, társadalmi békére van szükség".[187] A hatalmi értékelések az emigránsok közül legkevésbé Méray Tibor beszédével voltak elégedettek. Bár a bosszúállást ő is határozott szavakkal utasította el, a hatalomgyakorlókat nyíltan Nagy Imre kivégeztetői „közvetlen örökösének" nevezte, világossá téve: „ami az elmúlt hónapokban történt [...], nem a rendszer ajándéka. Mindezt a nép vívta ki". Méray ráadásul a szomszédos államoknak („Ne bántsd a magyart!") és a nyugati hatalmaknak („vajon csupán a magyar nép adósa-e neki, nem adósa-e ő is valamelyest ennek a népnek?") is üzent.[188]

Az '56-os hősök és mártírok újratemetése sok emigráns számára megmaradt a felejthetetlen első hazatérés emlékének – de önmagában aligha közvetítette az otthoni magyar társadalom és a nyugaton élő magyarság közti teljes megértést. Bár a *Nyugati Magyarság* szerint „lélekben hazatért a nagyvilágban

[185] Jelentés Nagy Imre és társai temetésének előkészületeiről (1989. június). Idézi uo. 341.

[186] Király Béla: Temetünk – tanuljunk és felejtsünk. *Nyugati Magyarság*, 1989. május–június [1, 4], 4.

[187] Kopácsi Sándor: Az újrakezdés, a megújulás, az életakarat programja támadt fel. *Magyar Nemzet*, 1989. 06. 17., 4. A TIB temetés után rendezett fogadásán Király és Kopácsi egyaránt pozitívan értékelte az eseményeket, meglepőnek nevezve, hogy „a magyar nemzet ennyire felnőtt lett, és meg tudta nyerni a kormányzatot ennek a temetésnek". *Jelentés*, 1989. 06. 17. Idézi Kenedi i. m. 1996, 388.

[188] Méray Tibor: Emlékbeszéd Nagy Imre sírjánál. *Irodalmi Újság*, 1989/3, 5–6.

olyannyira szétszóródott magyarság apraja-nagyja", nem mindenki osztotta ezt az álláspontot.[189] A beszédeket is érte kritika,[190] ám jelentősebb volt a nyugati magyarság szervezők általi fogadtatásának bírálata. „Nem ártott volna nagyobb figyelmességben részesíteni azokat a tengerentúlról érkezett vendégeket – köztük a kivágott '56-os zászlóval megjelent chicagói csoportot –, akik emlékezni akartak, és tiszteletüket kifejezni 1956 halottai előtt" – írta a *Bécsi Napló* szerzője. Szerinte a hűvös fogadtatás azt a lehangoló üzenetet közvetíti, hogy „az ébredő Magyarország [...] beéri önmagával, nincs szüksége jóakarókra, barátokra, ezzel a félszeg-meggondolatlan magatartással ugyanis feltehetően megbántottak, érzelmeikben lehűtöttek érzékenyebb személyeket".[191] Juhász László a *Nemzetőr*ben ezzel összhangban reményét fejezte ki, hogy a TIB „nem szándékosan hagyta ki a kegyelet koszorúját elhelyező egyesületek névsorából a zsarnokság olyan elkötelezett nyugati ellenségeinek a nevét, mint a Szabadságharcos Szövetség vagy a *Nemzetőr*". Juhász szerint ugyanakkor így is „együtt dobogott minden hazáját szerető magyar szíve, függetlenül attól, hogy Kiskunmajsán, Kolozsváron, Galántán vagy Los Angelesben él", a politikai emigránsok országba való beengedése pedig nem a hatalom érdeme, hanem a hazai új nemzedéké, „amely magáévá merte tenni

189 A kegyelet napja. *Nyugati Magyarság*, 1989. július–augusztus, 4.

190 Két nappal az újratemetés után, a Magyar Szabadságharcos Szövetség ünnepségén a szervezet társelnöke, Gereben István bírálta azt a törekvést, amely Nagy Imre kisajátítását tűzte ki célul, amely „a magyar hatalom és szekértolói által kidolgozott stratégia" „június 16-án nyugati magyar szájából" is megerősítést kapott. Gereben valószínűleg az egész beszédében szinte csak Nagy Imrét középpontba állító Király Béla azon félmondatára utalt, miszerint a miniszterelnök „reformer és nem forradalmár" volt. A *Nyugati Magyarság* főszerkesztője, Miklóssi István viszont Orbán Viktor beszédét bírálta, hangsúlyozottan nem annak igazságtartalma miatt, hanem mert „Magyarország a jelenlegi helyzetében semmiképpen nem válik hasznára a szovjetellenes hangulatkeltés". Az Orbán Viktorral Ara-Kovács Attila által készített, *Bécsi Napló* által közölt interjúban a FIDESZ alapítója azon kritikákra válaszolt, miszerint politikai beszédet mondott a gyászünnepségen: „Az ünnepségen minden beszéd politikai volt. Még a Vásárhelyi Miklóséra és a Király Béláéra is vonatkozik ez, akik a legmérsékeltebbek voltak. Csakhogy ezek a beszédek más politikai elképzeléseket fejeztek ki, mint az enyém. Olyan nézeteket, melyek egybeesnek a hatalom politikai nézeteivel." (Gereben István: 31 év után. *Szivárvány*, 1989. október [5–6], 6; Miklóssi István: „Jól megmondta a magáét". *Nyugati Magyarság*, 1989. július–augusztus, 4; Ara-Kovács Attila: „Én az ő véleményüket tartom mérvadónak...". Beszélgetés Orbán Viktorral, a FIDESZ vezető politikusával a június 16-ai megemlékezésekről. *Bécsi Napló*, 1989. július–augusztus, 3.)

191 „Peregrinus": Post festum június 16. *Bécsi Napló*, 1989. július–augusztus, 4.

1956 októberének szellemét".[192] A lényegbe vágó kérdésekben ugyanakkor bizakodó volt a hangvétel – az események visszafordíthatatlanságának tudata lett az uralkodó. Deák Ernő és Borbándi Gyula a *Bécsi Napló* címoldalán egyaránt ebben a szellemben értékelt az újratemetés sugallta, de messzebbre tekintő írásokban. A *Bécsi Napló* főszerkesztője különös szerencsének nevezte, hogy „éppen az 1956-os nemzedék [...] nyerhetett önigazolást hősei, mártírjai eltemetésében", míg Borbándi szerint, amiért a politikai emigránsok „a száműzetés évtizedei alatt küzdöttek, és amit törekvéseik zászlajára írtak, a megvalósulás közvetlen közelébe jutott".[193]

Alkony és harangzúgás

1989 nyarán – a Magyarok Világszövetsége közgyűlését és az Anyanyelvi Konferencia ülését megelőzően – huszonkét nyugati magyar aláírásával állásfoglalás jelent meg a magyar–magyar kapcsolatok jövőjéről. A nyilatkozat címzettje elsősorban Magyarország és a mindenkori magyar kormányzat volt. A dokumentum azt kívánta rögzíteni, hogy a magyar állam milyen lépéseket tehet az anyaországi és a nyugati magyarok közti kapcsolatok megerősítéséért. Az aláírók legfontosabbnak a magyarországi és nyugati országokban élő magyarok közötti kapcsolatok elősegítését, a kettős állampolgársághoz kapcsolódó jogok és kötelességek alkotmányban való rögzítését, valamint a nyugati magyarságot támogató anyaországi szervezetek független, demokratikus testületekké alakítását tekintették.[194] A nyugati magyarság kéréseit az 1989-es Anyanyelvi Konferencián az Ellenzéki Kerekasztal nevében Vigh Károly biztosította támogatásáról.[195]

---

[192] Juhász László: Június 16. után. *Nemzetőr*, 1989. július–augusztus, 1.

[193] Deák Ernő: Biztatás az önbizalomra. *Bécsi Napló*, 1989. július–augusztus, 1. Borbándi Gyula: Haza és emigráció. Gondolatok Nagy Imre temetésének másnapján. *Bécsi Napló*, 1989. július–augusztus, [1–2] 1.

[194] Állásfoglalás a nyugati és a magyarországi magyarok kapcsolatairól. *Hitel*, 1989. 07. 26., 63. *Szivárvány*, 1989. október, 160. A nyilatkozat aláírói Nagy Károly, Balla Bálint, Bárczay Gyula, Bertalan Imre, Bodnár Gábor, Borbándi Gyula, Fekete Pál, Györgyey Klára, Harsányi András, Horváth János, Jakabffy Ernő, Kormon József, Kovács Andor, Ludányi András, Miklóssi István, Mózsi Ferenc, Nyeste Zoltán, Pásztor Péter, Somogyi Csilla, Várdy Ágnes, Várdy Béla és Végvári Vazul atya voltak.

[195] Az Ellenzéki Kerekasztal támogatja a nyugati magyarság követeléseit. *Nyugati Magyarság*, 1989. szeptember–október, 4.

A kerekasztal-tárgyalásokat lezáró megállapodás aláírása és a szabad választásokra való felkészülés időszaka nyilvánvalóvá tette a változások visszafordíthatatlanná válását. Az, hogy az otthoniak több évtized után újra szabadon dönthettek sorsukról, azt is egyértelműsítette: a politikai emigráció hagyományos értelemben megszűnt, de nyugati magyarság marad. Új korszakban, új feladatok előtt állva, új kihívásokra kell válaszolnia. Az emigráció természetes küldetésének csak egy darabja, az otthoniak elnyomott hangjának felerősítése és az általuk ki nem mondható igazságok képviselete – bizonyos nem otthon élő „ellenzék" léte – vált okafogyottá. Nem szűnt meg viszont a mindenkori magyarság érdekeiért harcoló cselekvés, valamint a Kárpát-medencében, de az anyaországon kívül élő magyar kisebbségek támogatásának lehetősége/kötelessége. Borbándi Gyula emigráns alternatívákat boncolgató írásában a haza nem térő egykori politikai emigránsok elé három fő lehetőséget vázolt: egy Magyarországra (a demokratikus ország törekvéseinek nyugati támogatását), egy Kárpát-medencére (az elnyomott magyar kisebbségek jogvédelmét) és egy diaszpórára (a nyugati magyar egyesületekre) vonatkozó tevékenységet.[196]

Ahogy a müncheni Katolikus Magyar Értelmiségi Mozgalom–Pax Romana 1989-es kongresszusán tartott bevezető előadásában Horváth Árpád utalt rá: tulajdonképpen most nyílik meg az emigráció előtti valódi cselekvés lehetősége. Most következhet az, amiért eddig küzdöttek. *„20, 33, 41 év alatt* azért maradtunk meg magyarnak, hogy most segíthessünk, hogy most népünk rendelkezésére álljunk. *Ez a még beváltandó vallomás ad értelmet emigráns életünknek."*[197] Juhász László a *Nemzetőr*ben mintha e sorokra reagálva kongatta volna meg a vészharangot: szerinte az emigráció eddig jól vizsgázott, legújabban viszont mintha a reményt a közöny váltotta volna fel. „A négy évtizedes proletárdiktatúra szellemet, jellemet és emberiséget sorvasztó műhelyéből kiszabadult hazai magyarságnak szüksége van a demokrácia emlőjén felnőtt nyugati magyarok politikai tapasztalataira" – indokolt.[198] Többen valamiféle hídszerep lehetőségét emelték ki: a nyugati világban élő és már belegyökerezett egykori politikai emigránsok jó kapcsolódási pontot jelenthetnek az otthoni

[196] Borbándi: Emigráns alternatívák, i. m. 1989, 5.

[197] Horváth Árpád: A mai helyzet Magyarországon és az emigráció. *Katolikus Szemle*, 1989/2 [100–112], 107.

[198] Juhász László: Megszámláltatunk… *Nemzetőr*, 1989. november, 5.

magyarság számára.[199] Sisa István[200] önkritikus, a politikai emigráció tevékenységét számos ponton bíráló, mulasztásait felsoroló összegzésének reményteljes lezárása szerint az egykori emigráció diaszpóraként – immár együttműködve és közös, összmagyarságban gondolkodó külpolitikai programot alkotva az anyaországgal – még betöltheti történelmi küldetését: a magyarság önmagához méltó bemutatását a nagyvilágban és a magyar öntudat átörökítését a következő nemzedékek számára.[201] A szerzők döntő többségének kiindulópontja szerint a rendszerváltó Magyarországnak komoly szüksége van az emigráns magyarok tanácsaira. Ezzel ellentétes véleményének, de legalábbis szkepszisének adott hangot a hamburgi Hellenbart Gyula,[202] aki szerint a politika színpadára lépő új nemzedék általános felkészültsége imponáló, ráadásul az emigráció helyzetéből fakadóan komoly hátránnyal indul velük szemben. „Míg az emigráns elképzelések, ha komolyabbak is, voltaképpen merő teoretizáláson alapulnak, a hazai viták és értekezések szükségképp a valóságos helyzet adottságaiból indulnak ki, konkrét formában tárgyalják a demokratizálódás gazdasági, pénzügyi, technikai, közoktatási és politikai problémáit." Szerinte a nyugatiak nem elsősorban politikai tanácsokkal, hanem „mélytengeri" munkával, személyes tapasztalatokkal, nyugati életből levont tanulságokkal segíthetnek. Hellenbart

199 Horváth i. m. 1989, 107. Ferdinandy György szándékoltan vitaindító, ötletbörzét javasló írásában afféle „diplomáciai külképviselet" lehetőségét látta a nyugati világban már bizonyított magyar tudósok, írók, művészek, egyetemi tanárok és üzletemberek tevékenységében. Az Argentínában élő Haynalné Kesserű Zsuzsanna szintén Magyarország „hathatós képviseletét" nevezte a legfontosabb feladatnak – többek között Magyarország Európai Közösséghez való közelítését is fontos célkitűzésként megjelölve. Varga József a *Bécsi Napló*ban a befogadó országok kormányainak magyar helyzetről való informálását tartotta az egyik legfontosabb feladatnak. (Borbándi: *Haza és emigráció*, i. m. 1989, 2; Ferdinandy György: Gondolatok a nyugati magyarság új feladatairól. *Nyugati Magyarság*, 1989. szeptember–október; Haynalné Kesserü Zsuzsanna: Tűnődések az emigrációs politika körül. *Nemzetőr*, 1988. november, 1–2; Varga József: A magyarországi változások és az emigráció. *Bécsi Napló*, 1989. szeptember–október, 5.)

200 Sisa István (1918–2012): Író. 1945 után hagyta el az országot. Számos – elsősorban amerikai – emigráns lapban publikált.

201 Sisa István: Az emigráció alkonya. *Itt-Ott*, 1989/2, 5–9. Sisa István az emigráció főbb hiányosságaiként a következőket említette: nem készült a magyarság valódi történelmét bemutató angol nyelvű kötet, idegen nyelvű emigráns folyóirat sem, nem alakult ki párbeszéd a társemigrációkkal, nem igazán sikerült a zsidó vallású honfitársak bevonása az emigrációs közéletbe, valamint hiányzott a ravaszság és a jó diplomáciai készség.

202 Hellenbart Gyula (1930): Irodalomkritikus. Az 1956-os forradalom leverése után emigrált.

fontos írásában az új Magyarország előtt álló számos problémát felsorol: a társadalmi közönyt, a régi, biztonságos rend visszasírásának lehetőségét, valamint a nyugatos változások természetes következményeként növekvő munkanélküliséget és elszegényedést.[203] Borbándi Gyula maga is óva intette az emigrációt attól, hogy a változásokkal kapcsolatban saját szerepét túlértékelje: „Triumfálásra azonban nincs joguk, mert ami megvalósult, és ami elindult a megvalósulás útján, azt nem ők vívták ki, annak útját nem ők egyengették. A magyarországi változásokat a magyar nép kényszerítette ki."[204]

A nyugati magyarság szerepét vizsgálók szinte egyáltalán nem számoltak azzal, hogy a közép-európai rendszerváltások következtében megoldódna a határon túlra szakadt magyarság problémája. Okkal feltételezték, hogy ügyükben továbbra is szükséges lesz a nyugati lobbitevékenység. A kérdést leghosszabban az egy évig Egyesült Államokban tartózkodó Duray Miklós elemezte az 1989-as Itt-Ott Találkozón. Duray kendőzetlen őszinteséggel vallott az elmúlt egy évben általa tapasztaltakról: az emigráns szervezetek hibáiról, azok kijavításának és a továbblépésnek a lehetőségeiről. Elengedhetetlennek nevezte egy egyetemes felelősségtudatra épülő, nem csupán Erdélyre fókuszáló kisebbségpolitika kialakítását. Ennek legfőbb eszközei a befogadó országok társadalmába való beépülés, a követelések összehangolása az érintett Kárpát-medencei magyar közösségekkel, és valamiféle tömegbázis felsorakoztatása az effajta politika mögé. „Az emigrációra sokkal több feladat vár a jövőben, mint eddig bármikor. [...] Úgy gondolom, hogy e program megvalósítása nem csak új célt és új értelmet adhat a nyugati magyarságnak. Ez így csupán öncélú program lenne. Erre nekünk otthon, kisebbségben élőknek van életbevágó szükségünk."[205]

A Magyarország és Közép-Európa irányába forduló tekintetek korszakában kevesebb figyelem vetült a Nyugaton élő magyar közösségek helyzetére és arra, hogy mindezt hogyan befolyásolja egy kedvező otthoni változás. A bécsi Hanák Tibor[206] arra figyelmeztetett: a Nyugaton élők nagy része az otthoni rendszer radikális megváltozása esetén sem fog hazamenni, ez a tömeg pedig jogosan igényli „saját értelmisége részéről a fokozott kulturális gondoskodást".

[203] Hellenbart Gyula: Kutyából szalonna? *Új Látóhatár*, 1989. március, 76–80.

[204] Borbándi: *Haza és emigráció*, i. m. 1989, 1–2.

[205] Duray Miklós: Visszapillantás a harminc ezredik mérföldről. Előadás az MBK 1989-es, augusztusi konferenciáján. *Itt-Ott*, 1990/1, 21–29.

[206] Hanák Tibor (1929–1999): Filozófus. 1949-ben hagyta el az országot. 1966-tól a *Szabad Európa Rádió* munkatársa, 1980 és 1984 között a *Bécsi Napló* alapító főszerkesztője.

Felhívta a figyelmet arra a diaszpóra számára kifejezetten káros folyamatra, hogy az alkotók egy része „inkább a befogadó ország és az ott hagyott ország szereplési lehetőségeit választja". Írása az emigráció egyes csoportjaiban mindvégig megmaradó és tovább élő higgadt, messzire tekintő és mélyre látó hang bizonyítéka. „A budapesti műhelyek felszippantják a nyugati magyarok szellemi támaszait, fölöslegessé és még inkább életképtelenné teszik szerény intézményeit, elsősorban kiadóit. Egyes vezető lapjaink, folyóirataink, könyvsorozataink máris megszűntek, az egyik nyugati magyar szervezet azt tervezi, hogy következő tanulmányi napjait Magyarországon szervezi meg. Ezáltal olyasvalami történik, mintha a jugoszláviai, erdélyi, szlovákiai, kárpátaljai magyarság kultúréletének támaszait áttelepítenék Budapestre, azaz mintha azáltal próbálnának segíteni kisebbségeinken, hogy az újvidéki, kolozsvári, pozsonyi, ungvári kiadókat, újságokat, egyesületeket, iskolákat, az anyanyelv- és kultúraőrzés helyi szervezeteit budapesti intézményekkel akarnák helyettesíteni."[207] A Hanák által leírt folyamatok ekkor részben már meg is indultak: a magyarországi első szabad választások időpontjára olyan meghatározó nyugati sajtótermékek hallgattak el, mint az *Új Látóhatár* vagy az *Irodalmi Újság*.[208]

---

[207] Hanák Tibor: Élni nekünk kell! *Bécsi Napló*, 1990. január–február, 3.

[208] Az *Új Látóhatár* 1990 elejétől rovatcímként a *Hitel* kétheti lapban élt tovább. Alexa Károly főszerkesztő-helyettes levelében így fogalmazott: „Pótolni az *Új Látóhatár*t nem tudhatjuk. Szellemét s némileg szerepét továbbvinni – megpróbáljuk. Bírjuk Borbándi Gyula és Molnár József szíves hozzájárulását ahhoz, hogy a *Hitel*ben – amely megalapításakor épp úgy a *Válasz*t nyilvánította ki ősének, mint az *Új Látóhatár* – a müncheni lap címével rovatot indítsunk. Ez a rovat azoké, akik ott kint is itthon vannak, mert voltak akkor is, amikor nem lehettek. Szeretnénk megnyerni segítőként, szervezőként a legjobb, a legmozgékonyabb szellemeket – Borbándi Gyulát, Molnár Józsefet, Czigány Lóránt, Nagy Károlyt, Kibédi Varga Áront, Hanák Tibort, Sulyok Vincét, Szente Imrét, Balla Bálintot, Deák Ernőt, Bárczay Gyulát, Szépfalusi Istvánt meg másokat, mindazokat, akiknek erre (is) van energiájuk és figyelmük. Általuk (is) szeretnénk azon munkálkodni, hogy a nyugati magyar kultúra itthoni jelenléte a *Hitel*ben folyamatos és bensőséges jelenlét legyen. Szeretnénk elérni, hogy éppúgy otthon érezzék magukat, amikor a *Hitel*t írják és olvassák, mint amidőn – még a múlt hónapban is – Münchenbe postázták kéziratikat, és onnan várták negyedévenként az élénk színű füzeteket." Az *Új Látóhatár* mint rovat szerkesztési elvei némileg eltértek a negyvenéves folyóiratétól, sokkal inkább a különböző emigráns szerzők rövid írásainak fórumaként élt tovább. Borbándi Gyula minderre így emlékezett vissza: „Kétségtelenül mulasztást követtek el [az *Új Látóhatár* egykori szerkesztői – N. Z.], hogy budapesti barátaikkal nem tisztázták világosan a valóságos helyzetet, azt ugyanis, hogy az *Új Látóhatár* csak nevét adta egy rovatnak, tehát az semmiképpen nem tekinthető a Münchenben megszűnt folyóirat

Egy újszerű kihívásra már az otthoni választási kampány idején gyors választ kellett adni a nyugati magyaroknak. Tizenkét amerikai emigráns nyílt levelet tett közzé a választásra készülő magyar ellenzéki pártok vezetőinek – jobban és személyesebben mondva: „néhány ellenzéki barátunknak" – címezve. A külföldi magyarok alighanem az otthoniaknál jobban is érezhették, hogy 1989. november 26., a négyigenes népszavazás időpontja határkő: a vezető magyar pártok között végletesen elmérgesedett a viszony. A levél hangsúlyozottan mégsem elsősorban valamiféle békítő gesztus, hanem Magyarország jó hírét menteni kívánó kezdeményezés. „Nem bíráskodni, hanem helyzetünkből adódó tapasztalataink alapján és közös jövőnk jobbítása iránti felelősségérzettel tájékoztatni, figyelmeztetni akarunk Benneteket: egymásra lőtt nyilaitok nemcsak Rátok szállnak vissza, hanem az összmagyarság iránti – Nyugaton jelenleg jelentős – tiszteletet, szimpátiát, segítőkészséget veszélyeztetik."[209] A levelet elsősorban az MDF-et – és helyenként áttételesen Magyarországot és a magyar közbeszédet – érő antiszemita vádak indokolták.[210] A párizsi Fej-

budapesti folytatásának. Ez a rovatcím hamarosan el is tűnt a *Hitel* számaiból." (Alexa Károly: Az *Új Látóhatár* után – és elé. *Hitel*, 1990. 01. 10., 60; Borbándi i. m. 1996, 300.)

209 Nyílt levél néhány ellenzéki barátunknak. *Nyugati Magyarság*, 1989. november–december, 3. A levelet Hámos László, Horváth János, Fekete Pál, Jónás Pál, Király Béla, Koszorús Ferenc, Ludányi András, Miklóssi István, Nagy Károly, Nyeste Zoltán, Taraszovics Sándor és Várallyay Gyula írta alá.

210 A *New York Times*-ban egy nappal a népszavazás előtt közölt írásában Henry Kamm azt állította: a kampányban a Magyar Demokrata Fórum a régi magyar antiszemitizmus szellemét hozta vissza a közéletbe. A londoni *Time Freedom's Ugly Underside* c. írása két Amerikában élő magyarra, Gáti Károlyra (Charles Gati) és Lőrinczi Györgyre (George Lorinczi) hivatkozva a magyar társadalomban – és általában Közép-Európában – tapasztalható antiszemita jelenségekről tudósított. Néhány nappal korábban a *New Yorker* elemezte a magyarországi helyzetet, ahol David K. Shipler Csurka István „nacionalizmusát, xenofóbiáját és antiszemitizmusát" mutatta be. Az utóbbi tételek „forrása" egyébként leginkább Berend T. Iván történész, a Magyar Tudományos Akadémia elnökének egy interjúja volt. Ebben az MTA elnöke erősnek nevezte az antiszemitizmus jelenlétét az MDF-ben, ahol szerinte bizonyos személyek „számon tartják" a zsidókat a fontos pozíciókban, különösen a médiában, azzal vádolva a „kozmopolitákat", hogy rombolják a magyar kultúrát. Berend T. 1990 tavaszán hagyta el az országot, és amerikai egyetemeken tanított. Utóbbi két írás tanulságait elemezve Éltető Lajos – a fent idézett levélhez hasonló szellemiségben – féltette a magyar kibontakozást, arra figyelmeztetve az MDF vezetőit és a rosszindulatú „mesemondókat" egyaránt: a tűzzel játszanak. Kosaras Vilmos, a *Torontói Tükör* főszerkesztője viszont egyértelműen az MDF felelősségét állapította meg: szerinte Csurka István antiszemita, akiről a nyilasokra lehet asszociálni, a leendő kormánypárt pedig nem hajlandó elhatárolódni tőle. (Éltető J. Lajos: Pipafüstnél.

tő Ferenc és Kende Péter mellett az Amerikában élő Philippovich Tamás[211] szintén felhívással fordult a magyar választási kampány résztvevőihez: óvott a „nacionalista és osztálygyűlöletek szításától", illetve a boszorkányüldözés szellemétől, mindenkit a jobb- és baloldali szélsőségektől való „elhatárolódásra" hívta.[212] A *Nyugati Magyarság* utolsó, választás előtt megjelenő számában a meg nem nevezett, inkább az MDF-fel szimpatizáló szerző Csurka István bizonyos mondatait ugyan valóban úgy értékelte, hogy azok „bizonyos érzéketlenségről tanúskodtak a modern magyar történelem e tragikus kérdésében", a nyugati tudósításokat egyértelműen túlzónak és manipuláltnak minősítette. A cikk arra figyelmeztetett: „Ez a kampány itt teljes egészében a magyar népen csattan! Nincs Washingtonban huszonöt személy, aki tudná, mi a különbség az SZDSZ és az MDF között, vagy fogalma lenne arról, hogy ki az a Csurka István vagy Haraszti Miklós. A konklúzió, amit levonnak ezekből a sajtócikkekből: a magyar nép vagy annak jelentős része antiszemita."[213]

Az emigráció választási kampányban való „részvételéről" azt mondhatjuk: bár a különböző eszmeiségű szerzők és lapok eszmékkel és személyiségekkel továbbra is szimpatizáltak, konkrét pártokkal nem vagy csak nagyon ritkán vállalták az azonosulást. Ez utóbbi szerepvállalást a legtöbben károsnak ítélték (volna). Méray Tibor A harcunkat megharcoltuk című, az *Irodalmi Újság*ot búcsúztató írásában úgy emlékezett vissza az eltelt évtizedekre, hogy a lap a demokrácia híveinek „pártokon felül álló" platformja volt. A lap megszűnésének egyik indokaként pontosan azt nevezte meg, hogy a Magyarországon elindult pártharcokba „be nem avatkozni: egy politizáló lapnak lehetetlen. De az *Irodalmi Újság* éppen a saját, legértékesebb hagyományaihoz válnék hűtlenné, ha ezt megtenné."[214] Egyes szerzők legfeljebb azt határozták meg, kikkel *nem* épülhet az új Magyarország: természetesen a kommunista rendszer utódpártjával/utódpártjaival. Az események földindulásszerű változása során vita tárgyává vált az is: mennyire szabad és kell a politikai emigránsnak tevőlegesen részt vennie az otthoni folyamatokban. A legtöbben a részvétel és a

Itt-Ott, 1989. október–december, 4; Kosaras Vilmos: Csurka–Pozsgay–MDF. Hozzászólás a Nyugati Magyarság vezércikkéhez. *Nyugati Magyarság*, 1990. március–május, 12.)

211 Philippovich Tamás (1954): Színész. 1989 óta él az Egyesült Államokban.

212 „Csak erkölcsi alapon és tiszta kezekkel". Nyugaton élő magyar értelmiségiek felhívása. *Magyar Nemzet*, 1990. 01. 31., 5.

213 A választások elé. Van-e antiszemitizmus Magyarországon? *Nyugati Magyarság*, 1990. január–február [1, 4], 4.

214 Méray Tibor: A harcunkat megharcoltuk. *Irodalmi Újság*, 1989/4 [1–3], 2.

felelősségvállalás arányosságára hívták fel a figyelmet – azaz: annak érdemes aktívan részt venni a politikában és az otthoni pártharcokban, aki vállalni tudja annak következményeit is. Lipták Béla[215] egy 1990. januári írásában a lengyel példát ajánlotta a jogalkotók figyelmébe a nyugati magyarság szavazati jogának tekintetében, egyben arra mozgósította a nyugati magyarságot, hogy jelezzék követelésüket a magyar külképviseleteknél, majd vegyenek részt a magyarországi választáson.[216] Töttösy Ernő[217] néhány hónappal korábbi írásában biztosítékokat kért az otthoni kormányzattól az emigránsok jogainak védelmére: a biztosítékok között – a politikai szabadság, a vízumkötelezettség eltörlése és a politikai rehabilitáció mellett – a szavazati jog biztosítása is szerepelt.[218] Az otthon lakhellyel nem rendelkező, Nyugaton élő magyarok nem szavazhattak az első országgyűlési választáson – és a következő két évtizedben is (annak megvalósulásáig) állandó követelés volt a magyarországi döntéshozatalban való részvétel lehetősége. Sajátos megoldásként, ha választó nem, de választható lehetett az egykori emigráns: többen el is indultak a magyarországi választáson,[219] és a Somogy megyében függetlenként, egyéni választókörzetben induló Király Béla sikerrel is járt. Az egykori emigráns politikusok közül nem ő volt az egyedüli, aki bekapcsolódott a rendszerváltó magyar politikába: 1990 és 1994 között az MDF listáján került be az országgyűlésbe a közgazdász gróf Bethlen István.[220] Az Egyesült Államokból

[215] Lipták Béla (1936): Mérnök. A forradalom leverése után emigrált. A '80-as években a bős–nagymarosi vízlépcső intézkedésének egyik legfontosabb külföldi ellenzője, 1990-ben országgyűlési képviselőjelöltként indult.

[216] Lipták Béla: Szavazhat-e a nyugati magyar? *Nyugati Magyarság*, 1990. január–február, 12.

[217] Töttösy Ernő (1918–2009): Jogász, író. 1952-ben „illegális kereszténypárti összeesküvés" vádjával 12 év börtönre ítélték. 1956-ban szabadították ki, elhagyta az országot, és Belgiumban telepedett le.

[218] Töttösy Ernő: Az emigráns státus. *Nemzetőr*, 1989. szeptember,

[219] A környezetvédelemért és a bős–nagymarosi vízlépcső ellen a '80-as években az emigrációban leghatározottabban harcoló és kampányokat szervező, fent idézett Lipták Béla maga is elindult – a Zöld Párt színeiben – a magyarországi választáson. A magyar kampány választási gyűléseiről szóló beszámolója az akkori viszonyok értékelése és annak egy nem otthon élő szemével való megjelenítése miatt is tanulságos olvasmány: Lipták Béla: Képviselőválasztás Somogyban. *Itt-Ott*, 1990/2, 22–27.

[220] gróf Bethlen István (1946–2018): Közgazdász, politikus. Fiatalkorától Nyugat-Németországban élt. 1990-ben tért haza, 1990 és 1994 között MDF-es országgyűlési képviselő volt.

hazatért, az 1956 után megszervezett Magyar Bizottságban is tagságot vállaló Varga László[221] 1994-től 2003-as haláláig (a Kereszténydemokrata Néppárt, majd a FIDESZ színeiben indulva, előbbi elnöki tisztségét is rövid ideig betöltötte), míg Horváth János[222] (szintén a FIDESZ színeiben) 1998 és 2014 között volt országgyűlési képviselő. Krassó György 1989 nyarán megalapította a Magyar Október Pártot, de harcosan antikommunista retorikája és hitvallása, valamint kompromisszumképtelennek ítélt stílusa nem hozott átütő eredményt.

Az emigráció története során hosszú és sokszor parttalan viták folytak annak szerepéről, jogairól, küldetéséről és mandátumáról. Utóbbi persze nagyrészt szimbolikus módon, jelképes fogalomként került említésre. Varga Béla[223] azonban – mint az egykori magyar nemzetgyűlés 1947-ben emigrációba kényszerített elnöke – nagyon is valóságos aktussal adta át a „mandátumot" a szabadon választott országgyűlés első, 1990. május 2-ai ülésnapján. „1947-ben, amikor hazámat elhagytam, az országra elnyomatás éjjele borult. A Magyar Köztársaság elnöke ez évtől kezdve nem tudta többé államfői jogait szabadon gyakorolni. Így az 1946. évi köztársaság létesítéséről szóló első törvény 15. cikkelye értelmében mint a parlament elnökére ezen tisztség gyakorlása várt, az én kötelességemmé lett. Ez volt a magyar nemzeti alkotmány jogalapja és feladata, és a nemzet érdekében erre szenteltem életem emigrációban eltöltött évtizedeit. A mai nappal ez a korszak lezárult. Az általam viselt tisztet visszaadom a magyar nép szuverenitása birtokosának, a magyar parlamentnek." Köszönetet mondott az Egyesült Államoknak, az országnak, amely befogadta, illetve Mihail Szergejevics Gorbacsovnak,[224] aki államférfiúi méltóságról tett

[221] Varga László (1910–2003): Ügyvéd, politikus. 1945 és 1948 között országgyűlési képviselő az FKgP, majd a DNP színeiben. 1948-ban elhagyta Magyarországot. 1989-ben tért haza, részt vett a KDNP újjászervezésében. 1994-től haláláig országgyűlési képviselő volt (KDNP, majd FIDESZ). 2002-től haláláig a KDNP elnöke volt.

[222] Horváth János (1921–2019): Közgazdász, politikus. 1945 és 1947 között FKgP-s országgyűlési képviselő, ekkor letartóztatták, és a Magyar Közösség-ügyben 4 év kényszermunkára ítélték. 1951-ben szabadult. 1956-ban részt vett az FKgP újjászervezésében, majd a szabadságharc leverése után emigrált. 1997-ben tért haza, 1998 és 2014 között a FIDESZ országgyűlési képviselője volt.

[223] Varga Béla (1903–1995): Katolikus pap, politikus. 1945 és 1947 között országgyűlési képviselő, 1946–47-ben az Országgyűlés elnöke volt. 1947. június 2-án emigrált. Az emigráció vezető szerveként működő Magyar Nemzeti Bizottmány, majd a Magyar Bizottság vezetője volt. 1991-ben tért haza.

[224] Gorbacsov, Mihail Szergejevics (1931): Orosz kommunista politikus. 1985 és 1990 között a Szovjetunió Kommunista Pártjának főtitkára, 1988 és 1991 között a SZU Legfelsőbb

tanúbizonyságot, de legfőképpen a magyar népnek, amely „szabadságszeretetét több mint négy évtized alatt őrizte oly módon, hogy a nélkül a mai napig így eljutni nem tudott volna".[225] A köszönet – az új kezdet jeleként – a „másik oldalról" is megérkezett: Antall József miniszterelnök[226] és Jeszenszky Géza külügyminiszter[227] üdvözletében köszöntötte a nyugati magyarságot. A *Nyugati Magyarság* címoldalán közölt, „történelmi üzenetként" minősített írás méltatta az emigráció tevékenységét, amely mindig tudta, hogy „a magyar haza nem azonos a politikai rendszerrel", és amelynek nagy szerepe volt abban, hogy „az otthon maradottakban nem hunyt ki a remény". „A Nyugaton élő magyarság ismét közvetlen szerepet tölthet be a nemzet sorsának alakításában, előmozdíthatja az előttünk álló roppant feladat sikeres végrehajtását."[228]

Az ünnepélyes kinyilatkoztatások és a teljes társadalmi be- és elfogadás persze nem mindig jár együtt. A magyar diaszpóra tagjai a következő évek során is számos esetben fájlalták – formálisan és informálisan egyaránt –, hogy nem lehetnek tevékeny részesei és cselekvő alakítói Magyarország sorsának. Sokan úgy érezték: nincsen kellően elismerve a magyarságért végzett tevékenységük, és nem lettek elég hangsúlyosan bevonva az összmagyarság közösségébe. Hogy az otthoni magyar társadalom nem tud(ott) az általuk elvégzett munkáról, hogy az elvégzett kötelességekhez nem párosulnak megfelelő jogok. Ahogy Töttösy Ernő 1990 májusában szomorúan megállapította: „Eddig csak olyan kérdések zúgtak az emigráció felé: Mit tettél? Mit hoztál? Mit adsz? [...] Ezelőtt szinte felelősségre vonásnak hangzott az otthon szájából: milyen eredményeket értetek el? Miben tudtok segíteni?"[229]

Tanácsa Elnökségének elnöke, a SZU Legfelsőbb Tanácsának elnöke, majd a SZU elnöke. Széles körű reformintézkedései az egész rendszer bukásához vezettek.

225 Varga Béla felszólalása. *Országgyűlési Napló*, 1990. 05. 02. https://www.parlament.hu/naplo34/001/0010004.htm (Utolsó letöltés: 2019. november 8.)

226 Antall József (1932–1993): Történész, politikus. 1989 és 1993 között az MDF elnöke, 1990-től haláláig Magyarország miniszterelnöke.

227 Jeszenszky Géza (1941): Történész, politikus. 1988-tól az MDF országos választmányának tagja, 1990 és 1994 között külügyminiszter.

228 Antall József – Jeszenszky Géza: Az új kormány köszönti a nyugati magyarságot! *Nyugati Magyarság*, 1990. március–május, 1.

229 Töttösy Ernő: *Én nem vagyok magyar? Nemzetőr*, 1990. május, 1, 6. Juhász László korábban már idézett értékelésében az emigránsok esetleges gazdasági jelenlétét/szerepvállalását és annak az új magyar kormány általi nem kellő elősegítését is elemezte: „Mit tehet a nyugati magyarság annak érdekében, hogy a politikai fellendülés nyomán a gazdasági javulás is megkezdődjék? Mindenekelőtt a nyugaton befutott magyar gazdasági

Jelképes talán, hogy e sorok alá tördelve jelent meg Lezsák Sándor üzenete Tollas Tiborhoz. Az üzenet végig az őszinte köszönet és megbecsülés hangján szól, többes számban – aligha csak a *Nemzetőr* főszerkesztőjére, de az emigráció szerepére vonatkoztatva. A szöveg sorok között emlékeztetett arra: a rendszerváltás elsősorban a szabadság visszaszerzése, évtizedek közös

szakemberek támogatásának a lehetőségét kell mérlegelnünk. Meggyőződésem, hogy elsősorban az Egyesült Államokban és Németországban élő közgazdászaink hazánk szolgálatába tudnák állítani a szabad piac lehetőségeivel és a gazdasági csodával kapcsolatos tapasztalataikat, tanácsokat adva az ország gazdasági vezetőinek és a vállalkozás útjára lépő honfitársainknak. Kapcsolataikat felhasználva ahhoz is hozzájárulhatnak, hogy a nyugati tőke minél hathatósabban vegyen részt a magyar gazdasági élet fellendítésében. A gazdasági támogatás nem elhanyagolható formája a nyugati magyar vállalkozók hazai befektetése, valamint az emigránsok által megtakarított összegek hazaáramlása lakások, házak, ingatlanok vásárlása céljából. Lényegesen hozzájárulhatnak az ország valutakészletének gazdagításához a végleg hazatelepülő nyugdíjasok is. Hiszen ha csak ezer nyugdíjas amerikai magyar házaspárt térne haza – átlag 1000 dollár havi nyugdíjjal –, évi szinten ez is több mint tízmillió dollár devizabevételt jelentene az államnak. Ennél azonban sokkal nagyobb számú hazatelepülőre és magyar tőke hazaáramlására számíthatnánk, ha a kormány megfelelő intézkedésekkel elősegítené ezt a folyamatot. [...] Most pedig vizsgáljuk meg, hogy mennyiben segítik elő a hazai rendelkezések a nyugati magyar tőke hazaáramlását, vagyis az emigráció legfontosabb gazdasági jellegű kötelességének teljesítését. Sajnos az ezzel kapcsolatos eddigi tapasztalataink nem túl biztatóak. Az ország új vezetésében van egy érthetetlen félelem az idegen tőkétől, amely nélkül az ország gazdasági talpra állása elképzelhetetlen, minden virágzó nyugati államban jelen van... [...] A külföldi tőkebeáramlás új munkahelyeket, devizabevételt és új adóforrásokat biztosít. Mitől félünk tehát? Különösen hátrányos helyzetben van a csupán kis- és középtőkével rendelkező nyugati magyar vállalkozó. A jelek szerint ugyanis könnyebb a japán Mitsubishi vállalatnak gyárat létesíteni Esztergomban, vagy egy német cégnek átvenni az Ózdi Kohászati Művek egy részét, mint külföldi magyarnak megtakarított pénzét hazájában beruházni. [...] A nyugati magyar vállalkozókat a jogszabály kirekeszti ebből a körből. A logikus kérdés: »cui prodest«, kinek használ ez?" Borbándi Gyula a fent már említett Soros György mellett (akinek alapítványa „jelentős összegekkel támogatott és támogat ma is kulturális és szociális célokat, ezzel az ország devizakészletét is gyarapítja") a kanadai emigráns Sarlós Andrást említi, akinek „a magyarországi külföldi tőkebefektetések előmozdításában" volt komoly része. A kanadai miniszterelnöknek levelet író és a magyar reformok jellegére is javaslatot tevő Sarlós Sorossal együtt állította fel Kelet-Európa első menedzserképző iskoláját, ahol „kapitalista típusú gazdasági vezetőket" képeztek. (Juhász i. m. 1992, 124–125; Borbándi i. m. 1996, 353; E. Gy. [Egri György]: Magyarország megsegítése. Sarlós András kezdeményezése. *Nyugati Magyarság*, 1989. július–augusztus, 11.)

harcának betetőzése. Ez a személyes és közösségi kapcsolatok további ápolásán túl felhívás a további közös munkára. Megérkezett az otthoni hívó szó.

„Győztünk, [...] ez polgári forradalom és szabadságharc, hatalmas erővé szerveződött a Személyek Köztársasága, a hipnotikus álomból végre kiszakadtunk. [...] Leszünk valódi köztársasággá, esélyünk jövendőt hódít. Ez a történelmi lehetőség a Tiétek is. A szögesdrót immár díszdobozban, megszűnt az a politikai és lelki határzár, az a taszító erő, amely miatt a világban százezrek szóródtak szét, hogy családi otthonok négyzetméterein, közösségek házaiban, találkozókon építsenek tenyérnyi hazát, kicsi Magyarországot. Nélkületek, az erőnk is gyengébb lett volna, az igazság pedig kimondhatatlan. Megzavart rádióadásban, átcsempészett újságban, könyvekben maradt épségben a törékeny hit, hogy föladni soha nem lehet, hogy értelme van minden tilalmas versnek, gondolatnak, mozdulatnak, amely növekvő erővel feszül a hazug rendszernek. [...] Volt hosszú időszak, amikor a részekre tördelt nemzet csak veletek mondhatta el gyötrelmeit. [...] Nemcsak köszönetet küldök, hanem hívó mondatokat. Szükségünk van minden gondolatra, tapasztalatra, perlekedő indulatra. Vár benneteket a szülőföld harangzúgása, s ha változott is a megőrzött utcakép, a rokonok, a barátok arca, mindez csak annyira, amennyire Ti is változtatok. Vár a cselekvő idő, a felelősség, a történelem."[230]

FELHASZNÁLT IRODALOM

Önálló kötetek

Borbándi Gyula: *Alkony és derengés.* Írások a posztemigrációról. Lakitelek, 1999, Antológia Kiadó.

Borbándi Gyula: *A magyar emigráció életrajza, 1945–1985.* Bern, 1985, EPMSZ,

Borbándi Gyula: *Emigráció és Magyarország.* Nyugati magyarok a változások éveiben, 1985–1995. Bern–Budapest, EPMSZ, 1996.

Borbándi Gyula: *Magyarok az Angol Kertben.* A *Szabad Európa Rádió* története. Budapest, 2004, Mundus.

Csurka István: *Az elfogadhatatlan realitás.* New York, 1986, Püski–Corvin.

Éger György: *Megálmodott Magyarország. Beszélgetés nyugati magyarokkal.* Bázel–Budapest, 1999, EPMSZ.

[230] Lezsák Sándor: Levél a Nemzetőr főszerkesztőjéhez. *Nemzetőr*, 1990. május, 1.

Kenedi János: *Kis állambiztonsági olvasókönyv.* Október 23.–március 15.–június 16. a Kádár-korszakban, II. Budapest, 1996, Magvető.

Kiss Gy. Csaba: *Harminc év után, 1988–1989.* Személyes történelem. Budapest, 2019, Nap.

Modor Ádám: *Ellenségből ellenzék.* Mozaikok egy rendszerváltó párt életéből, 1988–1994. Budapest, 2008, Kairosz.

Nové Béla: *Tény/Soros.* A magyarországi Soros Alapítvány első tíz éve, 1984–1994. Budapest, 1999, Balassi.

Püski Sándor élete hagyatékának tükrében, III. „Magyar ügyben mindenkivel szóba állunk" (1970–2009). Szerk. Püski István, Gulay István. Budapest, 2016, Püski.

Szekér Nóra – Riba András László: *A Nagy Imre-kód.* Nagy Imre újratemetésének politikai dimenziói. Lakitelek, 2014, Antológia Kiadó. RETÖRKI Könyvek.

Szeredi Pál: *Püski Sándor. Politikai életrajz.* Pilisszentkereszt, 2016, Barangoló.

Szőczi Árpád: *Temesvár.* A romániai forradalom kitörésének valódi története. Nagyvárad, 2014, Partium.

Könyvrészletek és kötetben megjelent tanulmányok

Csoóri Sándor: Kapaszkodás a megmaradásért. In: Duray Miklós: *Kutyaszorító.* New York, 1983, Püski–Corvin, 7–20.

Elek István: „Valóban, kinyílt előttem egy óriási lehetőség, hogy Dodd szenátor munkatáras lettem". [Beszélgetés Veress Bulcsúval]. In: uő.: *Rendszerváltoztatók húsz év után.* Budapest, 2009, Magyar Rádió–Heti Válasz, 153–160.

Házi Balázs – Nagymihály Zoltán: „Egymásban bíztunk eleitől fogva". A határon túli magyarság sorskérdései a Magyar Demokrata Fórum politikai tevékenységében (1987–1990). In: *MDF-tanulmányok.* Szerk. Szekér Nóra, Szeredi Pál. Lakitelek, 2018, Antológia Kiadó, 105–165. RETÖRKI Könyvek.

Juhász László: A nyugati magyarság kötelességei és jogai a szabad Magyarországgal szemben. In: *Szűkülő vagy táguló horizontok?* Magyarok a változó világban. Szerk. Lisztóczky László. Zürich–Eger, 1992, SMIKK [117–128], 121.

Szécsi Árpád: A Bethlen Gábor Alapítvány első évtizede. In: *A Bethlen Gábor Alapítvány negyedszázada, 1980–2005.* Szerk. Bakos István. Budapest, 2005, Püski–BGA, 79–138.

Folyóiratokban, újságokban megjelent írások

A ferihegyi repülőtéren megmotozták és kihallgatták Püski Sándort. *Irodalmi Újság*, 1988/1, 4.

„A független gondolkodás méltósága". Eszmecsere Budapesten a nyugati magyarságról. *Nyugati Magyarság*, 1988. március, 5.

A kegyelet napja. *Nyugati Magyarság*, 1989. július–augusztus, 4.

Alexa Károly: Az *Új Látóhatár* után – és elé. *Hitel*, 1990. 01. 10., 60.

Antall József – Jeszenszky Géza: Az új kormány köszönti a nyugati magyarságot! *Nyugati Magyarság*, 1990. március–május, 1.

Állásfoglalás a nyugati és a magyarországi magyarok kapcsolatairól. *Hitel*, 1989. 07. 26. 63.

A Magyar Demokrata Fórum kongresszusa. Összefogást, nemzetgyűlést, demokráciát! *Nyugati Magyarság*, 1989. március–április, 1.

A magyar forradalom mártírjai emlékművének felavatása Párizsban. *Irodalmi Újság*, 1988/3, 1–5.

Ara-Kovács Attila: „Én az ő véleményüket tartom mérvadónak..." Beszélgetés Orbán Viktorral, a FIDESZ vezető politikusával a június 16-ai megemlékezésekről. *Bécsi Napló*, 1989. július–augusztus, 3.

A Szabad Demokraták Szövetsége elvi nyilatkozata. *Beszélő*, 1988/3, 144–145.

A választások elé. Van-e antiszemitizmus Magyarországon? *Nyugati Magyarság*, 1990. január–február, 1, 4.

Az Ausztriai Magyar Egyesületek és Szervezetek Központi Szövetségének nyilatkozata. *Bécsi Napló*, 1988. november–december, 2.

Az Ellenzéki Kerekasztal támogatja a nyugati magyarság követeléseit. *Nyugati Magyarság*, 1989. szeptember–október, 4.

Bálint B. András: Nem gondolkodunk végletekben. Beszélgetés Lezsák Sándorral. *Magyar Hírlap* Melléklet, 1988. 10. 29., 2.

Borbándi Gyula: Emigráns alternatívák. *Nyugati Magyarság*, 1989. november–december, 5.

Borbándi Gyula: Haza és emigráció. Gondolatok Nagy Imre temetésének másnapján. *Bécsi Napló*, 1989. július–augusztus, 1–2.

Borbándi Gyula: Válasz Fejtő Ferencnek. *Új Látóhatár*, 1987. március, 126–130.

Budapesti megemlékezés Nagy Imrére és 1956 mártírjaira. A reform-kormány rendőrei gumibotokkal támadtak a békés felvonulókra. *Irodalmi Újság*, 1988/3, 9.

„Csak erkölcsi alapon és tiszta kezekkel". Nyugaton élő magyar értelmiségiek felhívása. *Magyar Nemzet*, 1990. 01. 31., 5.

Csengey Dénes: Az új nemzeti szövetség pillanata. *Hitel,* 1989. 01. 18., 53.
Csoóri Sándor: A nemzet mi vagyunk. *Itt-Ott*, 1987. július–szeptember, 12–21.
Csoóri Sándor: Levél. *Nyugati Magyarság*, 1987. október–december, 3.
Csurka István: Az elfogadhatatlan realitás. *Irodalmi Újság*, 1986/1, 3.
Csurka István: Faragó Vilmos 60 éves. *Hitel*, 1989. 03. 01., 8.
Csurka István: Nagy Imre emlékezete makulátlanul iktatódjék be a nemzet tudatába. Rádiójegyzet és válasz. *Magyar Nemzet*, 1989. 06. 08. 7.
Dávid István: Lakitelek, 1987. szeptember 27. *Bécsi Napló*, 1987. november–december, 3.
Deák Ernő: Biztatás az önbizalomra. *Bécsi Napló*, 1989. július–augusztus, 1.
Deák Ernő: Szkülla és Kharübdisz között. *Bécsi Napló*, 1988. szeptember–október, 1.
Demszky Gábor: Egy fejezet a Gulag magyar vonatkozásairól. *Beszélő* 25 (1988), 46–57.
Duray Miklós: Visszapillantás a harminc ezredik mérföldről. Előadás az MBK 1989-es augusztusi konferenciáján. *Itt-Ott*, 1990/1, 21–29.
E. Gy. [Egri György]: Magyarország megsegítése. Sarlós András kezdeményezése. *Nyugati Magyarság*, 1989. július–augusztus, 11.
Éltető J. Lajos: „Nem Romániában történt". *Itt-Ott*, 1986/2, 33–36.
Éltető J. Lajos: Pipafüstnél. *Itt-Ott*, 1988. április–június, 5–6.
Éltető J. Lajos: Pipafüstnél. *Itt-Ott*, 1989. október–december, 4.
Fejtő Ferenc: Levél Borbándi Gyulának. *Új Látóhatár*, 1987. március, 125–126.
Fekete Sándor: A pesti Epiktétosz. Válasz Csurka Istvánnak. *Új Tükör*, 1986. 03. 09, 15–16.
Ferdinandy György: Gondolatok a nyugati magyarság új feladatairól. *Nyugati Magyarság*, 1989. szeptember–október, 3.
Fidesz-táncosok pénzgyűjtő akciója az osztrák fővárosban. *Népszabadság*, 1989. 02. 17., 9.
Für Lajos: Kétfelé nyitott szem. Hogyan látják Magyarországon a Nyugaton élő magyarságot és mit várnak tőle? *Új Látóhatár*, 1987. szeptember, 281–296.
Gereben István: 31 év után. *Szivárvány,* 1989. október, [5–6], 6.
Grósz Károly Amerikában. Elhagyják Magyarországot a szovjet csapatok? *Nyugati Magyarság*, 1988. július–augusztus, 1–2.
Grósz Károlynak, Magyarország miniszterelnökének. *Nyugati Magyarság*, 1988. július–augusztus, 2.
Haas György: Bemutatkozott Bécsben a FIDESZ. *Nemzetőr*, 1989. március, 8.

Hámos László: A nyugati magyarság felelőssége. Eredmények és feladatok. *Itt-Ott*, 1989/2, 5–11.
Hanák Tibor: Élni nekünk kell! *Bécsi Napló*, 1990. január–február, 3.
Haynalné Kesserü Zsuzsanna: Tűnődések az emigrációs politika körül. *Nemzetőr*, 1988. november, 1–2.
Hellenbart Gyula: Kutyából szalonna? *Új Látóhatár*, 1989. március, 76–80.
Horváth Árpád: A mai helyzet Magyarországon és az emigráció. *Katolikus Szemle*, 1989/2, 100–112.
Juhász László: Június 16. után. *Nemzetőr*, 1989. július–augusztus, 1.
Juhász László: Megszámláltatunk... *Nemzetőr*, 1989. november, 5.
Kamm, Henry: Budapest leaders look for support [A budapesti vezetők támogatást keresnek]. *New York Times*, 1987. 10. 25.
Kasza László: Budapest, 1988. június 16. *Irodalmi Újság*, 1988/4, 9.
Kasza László: Március 15-e Budapesten. *Irodalmi Újság*, 1988/2, 1.
Kasza László: Találkozó Lakiteleken. Tények és találgatások egy fontos összejövetelről. *Irodalmi Újság*, 1988/1, 3–4.
Kasza László: Tömegtüntetés Budapesten az erdélyi magyarság védelmében. *Irodalmi Újság*, 1988/3, 9.
Kávássy János Előd: A szabadság egy kis köre és a párbeszéd fóruma. A Magyar Demokrata Fórum az angolszász sajtó 1987-es híradásaiban. *Rendszerváltó Archívum*, 2017. március, 8–15.
Kende Péter: Három tüntetés. *Magyar Füzetek*, 1988, 46–51.
Király Béla: Temetünk – tanuljunk és felejtsünk. *Nyugati Magyarság*, 1989. május–június, 1, 4.
Kopácsi Sándor: Az újrakezdés, a megújulás, az életakarat programja támadt fel. *Magyar Nemzet*, 1989. 06. 17., 4.
Kosaras Vilmos: Csurka–Pozsgay–MDF. Hozzászólás a *Nyugati Magyarság* vezércikkéhez. *Nyugati Magyarság*, 1990. március–május, 12.
Krassó György: Tüntetések Budapesten. Otthon is megemlékeztek Nagy Imréről és mártírtársairól. *Nemzetőr*, 1988. július–augusztus, 5, 8.
Lakitelek a megújhodás bölcsője. Szervezetté alakult a Demokrata Fórum. *Nemzetőr*, 1988. szeptember, 1, 6.
Lezsák Sándor: Levél a Nemzetőr főszerkesztőjéhez. *Nemzetőr*, 1990. május, 1.
Lipták Béla: Képviselőválasztás Somogyban. *Itt-Ott*, 1990/2, 22–27.
Lipták Béla: Legyen csavaros, de éles is legyen az az ész! *Itt-Ott*, 1986/3, 36–40.

Lipták Béla: Szavazhat-e a nyugati magyar? *Nyugati Magyarság*, 1990. január–február, 12.

Makra Zoltán: Audiatur et altera pars. A Tollas Tibor elleni támadások háttere. *Nemzetőr*, 1989. április, 5, 8.

Makra Zoltán: Mi történt Lakiteleken? A Magyar Demokratikus Fórum összejövetele. *Nemzetőr*, 1987. november, 3.

Megalakult a Nyilvánosság Klub Országos Egyesület. Pozsgay Imre üdvözlete. *Magyar Nemzet*, 1988. 10. 31., 3.

Megmozdult az ország. *Nemzetőr*, 1988. március, 1, 8.

Méray Tibor: A harcunkat megharcoltuk. *Irodalmi Újság*, 1989/4, 1–3.

Méray Tibor: Emlékbeszéd Nagy Imre sírjánál. *Irodalmi Újság*, 1989/3, 5–6.

Miklóssi István: „Jól megmondta a magáét". *Nyugati Magyarság*, 1989. július–augusztus, 4.

Molnár József: Harminc év után. *Új Látóhatár*, 1986. október, 281–294.

Molnár József: A gordiusi csomó megkerülése. *Új Látóhatár*, 1987. március, 121–124.

Mózsi Ferenc: Miként lesz a hogyan? *Itt-Ott*, 1989/1 [12–13].

Nagy Károly: Hungary's Reformers Are Not in Warring Camps [A magyar reformerek nem állnak hadban egymással]. *New York Times*, 1987. 11. 10.

Nagy Károly: Üzenet, interpelláció Grósz Károlynak. *Nyugati Magyarság*, 1988. szeptember–október, 11.

Nem táncoltak, de... Fodor Gábor Péter válasza és a szerkesztőség viszontválasza. *Népszabadság*, 1989. 03. 04., 9.

Nyílt és határozott véleménynyilvánítás. *Bécsi Napló*, 1988. november–december, 2.

Nyílt levél néhány ellenzéki barátunknak. *Nyugati Magyarság*, 1989. november–december, 3.

Nyitrai Gyula: Tízezres tömeg tüntetett Budapesten. *Nemzetőr*, 1988. március, 7.

Ötvenhatban népfelkelés volt! *Nemzetőr*, 1989. február, 1.

„Peregrinus": Post festum június 16. *Bécsi Napló*, 1989. július–augusztus, 4.

Pongrátz Gergely nem kapott vízumot. *Kapu*, 1989. december, 43–44.

Püski Sándor: „Ajándékot szeretnék hazavinni". Felszólalás Grósz Károly és az amerikai magyarok találkozóján, 1988. július 24-én, New Yorkban. *Nyugati Magyarság*, 1988. november–december, 4.

Rácz András: Hűséggel és hittel. *Nemzetőr*, 1988. december–1989. január, 2, 10.

Radnóti Sándor: Radikalizmus helyett gyógyítás? Levél Bíró Zoltánnak, a *Hitel* főszerkesztőjének. *Magyar Nemzet*, 1989. 03. 20., 7.

Remény és felelősség. Beszélgetés Kiss Gy. Csabával. *Bécsi Napló*, 1989. július–augusztus, 5–6.

Révész Béla: „Lakiteleken együttműködési szándék jött, az ellenzék soraiban zavar keletkezett". *Beszélő*, 2009. június, 38–49.

Sisa István: Az emigráció alkonya. *Itt-Ott*, 1989/2, 5–9.

Stolmár G. Ilona: „Hazánk nem maradhat jelen helyzetében". *Katolikus Magyarok Vasárnapja*, 1987. 11. 01., 6–7.

Szilágyi Júlia: Toronto: Elérkezett az ideje... *Irodalmi Újság*, 1988/4, 11.

Szolidaritásunkat küldjük a Magyar Demokrata Fórum I. kongresszusának! *Nyugati Magyarság*, 1989. január–február, 1.

Társadalmi szerződés. Avagy a politikai kibontakozás feltételei. *Beszélő*, 1987/2, 1–60.

Tóth Gábor: A közmegegyezés hajszálerei. Pozsgay Imre az állampolgári öntevékenységről, egyesületekről – a lakiteleki találkozóról. *Magyar Nemzet*, 1987. 11. 14., 7.

Töttösy Ernő: Az emigráns státus. *Nemzetőr*, 1989. szeptember, 3.

Töttösy Ernő: Én nem vagyok magyar? *Nemzetőr*, 1990. május, 1, 6.

Vágvölgyi B. András: A történelem árnyai és a fiatal demokraták. *Beszélő* 26 (1989), 80–81.

Varga József: A magyarországi változások és az emigráció. *Bécsi Napló*, 1989. szeptember–október, 5.

Vásárhelyi Miklós: Monori szellem. In memoriam Donáth Ferenc. *Kritika*, 1991/9, 5–10.

Források, dokumentumok

A Magyar Demokrata Fórum 1988. szeptember 3-i tanácskozásának jegyzőkönyve és sajtóvisszhangja. Szerk. Szeredi Pál. Lakitelek, 2018, Antológia Kiadó. RETÖRKI Könyvek.

Az MDF kisebbségi fóruma, I–II. A Magyar Demokrata Fórum kisebbségi sorskérdésekről tartott vitája első és második szakaszának jegyzőkönyve, 1988. március 6., 1988. március 21. Szerk. Szeredi Pál. Budapest, 2019, RETÖRKI, Elektronikus Könyvek.

Dokumentumok a Magyar Demokrata Fórum korai történetéből, 1987–1989. Szerk. Riba András László, Szekér Nóra. Lakitelek, 2017, Antológia Kiadó. RETÖRKI Könyvek.

Illyés Gyula: Üzenet az amerikai magyarokhoz, az erdélyi magyarok ügyében (1977. 07. 28.). In: *Alapítvány a nemzet javára.* A Bethlen Gábor Alapítvány negyedszázada, 1980–2005. Szerk. Bakos István. Budapest, 2005, Püski–BGA, 22–23.

Lakitelek, 1987. A magyarság esélyei. A tanácskozás hiteles jegyzőkönyve. Szerk. Agócs Sándor, Medvigy Endre. Lakitelek, 1991, Antológia Kiadó.

Méray Tibor: Állítsunk emlékművet a párizsi Père Lachaise temetőben! In: *Tetemrehívás, 1958–1988, Párizs–Budapest.* Szerk. Rainer M. János. Budapest, 1988, Bibliotéka, 72.

Pozsgay Imre: Levél Lázár Györgynek, az MSZMP főtitkárhelyettesének, (1987. 12. 07.). Rendszerváltó Archívum, 2019. szeptember, 69–74.

Internetes hivatkozások

Seres László: „Kettős ügynök voltam, és büszke vagyok rá." Interjú Damenija Csabával. Országos Széchényi Könyvtár–1956-os Intézet–Oral History Archívum. http://www.rev.hu/ords/f?p=600:2:::::P2_PAGE_URI:890616/890616_damenija (Utolsó letöltés: 2018. 06. 06.)

Varga Béla felszólalása. *Országgyűlési Napló*, 1990. 05. 02. https://www.parlament.hu/naplo34/001/0010004.htm (Utolsó letöltés: 2019. 11. 08.)

Levéltári hivatkozások

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) 2.7.1. NOIJ „Demokrata Fórum", I–II.

ÁBTL 2.7.1. NOIJ „Szabad Demokraták Szövetsége"

ÁBTL 2.7.1. NOIJ „Szabad Kezdeményezések Hálózata"

ÁBTL „Nagy Márton", M-42061/1

RETÖRKI Archívum, Lakiteleki Rendszerváltó Archívum, MDF korai időszakának iratai, 1.4.1.1. I. Országos Gyűlés

RETÖRKI Archívum, Lakiteleki Rendszerváltó Archívum, MDF korai időszakának iratai, 1.5.1. Elnöki Titkárság iratai

RETÖRKI Archívum, Lakiteleki Rendszerváltó Archívum, MDF korai időszakának iratai, 1.23. 1956-os megemlékezések, egyéb kapcsolódó dokumentumok

MADÁCSY TAMÁS

„Az összetorlódott válság terméke"[1]

Az első országos népszavazás Magyarországon a Magyar Demokrata Fórum kampánystratégiájának tükrében

1989 őszén a magyar társadalom belpolitika iránt érdeklődő közvéleményét a demokratikus átalakulás napról napra változó fejleményei, a parlamenten kívül működő ellenzéki pártok által kínált politikai alternatívák foglalkoztatták, valamint az ország történetében először megrendezendő országos népszavazás, az ún. *négyigenes népszavazás* előkészületei. A Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ) és a Fiatal Demokraták Szövetsége (Fidesz) által kezdeményezett, de a Független Kisgazdapárt és a Szociáldemokrata Párt által is támogatott referendum négy kérdése a Munkásőrség feloszlatására, a munkahelyi pártszervezetek megszüntetésére, a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) vagyoni elszámoltatására és az államfő személyének az országgyűlési képviselőválasztások utáni eldöntésére vonatkozott. A négy kérdés közül háromról ekkorra már döntött kongresszusán az 1989. október 6-án megszűnt állampárt utódja, a Magyar Szocialista Párt (MSZP). Az országgyűlés ezután törvény hozott a Munkásőrség jogutód nélkül feloszlatásáról;[2] a munkahelyi pártszervezetek megszüntetéséről, valamint az MSZMP vagyonának elszámoltatásáról.[3] A népszavazás tétjét tehát csupán a szavazólapon sorrendben első helyen

[1] MDF Országos Elnöksége 1989. november 12-én kiadott nyilatkozata. RETÖRKI Archívum, Lakiteleki Rendszerváltó Archívum, MDF korai időszakának iratai Nyilatkozat az 1989. november 26-ai népszavazásról, 1.19. Négyigenes népszavazás, 57 doboz, 19 ő. e.

[2] 1989. évi XXX. törvény.

[3] A Minisztertanács 1989. június 15-én határozatot hozott, mellyel a kormány ellenőrzése alá rendelte az addig az állampárt által irányított és felügyelt a Munkásőrséget. Október 8-án nyugdíjazták a fegyveres testület parancsnokát, Borbély Sándort, utódját nem jelölték ki. Ezt követően október 31-én jogutód nélkül megszüntették a Munkásőrséget, annak korábbi tagjait fegyvereik beszolgáltatására kötelezték. A közelmúltban született feldolgozások: Ólmosi Zoltán: *A Munkásőrség és a rendszerváltás, 1988–1989* (Tarsoly Kiadó, 2016); Kiss Dávid: A Munkásőrség utolsó hónapjai (*Századok*, 2015/6).

szereplő kérdés jelentette, amely így szólt: „Csak az országgyűlési választások után kerüljön-e sor a köztársasági elnök megválasztására?"[4] A referendum megrendezésére 200 ezernél is több aláírás gyűlt össze, melyek közül azonban csak 114 ezer felelt meg a jogi követelményeknek. Az országgyűlés 1989. október 31-én úgy döntött, hogy november 26-ára kiírja a referendumot. Ezzel Magyarország történelmében először rendeztek országos népszavazást. A Magyarországon 1989 és 2019 között elrendelt népszavazások sorát, előzményeit és következményeit Kukorelli István, alkotmányjogász a közelmúltban alapos munkában dolgozta fel és adta közre.[5]

A Magyar Demokrata Fórum 1989 őszén mintegy 15 ezres tagságával vitathatatlanul az ellenzék legerősebb pártja volt. Országos Elnöksége a referendumot az SZDSZ politikai kampánya részének minősítette, ezért arra kérte saját tagjait és szimpatizánsait, hogy maradjanak távol a szavazástól. A jelen tanulmányban célom, hogy eddig publikálatlan dokumentumok segítségével tárjam fel a bojkott-felhívás által okozott feszültséget az MDF szervezeti életében. A vidéki MDF-szervezetek részéről érkező tiltakozó levelekből, az azokban megfogalmazott érvekből egyértelműen kitűnik, hogy a tagságot erősen megosztotta a népszavazási bojkott kihirdetése – ami a nem sokkal azelőtt megválasztott Antall József[6] elnökletének egyik első politikai döntései közé tartozott – és az MDF tagjainak elutasítása miatt a Fórum népszerűségvesztésének is egyik tényezőjévé vált.[7]

---

4 Ez azt jelentette, hogy a szavazásra jogosult állampolgárok nem közvetlenül választják meg az ország köztársasági elnökét, miként azt az MDF kezdeményezte, hanem a szavazók által az országgyűlésbe delegált képviselőkön keresztül, ilyen módon az elnök felhatalmazása más jogforrásból ered.

5 Kukorelli István: *Kell-e nekünk népszavazás? Elrendelt népszavazások Magyarországon, 1989–2019.* Lakitelek, 2019, Antológia Kiadó.

6 Lásd: 66. old., 226. lábj.

7 „A népszavazás és az azt kísérő kampány másik következményeként a választók pártpreferenciák szerinti megoszlása erőteljesen módosult. Az MSZMP, illetve MSZP támogatottsága októbertől decemberig 35%-ról 16%-ra esett vissza, az SZDSZ-é viszont 7%-ról 14%-ra emelkedett. Az október–novemberi 27%-os csúcshoz képest csökkent az MDF támogatóinak aránya (december: 23%) is, miközben a kisgazdáké 6%-ról 12%-ra emelkedett. 1990 első hónapjaiban tovább folytatódott ez a tendencia. Az MSZP és az MDF támogatottsága 1989. december és 1990. március között 16%-ról 10%-ra, illetve 23%-ról 21%-ra csökkent, miközben az SZDSZ-é 14%-ról 20%-ra, a Kisgazdapárté pedig 12%-ról 16%-ra emelkedett. A Fidesz szavazóinak aránya ugyanezen idő alatt csökkent; a 13%-os novemberi csúcs után 1989 márciusában már csak 7%-ot ért el." In: Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században.* Budapest, 2004, Osiris Kiadó, 552.

Előzmények

A köztársasági elnöki intézmény létrehozása és betöltése körüli eltérő álláspontok gyakorlatilag már a Nemzeti Kerekasztal (NEKA) júliusi tárgyalásaitól kezdve megosztották az ellenzéket. A kérdés lényege az elnök megválasztásának módjában rejlett; közvetlenül a nép által, még a szabad parlamenti választások megrendezése előtt írjanak ki erre referendumot, vagy a majdani új országgyűlés képviselőinek szavazatai döntsenek az elnök személyéről. Az előbbi egy hosszabb átmeneti időszak esetén lett volna reális kompromisszum az MSZMP és az ellenzéki pártok között, az utóbbi egy gyors és radikálisabb rendszerváltás esetén, még 1989–1990 telének folyamán megtartott országgyűlési választásokat követően. Az SZDSZ és a Fidesz a közvetlen köztársasági elnökválasztásban annak veszélyét látta, hogy a legesélyesebb jelölt, Pozsgay Imre[8] megválasztása egyet jelent az MSZMP hatalomátmentésével, ami megítélésük szerint jelentősen befolyásolhatta volna a parlamenti választásokat is.

Az Ellenzéki Kerekasztal 1989. július 6-ai ülésén Füzessy Tibor[9] a Kereszténydemokrata Néppárt képviseletében javasolta, hogy az ellenzék ne akadályozza Pozsgay elnökké választását, mivel nála esélyesebb ellenzéki jelöltet úgysem tudnának indítani. Javaslatát nem csupán a liberális pártok, az SZDSZ és a Fidesz ellenezték, hanem az MDF is. Antall József, az MDF-delegáció tárgyalásvezetője az átmenet idejére a parlament elnökét javasolta ideiglenes államfőnek.[10]

1989. augusztus 17-én Antall az MDF elnöksége által jóváhagyott 15 pontos csomagtervet terjesztett elő.[11] Ennek része volt a köztársasági elnöki intézmény létrehozása és betöltése a szabad választásokat megelőzően. Pető Iván[12] a szabad demokraták részéről vitába szállt a javaslattal, és azzal érvelt, hogy a köztársasági elnöki tisztség nem feltétele a békés átmenetnek. Az

8 Lásd: 21. old., 36. lábj.

9 Füzessy Tibor, dr. (1928): Magyar politikus (KDNP), frakcióvezető, a KDNP alelnöke, tárca nélküli miniszter (1992, 1994).

10 Az Ellenzéki Kerekasztal 1989. július 6-i ülése. In: Ripp Zoltán: *Rendszerváltás Magyarországon, 1987–1990.* Budapest, 2006, Napvilág Kiadó, 427.

11 A csomagtervet augusztus 24-én visszavonták.

12 Pető Iván (1946): Magyar történész, levéltáros, politikus, a Szabad Demokraták Szövetsége alapítója, 1992 és 1997 között a párt elnöke. 1990–1991-ben, valamint 1994 és 1997 között az országgyűlési SZDSZ-frakció vezetője. 2003 és 2005 között a párt országos tanácsának elnöke.

MDF csomagterve az Ellenzéki Kerekasztalon belüli megosztottságot próbálta orvosolni kompromisszumos javaslatával, mellyel igyekezett az átmenet kérdésében egységes ellenzéki álláspontot kialakítani. Mivel ez nem vezetett eredményre, ezért az MDF a csomagtervet visszavonta.

Az SZDSZ és a Fidesz látva az MSZMP 1989 második felében egyre gyorsuló erózióját, céljául tűzte ki, hogy a lehető leginkább meggyengítse az állampárt hatalmi pozícióit a mielőbbi rendszerváltás sikere érdekében. Az Ellenzéki Kerekasztal (EKA) tárgyalásokon az MDF delegációja mellett ugyan a két liberális párt képviselte a legjelentősebb erőt, főként Tölgyessy Péter és Orbán Viktor tárgyalótechnikájának köszönhetően, azonban pártjaik társadalmi ismeretsége és népszerűsége jelentősen elmaradt a legerősebb ellenzéki szervezetként tekintéllyel bíró MDF-étől.

Az eltérő ellenzéki stratégiák az EKA 1989. augusztus 29-ai monstre ülésén kerültek összeütközésbe. Antall József a Magyarország államformájáról szóló 1946. évi I. törvénycikk alapján javasolta a közjogi probléma megoldását, azonban attól eltérve, az egyszeri, a nép által közvetlenül megválasztott köztársasági elnökválasztás lehetőségét vetette föl. Tölgyessy Péter[13] és Orbán Viktor[14] hozzászólásában rámutatott, hogy az EKA nem rendelkezik felhatalmazással arra, hogy a szabad választások előtti államfő-választásról döntsön. A liberálisok tehát feltétlenül meg kívánták akadályozni, hogy közvetlen választás útján, a köztársasági államfői tisztség esetleges megszerzésével az MSZMP hatalmi pozíciói erősödjenek meg. Ezt az MDF is el akarta kerülni, azonban támogatta a nép által közvetlenül megválasztott köztársasági elnök koncepcióját. Für Lajos személyében az ősz folyamán saját jelöltet is állított.

A köztársasági elnök megválasztására vonatkozó eltérő koncepciókból eredő ellentét végül ahhoz vezetett, hogy szeptember 18-án az SZDSZ, a Fidesz és a Független Szakszervezetek Demokratikus Ligája nem írta alá a Nemzeti Kerekasztal tárgyalásokat záró háromoldalú megállapodást.

A korszak kutatói egyetértenek abban, hogy 1989 őszén a rendszerváltás új szakaszához ért, a hazai pártok, de kiváltképp az SZDSZ, retorikájában,

[13] Tölgyessy Péter (1957): Politológus, politikus. A Szabad Demokraták Szövetségének szakértőjeként, majd a párt hivatalos képviselőjeként vett részt az Ellenzéki, majd a Nemzeti Kerekasztal Tárgyalásokon. Az SZDSZ parlamenti frakciójának vezetője 1990–1991 között, majd egy évig a párt elnöke. 1996-ig az SZDSZ országgyűlési képviselője, majd két évig független, 1998 és 2006 között a Fidesz-frakció tagja.

[14] Orbán Viktor (1963): Jogász, politikus, a Fidesz alapító tagja, 1990-től országgyűlési képviselő, 1998–2002 között, illetve 2010-től Magyarország miniszterelnöke.

prominenseik megnyilatkozásaiban egyre élesebb lett a kommunista ellenes tónus.[15] A korábbi békés, konszenzuális politizálás eredményeként ekkorra az országgyűlésben már elfogadták a rendszerváltás közjogi feltételrendszerét megteremtő ún. sarkalatos törvényeket. Az időközben a „keleti blokkban" bekövetkező államszocialista rendszerek gyors összeomlása miatt a hazai közvélemény is egyre inkább az MSZMP és – 1989. október 6. után – annak utódpártja, az MSZP ellen fordult. A SZDSZ népszavazási kampánya jórészt az MSZP hiteltelenítésére, utódpárti létének hangsúlyozására és hatalomátmentési szándékainak – vélelmezett vagy tényleges – leleplezésére szolgált. A csekély, 1989 őszén 4-5%-os népszerűségi indexű liberális párt a radikális antikommunista retorikában látta a kispárti létből való lehetséges kitörésének útját. Mint utóbb beigazolódott, számításuk bevált; harsány antikommunizmusuk ismertté és egyre népszerűbbé tette őket a magyar társadalomban. A SZDSZ a parlamenti bejutáshoz szükséges 5%-os küszöbről 1990 tavaszára az első szabad országgyűlési választásokon az MDF után a második legtöbb mandátumot[16] megszerző párttá vált.

Az MDF Elnökségének nyilatkozatai a tagság részére – felhívás a négyigenes népszavazás bojkottjára

Az MDF Országos Elnöksége 1989. november 12-én kiadott nyilatkozata,[17] ami a Lakiteleki Rendszerváltó Archívum. A Magyar Demokrata Fórum korai időszakának anyagai között található, bevezetőjét az év során már elért demokratikus vívmányok összegzésével kezdi:

- A háromoldalú tárgyalások eredményei alapján az országgyűlés elfogadta a sarkalatos törvényeket.
- Az országgyűlés döntött a Munkásőrség feloszlatásáról és a pártok munkahelyi működésének tilalmáról.
- Az országgyűlés rendelkezett a már megszüntetett MSZMP vagyonáról.
- Október 23-án kikiáltották a Magyar Köztársaságot.

[15] Ripp Zoltán i. m., 487.

[16] 164 MDF-es mandátum és 94 SZDSZ-es mandátum.

[17] Nyilatkozat 1989. november 26-i népszavazásról. LRA, MDF korai időszakának iratai, 1.19. Négyigenes népszavazás, 57 doboz, 19 ő. e.

A nyilatkozatban kijelentik, hogy az országgyűlés által kiírt népszavazás három kérdése a már elfogadott törvények megerősítéséről, illetve annak az egyetlen kérdésnek az eldöntéséről szól, hogy a köztársasági elnök megválasztására mikor és milyen formában kerüljön sor.

Eme első elnökségi nyilatkozat szerzői hangsúlyozzák, hogy a Magyar Demokrata Fórum a magyar demokrácia kiépítésére és a nemzeti önállóság fő kérdéseire összpontosít, melyek közé nem tartozik a népszavazás, amelyben a párt elsősorban az összetorlódott válság termékét látja, valamint olyan eseményt, ami sajnálatos módon késlelteti a demokratikus átalakulás folyamatát. „Az ország súlyos helyzetben van, amelyből csak a politikai rendszer mielőbbi átalakításával lehetséges a kilábolás. A politikai kibontakozást befejezett ténnyé csak a szabad választások tehetik. Ennek tudatában az MDF már az új alkotmány alapján a választások mielőbbi kiírását kívánja." Hangsúlyozzák, hogy a november 26-ai népszavazás érvénytelensége esetén[18] 1990. január 7-én feltétlenül megtartják a köztársaságielnök-választást. Mindezek alapján az MDF a választópolgárok belátására bízza, hogy a november 26-án megrendezendő népszavazáson részt vesznek-e, illetve hogy melyik megoldásra adják szavazatukat. E hosszabb terjedelmű nyilatkozatban hangsúlyozzák, hogy elfogadhatónak tartják az országgyűlés által kiírt népszavazás alapján a köztársasági elnöknek a parlamenti választások után, az új országgyűlés által történő megválasztását éppúgy, mint – a népszavazás eredményétől függően – az előzetes megválasztását – közvetlenül a nép által. Hangsúlyozzák, hogy az 1989. szeptember 18-án történt – a Nemzeti Kerekasztal tárgyalásokat lezáró – megállapodás keretében szervezetük ezért egyik lehetőséget sem zárta ki. „Kizárni csak azt akartuk – ami sikerült is –, hogy az MSZMP kongresszusa előtt a jelenlegi országgyűlésnek szerezze meg a köztársasági elnök megválasztásának jogát, annak minden kockázatával." Ezért az MDF a magyar nép döntésére bízza, hogy a parlamenti választások után vagy pedig azt megelőzően, közvetlenül kíván-e köztársasági elnököt választani. „A szervezet mindkét megoldást elfogadhatónak tartja és mindkét lehetőségre felkészült, amit önálló köztársasági elnökjelöltjük állítása is jelez Für Lajos[19] személyében." A záró gondolatok között közlik, hogy szemben az SZDSZ álláspontjával, megítélésük szerint „önmagában egyik megoldás sem jár a

[18] Amennyiben a voksoláson nem vesz részt a szavazásra jogosultak abszolút többsége (50%+1).

[19] Lásd: 17. old., 24. lábj.

hatalom kisajátításának veszélyével vagy valamiféle önkényuralmi elképzelés valóra váltásával".

Az MDF második, rövidített nyilatkozatában[20] a fentiek mellett kiemelik, hogy a Fórum elsőrendű célja a háromoldalú tárgyalások során mindvégig az volt, hogy az alkotmánymódosítással az egypártrendszert megtestesítő népköztársasági államforma helyett létrejöjjön a szabad választásokra épülő demokratikus köztársaság. Majd így folytatják: „Az akkori MSZMP a megállapodás fő kérdéseit globálisan (csomagtervben) kezelte, amibe beletartozott a köztársasági elnök megválasztása (a parlamenti választások előtt) és módja (közvetlen választással)."

A tárgyalások kezdetekor az ellenzék közösen szögezte le, hogy az elnök megválasztására a parlamenti választásokat követően kerüljön sor. Azonban a háromoldalú tárgyalások során világossá vált, hogy az ellenzék sikerre számíthat a köztársasági elnöki intézményről alkotott MSZMP-elképzelés módosítása kapcsán. Ekkor javasolta a Fórum az 1946. évi I. tc. alapján kialakítandó parlamentáris államforma bevezetését; olyan köztársasági elnöki intézmény megteremtését, amelyben az államfő jogköre alkotmányosan és szigorúan körülhatárolt. „Ezen az sem változtat, közvetlenül vagy közvetve választják-e meg" – zárul a rövidebb MDF nyilatkozat.

A sorrendben harmadik, az MDF Országos Elnöksége által november 14-én kiadott nyilatkozat,[21] ami már jóval tömörebb érvelést nyújt a tagok számára, inkább a politikai röpirat stílusjegyeit viseli magán. Új elemként tartalmazza a *Nem megyünk el! Nem szavazunk!* felhívást. Mint bevezetőjében leszögezik, ezzel a rövidebb nyilatkozattal az MDF vezetőségének az a célja, hogy véleményét a korábbiaknál egyértelműbben nyilvánítsa ki.

Az érvek sorában új, hogy az MSZMP vagyon-elszámolását illető kérdés fölöslegességét így indokolják: „Törvény írja elő a pártok vagyonelszámolását – ha az MSZP nem számol el, nem jegyzi be a bíróság, nem indulhat a választásokon." Leszögezik, hogy „pártérdekeket szolgáló politikai tűzijáték" helyett gyors és valóságos demokratikus fordulatot követelnek, amit „nem tegnapi döntések látványos és költséges megerősítése szolgálja, hanem a parlamenti választások

[20] Nyilatkozat a köztársasági elnök választásáról. RETÖRKI Archívum, Lakiteleki Rendszerváltó Archívum, MDF korai időszakának iratai, 1.19. Négyigenes népszavazás, 57 doboz, 20. ő. e.

[21] Nyilatkozat a 1989. november 26-i népszavazásról. RETÖRKI Archívum, Lakiteleki Rendszerváltó Archívum, MDF korai időszakának iratai 1. 19. Négyigenes népszavazás, 57 doboz, 21. ő. e.

mielőbbi kiírása". Látszat demokratikus döntésnek nevezik a négyigenes népszavazást, ezért az MDF tagjainak és szimpatizánsainak távolmaradására buzdít. „1990. március 11-én, a parlamenti választások napján lesz a rendszerváltás pillanata. Akkor mind ott leszünk!" – zárja a megfogalmazott érvek sorát.

A sorrendben negyedik nyilatkozat[22] a népszavazás négy igenje mellett agitáló szervezeteket már félrevezető propagandával vádolja, amely nagyfokú bizonytalanság, tájékozatlanság és zavar keltésére alkalmas a széles közvéleményben. Az első kérdés kapcsán megmagyarázza és cáfolja azt az állítást, hogy a parlamenti választások előtt, a nép által megválasztott köztársasági elnök hatalma ne lenne ellenőrizhető és korlátozható. „Nem igaz, hogy visszaállíthatná a diktatúrát! Jogkörét az új alkotmány pontosan körülhatároltja, szilárd jogbiztosítékok akadályozzák meg esetleges egyeduralmi törekvéseit: vétójoga nincs, rendelkezései csak miniszteri ellenjegyzéssel érvényesek, szükségállapotot önállóan nem hirdethet ki." „Nem igaz, aki távol marad, az a múltra szavaz!" – emeli ki nyilatkozat, cáfolva azt az SZDSZ által kitalált, frappánsan hangzó állítást, amit a liberálisok a népszavazáson való részvételre buzdító kampányuk tulajdonképpeni jelmondatává is tettek. A fórumos kiadvány válasza erre, hogy amennyiben a népszavazás eredménytelen lesz, a parlament döntései akkor érvényesek maradnak a három kérdésben, és januárban köztársasági elnököt választhat közvetlenül a nép.

A távolmaradást javasló álláspont mellé a nyilatkozat már beemeli azt a lehetőséget is, hogy ha a köztársaságielnök-választás első kérdésére nemmel, a többire viszont igennel szavaznak a Fórum szimpatizánsai, akkor a törvényhozás által már eldöntött kérdések mellett, megtarthatják a közvetlen elnökválasztást is. Fontos megjegyezni azonban, hogy az *egy nem, három igen* nyilvánvalóan nehezebben lett volna kivitelezhető a magyar társadalom körében, amely már négy évtizede élt diktatúrában, megfosztva a demokratikus szavazás gyakorlatától. Már az eddig ismertetett nyilatkozatokból is kirajzolódik az a belső ellentmondás, hogy miközben egyértelmű társadalmi igény volt a rendszerváltásra, és az MDF következetesen a közvetlen részvétel mellett állt ki, addig a népszavazás bojkottjával éppen a közvetlen részvételről igyekezett lebeszélni tagságát. Emellett „szavazástechnikai" szempontból

[22] Nyilatkozat a 1989. november 26-i népszavazásról. RETÖRKI Archívum, Lakiteleki Rendszerváltó Archívum, MDF korai időszakának iratai, 1. 19. Négyigenes népszavazás, 57 doboz, 22. ő. e.

jóval egyszerűbb – és sokkal jobban csengő üzenet is volt – a liberálisok által javasolt négy igen beikszelése.

A kiadvány ismételten hangsúlyozza, hogy az MDF álláspontja szerint „a népszavazás teljesen fölösleges, csak arra szolgál, hogy a már eldöntött három kérdés mellé oda lophassanak egy olyan igent is, amellyel a nép lemond az elnökválasztás jogáról". A négyigenes népszavazást kezdeményező pártok, folytatódik a szöveg, a referendum sikerét „világos, becsületes politikai érvek helyett fizetett rádió- és tv-reklámokkal akarják elérni... A közvetlen elnökválasztás nemet jelent a gyors és rendezett átmenetre. Ez az üzlet ráadásul 530 millióba [Ft] kerül."[23]

Ezért azt javasolják tagjaiknak és az MDF-fel rokonszenvezőknek, akik „felelősséget éreznek a mielőbbi békés átmenet megvalósulásáért és a nemzet sorsáért", hogy távolmaradásukkal foglaljanak állást november 26-án. Azaz, ezáltal elérjék, hogy az alacsony részvétel miatt a népszavazás érvénytelen legyen, és emiatt közvetlen elnökválasztásra kerüljön sor 1990. január elején. Érezhették az MDF Elnökségében, hogy a referendum teljes bojkottja ellentétes a demokratikus magatartással. Az ellentmondást a következővel igyekeztek feloldani: „Ez nem jelenti a népszavazás bojkottját, a szavazatszedő bizottságokba jelentkezett tagjainkat ezért arra kérjük, feltétlenül vegyenek részt az ellenőrző munkában, és akadályozzák meg, hogy szabálytalanságok és visszaélések történhessenek."

A sorrendben ötödik felhívás címe, ami egyfajta felkészítő háttéranyag a tagságnak a négyigenes népszavazás kérdéseivel kapcsolatban: *Kiegészítő gondolatok és érvek a népszavazással kapcsolatos elnökségi nyilatkozathoz.*[24]

Ebben a terjedelmes írásban új szempontok megjelenése érhető tetten, ugyanis felhívják az MDF-tagok figyelmét arra, hogy a közbeszédben zajló vitáknak a „politikai káprázatok" helyett inkább az ország tényleges válságáról kéne szólniuk.

A népszavazási kampány elvonja a közvélemény figyelmét arról, hogy „a kommunista vezető réteg, amely ezt az országot tönkretette, a vagyon megszerzéséért harcol, vagyonokat ment ki nyugati bankszámlákra. Folyik a nép

[23] Az iratban az szerepel, hogy az Országos Választási Elnökség adatát idézik a népszavazás költségeiről.

[24] Kiegészítő gondolatok és érvek a népszavazással kapcsolatos elnökségi nyilatkozathoz. RETÖRKI Archívum, Lakiteleki Rendszerváltó Archívum, MDF korai időszakának iratai, 1. 19. Négyigenes népszavazás, 57 doboz, 23. ő. e.

vagyonának megrablása, állami vállalatok, földek, ingatlanok titkos privatizálása, magántulajdonba való átjátszása." E fontos érvek szövegazonos formában megtalálhatók Csengey Dénes, az MDF elnökségi tagjának a *Népszavazás előtt* című kéziratában.[25]

A dokumentumban felhívják a figyelmet a gazdasági összeomlás veszélyére, valamint arra, hogy a kormánynak meg kell kötnie a hitelszerződést a Nemzetközi Valutaalappal, különben két hónapon belül fizetésképtelenné válik az ország, és az új parlament és a kormány csődtömeget vesz majd át.[26]

A sürgősen megoldandó feladatok sorában a felhívás szerzői kitérnek a kommunista diktatúra alatti koncepciós perek áldozatainak szükséges rehabilitálására is, valamint arra, hogy a diktatúra kiszolgálói továbbra is magas nyugdíjban részesülnek – szemben az áldozatok nyomorúságos juttatásaival.

Leszögezi, hogy „Az ellenzéki pártok egy része nem ezekkel a kérdésekkel foglalkozik. A népszavazás valójában csak az SZDSZ-nek fontos." Érvelése alátámasztására tételesen sorolja fel, hogy „a Nemzeti Kerekasztal megállapodásait az MDF és másik négy párt aláírta, külön csatolva az egyezményhez követeléseinek fenntartását a Munkásőrség, a munkahelyi pártszervezetek és az állampárt vagyonelszámolása ügyében". Ezzel szemben „az SZDSZ és a Fidesz nem írta alá a megállapodást, majd egy hónapon keresztül minden elképzelhető helyen és időben elmondták, hogy nekik ehhez az egyezményhez semmi közük, ennek minden következményéért az MDF visel történelmi felelősséget".

Felidézi, hogy a parlament a NEKA-megállapodás minden pontját törvényerőre emelte: „Magyarország köztársaság lett; a politikai pártok működése törvényessé vált. Olyan választójogi törvény született, amelynek alapján végre szabad választásokat lehet tartani Magyarországon. Megszületett a törvény az Alkotmánybíróságról; törvény tiltotta meg a pártok munkahelyi szerveződését; a kormánypártnak el kell számolnia a vagyonával, és jogutód nélkül megszűnt a Munkásőrség."

A nyilatkozat ezek után reális képet ad a kis pártok politikai útkereséséhez. Kijelentik, hogy az MDF a demokratikus eredményekért vállalja a

[25] Csengey Dénes: *Mezítlábas szabadság. Esszék, beszédek, 1984–1989.* Budapest, 1990, Püski Kiadó.

[26] Magyarország 1982 csatlakozott a Nemzetközi Valutalaphoz, és nyolcvanas években több alkalommal is ún. készenlétihitel-megállapodás formájában vette igénybe a szervezet forrásait.

történelmi felelősséget, de „az SZDSZ és a Fidesz [ezek megvalósulása után] nem mondhatta tovább, hogy mindehhez semmi köze. Ezért tartották fent a népszavazási követelést. Futniuk kellett a politikai tőkéjük után."

Ezt követően a népszavazás lehetséges eredményeit számba véve előre jelzik, ami pár hónappal később szintén beigazolódott: „A népszavazás megnehezíti az ország gazdasági helyzetét, hiszen fél milliárd forinttal terheli meg a költségvetést, amiből 300 millió előteremtése a helyi tanácsok kötelessége lesz. Egy hónappal késlelteti a törvények életbelépését, és az érdeklődés középpontjába állítja a kezdeményező pártokat."

A bojkott-felhívás sajtóvisszhangja

Mielőtt a bojkott meghirdetését (1989. november 12.) követő sajtóreakciókból emelnénk ki néhányat, hadd álljon itt két fontos forrás a népszavazás körüli vitáról.

Az első a Kis Jánossal, a Szabad Demokraták Szövetségének egyik ügyvivőjével a *Magyar Nemzet*ben november 4-én megjelent interjú. Az interjút jegyző Boros István a következőképpen fogalmazza meg a népszavazásra vonatkozó, kérdéssel felérő megállapítását:

„a politikai retorikában, a képviselői nyilatkozatokban az a megfogalmazás kapott lábra, hogy az SZDSZ tulajdonképpen becsapta az embereket. Ha ugyanis a népszavazás úgy dönt, hogy köztársasági elnököt csak a parlamenti választások után válasszanak, ezzel mintegy a lakosság elesik attól, hogy életében először – igaz utoljára – államfőre voksolhasson, hiszen ezt követően már csak a parlamentnek lesz joga dönteni."

„– Ha rajtunk kívül mindenki úgy gondolja, hogy az államfőt a népnek közvetlenül kell megválasztania, akkor miért fogadtak el a háromoldalú tárgyaláson, majd a parlamentben egy olyan törvényt, amely általános szabálya teszi, hogy az elnököt a parlament választja? Senki sem mondhatja, hogy ezt a megállapodást mi kényszerítettük ki, hiszen alá sem írtuk. Ha valójában a jelentős politikai erők többsége egyetértett abban, hogy a köztársasági elnököt rendes körülmények között a parlamentnek kell választania, akkor miért akarnak egyszer kivételt tenni? A válasz erre egyszerű: azért, mert az MSZMP ehhez ragaszkodott. A gondolkodó, felnőtt magyar állampolgárra bízom, hogy

mérlegelje: miért állott érdekében az MSZMP-nek ragaszkodni a közvetlen köztársaságielnök-választáshoz"[27] – összegzi Kis János.

A köztársasági elnök megválasztásának módjáról, a népszavazásról 1989. november 11-én a Kossuth Rádió 168 óra című műsorában Kiss Gy. Csaba[28], az MDF szóvivői feladatait ellátó vezetőségi tag fejtette ki véleményét. A rövid beszélgetést az alábbiakban közöljük:

„Vicsek Ferenc először Kiss Gy. Csabát, a MDF szóvivőjét kérdezi pártja álláspontjáról:

– *Az az érzésem, hogy a MDF nehéz helyzetben van, mert elsők között szorgalmazták azt annak idején, még a háromoldalú tárgyalások megkezdése előtt, hogy minél hamarabb legyen Magyarországon szabad parlamenti választás. Majd a háromoldalú tárgyalások során megállapodtak az MSZMP-vel, kötvén egy alkut, hogy rendkívüli köztársaságielnök-választás előzze meg a parlamenti választásokat. Igazi konfliktushelyzet előtt áll az MDF.*

– Én nem osztom ezt a véleményét, azt hiszem, hogy az MDF igen jó helyzetben van, nevezetesen azért, mert mi a népszavazás mindegyik eredményére föl vagyunk készülve, mi úgy gondoljuk, hogy az állampolgároknak, a választóknak kell dönteniük. Mi számolunk azzal, hogy az állampolgárok esetleg nem mennek el, számolunk azzal, hogy az állampolgárok elmennek, és mindegyik eshetőségre föl vagyunk készülve, tehát számunkra a népszavazásnak nincsen rossz eredménye. Amit az előbb mondott, ahhoz annyit, hogy valóban mi kezdettől fogva a parlamenti választásokat, a szabad választásokat tekintettük egyik legfontosabb politikai célunknak, és ezt ma is fönntartjuk.

– *Mondható-e erről a kérdésről, hogy ez valóban ilyen semleges kérdés, tehát önöknek majdhogynem mindegy, hogy melyik eredmény?*

– Nekünk nem semleges. A MDF kezdettől fogva szolgálni akarta az ország, az állampolgárok, a nemzet érdekeit. Innen szeretném ezt megközelíteni. Tehát az a fontos valóban, hogy mielőbb legyenek a parlamenti választások, hogy megtörténjen a legfontosabb jogintézmény, az országgyűlés megszületése. A népszavazással kapcsolatban mondtam azt, hogy nekünk, tulajdonképpen minden eredmény jó és megfelelő, mi bízunk abban, hogy az állampolgárok a nem egész egyszerűen feltett kérdésekre is válaszolni fognak meggyőződésük és politikai meggyőződésük szerint.

[27] „Radikálisak vagyunk, de nem szélsőségesek..." *Magyar Nemzet*, 1989. november 4. 7.

[28] Lásd: 29. old., 70. lábj.

– *Az elmúlt időszakok, időközi képviselőválasztásai elég nyilvánvaló bizonyítékot szolgáltattak arra, hogy az MDF adott esetben milyen nagy számban tudja mozgósítani az ott lévőket, a választópolgárokat, hogy azok véleményt nyilvánítsanak. Megteheti-e ebben az esetben, amikor ilyen komoly politikai erő az MDF, hogy hallgat?*

– Az MDF nem hallgat.

– *Akkor nem foglal egyértelműen állást.*

– Dehogynem, egyértelműen állást foglaltunk, hogy az állampolgárt tekintjük, a választópolgárt a legfontosabb tényezőnek. Az MDF-nek az a válasz tetszik, amit az állampolgárok mondanak, föl vagyunk készülve a különféle válaszokra. Tudom, hogy bonyolultak ezek a kérdések. Azért bonyolultak, mert különféle minőségűek, és részben olyan dolgokról van szó, amelyeket már a magyar országgyűlés megoldott a szeptemberi megállapodások eredményeképpen.

– *Ha jól értettem, az előbb ugye azt mondta, hogy az MDF szándéka továbbra is az, hogy lehetőleg minél előbb legyen Magyarországon szabad parlament. Tehát ez nem változott meg, ez a korábbi koncepciója.*

– Természetesen nem változott meg.

– *És ezt már én mondom, ennek az igen válasz felel meg például az első esetben.*

– Lehet, hogy igen, lehet, hogy nem. Nem mi döntjük el, hanem a választók döntsenek."[29]

Egy héttel később, tehát már a bojkott-felhívás közreadását követően, november 18-án Csurka István nyilatkozott a 168 óra adásában. Véleményét a következőképpen foglalta össze:

„előző héten még egy semleges megoldás irányába mutató nyilatkozatot tettünk, szóvivőnk azt mondta, hogy a saját tagságunk és az emberek megítélésére bízzuk, milyen rubrikába teszik a keresztet, hogyan szavaznak, nem akarjuk befolyásolni. Azonban látunk kellett, hogy elkezdődött a kampány, megjelentek a röplapok [ti. az SZDSZ röplapja], láttuk, hogy milyen hatalmas energiával és mennyi és micsoda nagy ráfordítással indul meg ez a gépezet, és hogy ez mire vezet, és hogy itt hamisság van a dologban, ezt is meg kell mondanom. Amikor az ember látja ezt a röplapot, amin tulajdonképpen semmi

[29] OSA Archivum. Hungarian monitoring 1989. november 11. (szombat). https://1989.osaarchivum.org/node/1080. 861.

sem stimmel, ami azt állítja, hogy a köztársasági elnöknek korlátozhatatlan hatalma lesz, diktatúrát tud bevezetni, benne van az alkotmányban, hogy ez nem igaz, azt, amit a parlament elfogadott, nem igaz, hogy valótlan dolgokkal egy ellenzéki szervezet ne operáljon, ne akarjon sikereket elkönyvelni, valótlan dolgok állításával és rávezetni a népet egy teljesen üres járatra, hogy most döntsön a nép és mi felől dönteni, nem igaz, semmi felől nem dönthet ezen a népszavazáson a nép, tehát itt egy nagy hazugság, egy nagy maszlag van beadva a népnek, és amikor láttuk, hogy ez milyen arányokban bontakozik ki, akkor azt mondtuk, hogy akármilyen kockázatos is, akármennyire is sem a párt, sem az állam, sem a parlament nem meri megtenni azt, hogy igazából ellenálljon. A Magyar Demokrata Fórumnak van annyi felelősségérzete a nemzet iránt, hogy még egy ellenzéki, még egy sikeres ellenzéki párttal szemben is ki meri mondani az igazságot, ez történt..."[30]

Ugyanakkor a négyigenes népszavazást kezdeményező ellenzéki pártok egyértelmű fenti kritikája után Csurka István nem zárkózik el, és jelzi az MDF Elnökségének szándékát az együttműködés folytatására vonatkozóan:

„Újra lehet kezdeni az együttműködést, ezután a nehéz konfliktus után, ezután a valóban bekövetkezett válsághelyzet után, és szükséges is, hogy megteremtődjék, nem az ellenzéki egység, hanem a magyarság igazi feladatra tömörülő nemzeti egysége, hogy végül is csak közös akarattal és csak együttműködéssel kimozdítani magunkat, – ezt kell belátnia mindenkinek, mindannyian benne vagyunk."

Az MDF Elnökségének bojkott-nyilatkozatával foglalkozott 1989. november 15-ei műsorában a *Szabad Európa Rádió* is.[31] Csurka István nyilatkozatát közölték.

„Azért adtuk ki ezt a nyilatkozatot, mert megelégeltük az SZDSZ manővereit, a közvéleményt félrevezető magatartását, és mert kezünkbe került az a hamis állításokat tartalmazó röplap, amelyet beleszórnak a postaládákba, amelyek számos helyen láthatók már a városban. Azt állítják, hogy a köztársasági elnöknek – amelyet a népszavazás fog megválasztani – hatalma lesz

[30] OSA Archivum. Hungarian monitoring 1989. november 18. (szombat). https://1989.osaarchivum.org/node/1087. 1369.

[31] München, 1989. november 15. (SZER, Világhíradó). Forrás: MTI Archívum.

visszaállítani a régi rendszert, és egyéb félrevezető állításoktól hemzseg ez a röplap. Betelt a pohár."

Csurka hozzátette, hogy mivel már a magyar közvélemény félrevezetése forog kockán, ezért az MDF nem tartja tovább fenntarthatónak az ellenzéki egységet.

„Az SZDSZ nagyon tekervényes és nagyon veszélyes útra lépett. Ki kellett lépnünk, meg kellett mondanunk a közvéleménynek, hogy ez hamisítás. Ezért vállaltuk azt a nagyon nehéz szerepet, hogy egy ilyen népszavazást meg akarunk akadályozni, illetve az ellene való bojkottra hívjuk fel a magyarságot."

A magyarországi pártok reakciói

A politikai pártok részéről az MDF bojkott-felhívására érkezett reakciók szinte egyöntetűen elutasítóak voltak. Az akkor legnagyobb példányszámban megjelenő Népszabadság napilap hasábjain[32] az SZDSZ álláspontját Pető Iván szóvivő úgy foglalta össze, hogy a liberális párt „nagyon barátságtalan lépésnek tekinti" az MDF felhívását, és úgy véli, hogy az erősen rontja a két párt kapcsolatát. Kijelentette, hogy a liberális párt véleménye szerint rendkívül kockázatos bojkottra szólítani fel egy olyan népet, melynek hazájában 40 éve nem rendeztek szabad referendumot. A Szabad Demokraták Szövetsége, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt és a Fiatal Demokraták Szövetsége Kis János, Fischer György és Deutsch Tamás aláírásával emellett közös állásfoglalást is kibocsátott, melyben kijelentették az MDF-ről, hogy az „csak nevében demokrata, csak szavaiban ellenzéki, és kizárólag saját vezetésének presztízsével törődik".

A Független Kisgazdapárt nevében dr. Vörös István alelnök által aláírt nyilatkozatában ugyancsak határozottan tiltakozott az MDF bojkott-felhívása ellen. Szimpatizánsaikat a népszavazáson való részvételre szólítják fel, és minden kérdésben „igen"-t javasolnak nekik.

A Magyar Szocialista Párt Csongrád megyei szervezete nyilatkozatában nem csatlakozik ugyan a bojkotthoz, de a referendumon való részvételre sem bíztatja tagjait. Ha azonban részt vesznek, az MSZP vezetése azt javasolja, szavazzanak nemmel.

[32] *Népszabadság*, 1989. november 16., 4

Az MDF-szervezetek részéről érkezett reakciók az elnökség bojkott-felhívására

A vidéki szervezetek részéről az elítélő állásfoglalások, valamint tiltakozó levelek nem várattak sokáig magukra. Az MDF siófoki szervezete már november 15-én közreadta állásfoglalását a népszavazás ügyében.[33]

Már rögtön az állásfoglalás első pontjában az MDF elnökségi nyilatkozatával homlokegyenest ellentétes álláspontra helyezkednek, amikor leszögezik, hogy szervezetük, a Siófoki Fórum (vagy Fórum) fontosnak tartja, hogy a népszavazás sikeres legyen, ezért aktívan részt vesz a szavazók mozgósításában. Ezt azzal indokolják, hogy „A Fórum hangsúlyozottan elismeri a szavazók jogát, hogy önállóan, szabadon és titkosan döntsenek a feltett kérdésekben." A bojkottról kijelentik, hogy az MDF Siófoki Szervezetét meglepetésként érte az MDF Országos Elnöksége által november 14-én kiadott „Nem megyünk el! Nem szavazunk!" kezdetű kiáltvány. Szervezetük egyhangú döntéssel fenntartja, hogy teljes erővel támogatni kívánja a népszavazás sikerét. „Megjegyezzük, hogy a bojkott-felhívást előrelépésnek tartják a három nappal korábbi (a 168 óra rádióműsorban elhangzott) politikailag teljesen értékelhetetlen „Se ellene, se mellette" kicsengésű nyilatkozathoz képest. Véleményük szerint ez utóbbi egyenértékű volt egy bojkott-felhívással, de még a bátor kiállás, a döntés nyílt vállalása is hiányzott belőle."

A felhívással szemben a legfőbb kifogásuk az, hogy hiányoznak belőle az igazi, meggyőző érvek. A felhívás ezért mind az MDF-en belül, mind azon kívül azt a benyomást kelti, hogy az „igazi érv" nem hangzik el a kiáltványban. A vidéki szervezet tagjainak fenntartásaira, valamint az MDF Központ és a szervezetek viszonyára is utal a következő, különösen érdekes, némileg gyanakvó hangzású megállapítás: „Többségi vélemény a Siófoki Fórumon belül, hogy egy igazi, meggyőző érv ismeretében valószínűleg készek lennénk csatlakozni a bojkotthoz."

Saját véleményük közzétételét nem tekintik kihívásnak az Országos Elnökséggel szemben, azonban „mint autonóm szervezet, alaposan indokolt és kivételesnek tekinthető helyzetekben – és az MDF egészséges fejlődése érdekében is – hangsúlyozottan fenntartják maguknak a véleménykülönbség és

[33] Az MDF Siófoki Szervezete állásfoglalása az 1989. november 26-i népszavazással kapcsolatban. RETÖRKI Archívum, Lakiteleki Rendszerváltó Archívum, MDF korai időszakának iratai, 1.19. Négyigenes népszavazás, 57. doboz, 24. ő. e.

a nyílt szembenállás jogát". Aláhúzzák, hogy egységes véleményük szerint a népszavazás kiírása teljes mértékben tisztességes, jogszerű és törvényes volt.

Elemzésük szerint, ha a népszavazás eredménytelen, akkor az hosszabb távon is a szavazópolgárok önbizalom-vesztéséhez vezet. „Akik elmentek szavazni, úgy fogják érezni, hogy hiába mentek el, nincs befolyásuk az események alakulására. Akik pedig nem mentek el, valószínűleg azt mondják majd: »Milyen igazunk volt!«". Ez utóbbi lehetőséget a lehető legrosszabbként értékelik; negyven év óta az első szabad szavazáson a kudarc a választói passzivitást erősítené: „Jelenthet-e bármi is nagyobb csapást a demokratikus jövendőbe vetett reményeinkre?" – teszik fel a reális kérdést.

Az eredménytelen népszavazás esetén a siófoki szervezet szerint az MSZP csaknem bizonyosan lehetetlen helyzetbe kerülne, „egy jogi, szervezeti és etikai ingoványba, amely erkölcsileg és politikailag rombolóbb, mint egy esetlegesen elszenvedett választási vereség. Ez nem lehet érdekünk!" Meglepő, hogy az MDF vidéki szervezete a szocialista utódpártért aggódik, de abban a kontextusban már jobban érthető, hogy ők a konzervatív (akkori értelmében: kommunista, a visszarendeződést pártoló) erők térnyeréséről tartanak az MSZP presztízsvesztése esetén. Ha a referendum eredménytelen, akkor Pozsgay Imre valószínűleg köztársasági elnök lesz, ami „nem feltétlenül rossz" – zárják érveik sorát.

Ha a népszavazás eredményes, akkor a január 7-ére kiírt elnökválasztás nagy valószínűséggel elmarad. Amint a beadvány szerzői írják, ezen a ponton együtt éreznek az Országos Elnökséggel, hiszen ha az elsőrendű kérdésnek tekinti, hogy erre az elnökválasztásra sor kerüljön, akkor a bojkott melletti döntés – még kemény áldozatok mellett is – logikus és érthető. „Ez az érv [azonban] nem szerepel a kiáltványban" – szögezik le.

> Ha népszavazás eredményes lesz, akkor a választópolgárok önbizalma megerősödik, „viszont a konzervatív erők kemény leckét kapnak a magyar nemzettől a demokrácia akarásáról, és ez által jelentőségük és nevetséges voltuk nyilvánvalóvá válik".
>
> Úgy kalkulálnak, hogy a referendum eredményessége esetén az SZDSZ helyzete az ellenzéken belül rövid távon megerősödik, és így hosszabb távon is vonzó tárgyalópartnerré válhatnak. „Ez esetben az egész ellenzék helyzete hosszabb távon is jelentősen megerősödik, és az MDF részesedik az egész ellenzék jelentős térnyeréséből."
>
> Összegzésképpen kijelentik, hogy az MDF Siófoki Szervezete a fenti szempontok mérlegelése alapján határozottan támogatni kívánja a

népszavazást és cselekvően részt vállal a szavazók mozgósításában. Leszögezik, hogy a parlament által már elfogadott három törvényt a nép szavazatával is erősítse meg.

„Fontosnak tartjuk, hogy a nép végre ráébredjen erejére, és minden egyes állampolgár átélje és átérezze saját döntésének jelentőségét. Fontosnak tartjuk, hogy a nép maga döntse el, kíván-e közvetlenül köztársasági elnököt választani, vagy ennél fontosabbnak tartja, hogy szélesebb cselekvési teret és nagyobb ellenőrzési jogot biztosítson a szabadon megválasztott képviselőkből álló országgyűlésnek."

November 20-án, az MDF Zamárdi Szervezete gyűlésén kinyilvánította, hogy nem ért egyet a népszavazás bojkottjára szóló felhívással, és csatlakozik a Siófoki MDF-szervezet november 15-ei állásfoglalásához. „Egyben javasolja az Elnökségnek, hogy a jövőben az ehhez hasonló országos jelentőségű döntésekhez kérje ki előzetesen az egyes szervezetek véleményét."[34]

A Magyar Demokrata Fórum gemzsei és nyírmadai szervezetének tagjai november 16-án kelt levelükben[35] határozottan tiltakoznak az Elnökség általuk követhetetlennek minősített kapkodása ellen. A népszavazással kapcsolatos elnökségi állásfoglalást nem értik. „Nem tehetünk róla, mögötte olyan szándékot érzünk, ami az ellenzéki pártok és szervezetek kialakuló egységének megbontását célozza." Mint írják, a második Országos Gyűlés azért választotta köztársaságielnök-jelöltté Für Lajost, hogy ezzel kinyilvánítsák, nem kollaborálnak senkivel. „Jelöltsége tehát az ellenzék egységének erősítését célozta. Az elnökségi felhívás viszont nemcsak tagjaink gondolkodását zavarta meg, hanem megbontotta a formálódó ellenzéki egységet, megrendítette bizalmunkat az elnökség politikájának nyíltságában, tisztességében is." Tiltakozásukat fejezik ki az ellen, hogy országos ügyekben az elnökség a tagság, illetve a választmány nélkül hozzon döntést. Kifejezik, hogy joguk van magyarázatot követelni a tisztánlátás érdekében. „Az a gyanúnk, hogy valakiknek nagyon jól jön az ellenzéki pártok összeugrasztása, az ellenzék felszeletelése. Ez a

[34] Az MDF Zamárdi Szervezete levele az MDF Országos Elnöksége részére. RETÖRKI Archívum, Lakiteleki Rendszerváltó Archívum, MDF korai időszakának iratai, 1.19. Négyigenes népszavazás, 57. doboz, 30. ő. e.

[35] Az MDF Nyírmadai Szervezetének levele az MDF Országos Elnöksége részére, 1989. 11. 16. RETÖRKI Archívum, Lakiteleki Rendszerváltó Archívum, MDF korai időszakának iratai, 1.19. Négyigenes népszavazás, 57. doboz, 25. ő. e.

döntés nemcsak minket zavar, szimpatizánsainkat is ellenünk fordította. Szeretnénk a Magyar Demokrata Fórum tagjaiként továbbra is emelt fővel állni szimpatizánsaink és a magyar nemzet előtt!" Végül jelzik, hogy örülnének, ha magyarázatot az elnökség valamelyik tagjától személyesen kapnának.

Az MDF Fóti Csoportja november 21-én kelt levelében[36] tömören juttatja kifejezésre, hogy tagságuk nem ért egyet a népszavazásra való bojkott-felhívással. „A lakosság szavazni óhajt. Nem hisz a parlament által hozott törvények maradéktalan végrehajtásában. Szorgalmazzuk az összefogást a demokratikus ellenzéki szervezetekkel."

A szentlőrinci MDF-szervezet november 20-ai keltezésű levelében[37] ad hangot annak, hogy „értetlenül szemlélik az Elnökség egyre szaporodó hibás döntéseinek sorát". Számukra megmagyarázhatatlannak tűnik az a politikai viselkedésmód, mely a „legerősebb párt" elképzelt pozíciójából vesz részt a közéletben. „A pártdemokrácia kezd másodlagos tényezővé válni, az egyes lépéseket az Elnökség mindinkább a területi szervezetek megkérdezése nélkül teszi meg." Ez a folyamat szerintük az MDF erkölcsi leértékelődéséhez vezet. „Tarthatatlan a párt teljes elszigetelődése a többi ellenzéki pártól! Még nem jött el az ideje a pozícióharcnak, a jelenlegi helyzet további összefogást igényel!" Úgy vélik, a novemberi népszavazás kapcsán hozott MDF-bojkott az ostoba döntésre hozott ostoba döntés. „Igaz, hogy az SZDSZ kezdeményezése hibás volt, viszont az MDF burkolt felhívása annyira helytelen lépés volt, hogy már szinte rosszindulatúnak is minősíthető." Ezért a szervezet tiltakozik a lépés miatt, és teljes mértékben elhatárolódik tőle. „Javasoljuk, hogy az elnökség vizsgálja felül döntésüket, és a nyilvánosság előtt is nyilvánítsa ki ezt!"

A gyömrői MDF-szervezet november 16-án közreadott véleménye szerint[38] tagságuk megdöbbenten értesült az elnökség népszavazást bojkottáló felhívásáról. Mint írják, a „vezetőség visszatért ahhoz a korábbi gyakorlatához, hogy vizesárkot építsen önmaga köré a tagság ellenében" – szögezik le, majd

[36] Az MDF Fóti Csoportjának levele az MDF Országos Elnöksége részére. RETÖRKI Archívum, Lakiteleki Rendszerváltó Archívum, MDF korai időszakának iratai, 1.19. Négyigenes népszavazás, 57. doboz, 26. ő. e.

[37] Az MDF Szentlőrinci Szervezetének levele az MDF Országos Elnöksége részére. RETÖRKI Archívum, Lakiteleki Rendszerváltó Archívum, MDF korai időszakának iratai, 1.19. Négyigenes népszavazás, 57. doboz, 27. ő. e.

[38] Az MDF Gyömrői Szervezetének levele az MDF Országos Elnöksége részére. RETÖRKI Archívum, Lakiteleki Rendszerváltó Archívum, MDF korai időszakának iratai, 1.19. Négyigenes népszavazás, 57. doboz, 28. ő. e.

hozzáteszik, bíztak abban, hogy a II. Országos Gyűlés után ez nem folytatódik, de tévedtek. Azzal érvelnek, hogy a vezetőségnek módja és lehetősége lett volna ilyen jelentős kérdésben kikérni a II. Országos Gyűlés véleményét, vagy „aláírásokat gyűjteni, hogy ne legyen népszavazás a köztársasági elnök választása ügyében, ehelyett vélt hatalmi pozícióból nyitott tüzet (MSZMP-módszer)". A bojkottra szóló felhívás szerintük a demokrácia megtiprása, amit a demokráciát a nevében is viselő szervezet nem engedhet meg magának.

Nagyon érdekes a következő szempont – és tanúskodik az ellenzékiség vidéken létező attitűdjéről –, melyben megállapítják, hogy miként az az országos gyűlésen is nyilvánvalóvá vált, „az MDF tagsága javarészt vidéki, és vidéken nincs, és ne is legyen ellentét az ellenzéki pártok között! Szeretnénk, ha ez Budapesten is így lenne!" A gyömrői szervezet szerint az „SZDSZ törvényesen és szabályosan járt el, demokratikus jogát érvényesítette, különben az országgyűlés nem rendelte volna el a népszavazást". Kifejezik, hogy mivel az államigazgatás láthatóan a népszavazás érvénytelenségére játszik, „nem kellett volna ezt a passzivitást egy övön aluli ütéssel megfejelni" – szögezik le, hozzátéve, hogy véleményüket a regionális társszervezeteknek is megküldték.

Egy másik dokumentum[39] arról tanúskodik, hogy az MDF kaposvári választmányi tagja november 16-án levélben hívta fel Antall József figyelmét arra, hogy a siófoki MDF-szervezet állásfoglalást kívánt eljuttatni a *Somogyi Néplap* szerkesztőségéhez, melyet a levélíró visszatartott. A közlés tartalma: „Nem értünk egyet az Országos Elnökség véleményével, ami szerint 26-án nem szavazunk. Az MDF siófoki szervezete felhívja tagságát, hogy támogassa az SZDSZ álláspontját."

A csornai MDF-szervezettől november 21-ei keltezéssel érkezett állásfoglalás,[40] melyben leszögezik, hogy az Elnökség részéről megfogalmazott bojkott-javaslattal nem értenek egyet, azt nem tudják elfogadni. Indoklásképpen említik, hogy az elnökségi nyilatkozat nem oldott meg semmit, „csak a VIDÉK egyszerűen gondolkodó embereit juttatta arra a feltételezésre, hogy az MDF az MSZP szekeret tolja!" Az Elnökség döntése „nem képes semmissé

[39] Lévai József levele Antall József részére. RETÖRKI Archívum, Lakiteleki Rendszerváltó Archívum, MDF korai időszakának iratai, 1.19. Négyigenes népszavazás. 57. doboz, 29. ő. e.

[40] Az MDF Csornai Szervezetének levele az MDF Országos Elnöksége részére. RETÖRKI Archívum, Lakiteleki Rendszerváltó Archívum, MDF korai időszakának iratai, 1.19. Négyigenes népszavazás, 57 doboz, 31. ő. e.

tenni a népszavazást, nem hagy a »nagykasszában« 300-500 milliót, csak magányos erődemonstrálásnak látszik". Fontos aláhúzni, hogy a csornai szervezet is az ellenzéki egység szétforgácsolását látja a bojkottban; „nem csupán a többi párttal való viszonyukban, de Budapest és vidék között is". Leírják, hogy véleményük szerint a vidéki MDF-szervezetek továbbra is információ hiányában működnek. Újra kérik az Elnökséget, hogy tegyenek félre „minden személyessé vált ügyet", és tegyenek meg mindent a parlamenti és helyhatósági választásokra az ellenzék vidéki egységéért.

Az eddigi kritikus hangvételű leveleknél is élesebb bírálatot fogalmaznak meg az MDF elnökségével szemben a Fórum bonyhádi tagjai.[41] Miként azt levelükben írják, az MDF Bonyhádi Szervezete november 20-án szótöbbséggel határolta el magát az Országos Elnökség bojkott-felhívásától. Előljáróban közlik, hogy egyetértenek a népszavazás kiírásának felesleges voltával. „Azonban gyerekesnek tartjuk, hogy bármilyen indokkal, de törvényesen és érvényesen kiírt népszavazást bojkottáljunk, sértődött kiskorúak benyomását keltve, akik nem tudják elviselni azt, hogy az eseményeknek ez alkalommal nem ők az irányítóik." Mint írják, tisztában vannak azzal, hogy „az MDF-nek állandó görcsöt okoz Pozsgay Imre és Bíró Zoltán személyes barátsága, ami miatt az egész mozgalmat MSZP-szimpatizánsnak könyvelte el az – irányított? – közvélemény, és ezen gyanú eloszlatása az MDF energiájának tekintélyes hányadát leköti". Feltételezik, hogy „ebben a dilemmában" ezúttal az elnökség nem tudta megtalálni saját képviselhető álláspontját az SZDSZ négy igenje és az MSZP nem + 3 igenje között. „Bocsássák meg nekünk, de ez a körülmény politikai kompetenciájukat erősen megkérdőjelezi." Ahogy írják, a bojkott-felhívásnak „komikus voltán" kívül van egy remélhetőleg csak elméleti lehetősége is: „esetleg visszaállíthatja a népszavazás a Munkásőrséget, és visszaküldheti a kommunistákat a munkahelyekre. A vele való játék lejáratta az MDF hitelét. Nem a közömbösök, hanem a szimpatizánsok előtt."

A levél végén nyilvánvalóvá válik, hogy egy újabb vidéki szervezet fejezi ki tagjainak sejtelmét, hogy a bojkott-felhívás mögött más, általuk ismeretlen ok húzódhat meg: „Nem látunk bele a budapesti személyes szimpátiák és ellenszenvek szövevényébe, nem ismerjük az SZDSZ-re acsarkodás valós okait, mert a két szervezet közt, legalábbis eddig, a kapcsolat zavartalan és

[41] Az MDF Bonyhádi Szervezetének levele az MDF Országos Elnöksége részére, 1989. 11. 21. RETÖRKI Archívum, Lakiteleki Rendszerváltó Archívum, MDF korai időszakának iratai, 1. 19. Négyigenes népszavazás, 57 doboz, 32. ő. e.

eredményes volt. A négy MDF-képviselő az SZDSZ és a FIDESZ segítsége nélkül aligha került volna a parlamentbe."[42] Majd hozzáteszik, remélik, hogy nem bizonyul jóvátehetetlennek az a kár, amit a szerencsétlen bojkott-felhívással a vidéki ellenzéknek okoztak. Kifogásolják a felhívás nyilvánosságra hozatalának módját is: „A tagság az Országos Elnökség álláspontját okos érvelés helyett eme félresikerült, demagóg megnyilatkozásból vette tudomásul, ami a vidéki szervezetekben döbbenetet, tanácstalanságot és mérhetetlen káoszt okozott." Nem értik, hogy a közlemény milyen mértékben és kikre nézve kötelező. „A vidéki közhangulat szerint sikerült két legyet ütniük egy csapásra: a tét nélkülinek kikiáltott szavazáson valószínűleg elbuktuk a következőt is. Gratulálunk!" – összegzik véleményüket.

A helyi MDF-szervezetektől érkezett bírálatok sorában végül álljon itt egy fővárosi, annak XXII. kerületéből.[43] Az 1989. december 1-jén keltezett levél már a népszavazás után fogalmazódott meg. Az írás legelején leszögezik, hogy tagságukra sokkolóan hatott az elnökség népszavazással kapcsolatos állásfoglalása. Mint írják, tisztában vannak azzal, hogy a népszavazás kierőszakolása szűk pártérdekeket szolgált, de az annak kampányára való „indulatos reagálást túlzottnak, átgondolatlannak és az MDF mértéktartó stílusától idegennek" tartják. Hiányolják a megelőző egyeztetések elmaradását; „ilyen alapvető kérdésekben feltétlenül szükség lett volna a Választmány és az Elnökök gyűlése rendkívüli összehívására. Csurka István szavaival élve az Elnökségnek nem lett volna joga arra, hogy »a vonat elé dobja« a szervezetet, mintegy belekalkulálva bizonyos számú kilépést, ami be is következett." Azonban, „ami talán nagyobb baj, hogy az MDF-fel alapvetően szimpatizáló közvélemény is megrendült, illetve részben eltávolodott tőlünk" – összegzik a tapasztalatokat. „Az alkotmányosan kezdeményezett és törvényesen kiírt népszavazás bojkottja helyett, az egyet nem értés kifejezésére a demokratikus módszer szerint a szavazáson kinyilvánított ellenvélemény vagy tartózkodás lett volna alkalmas." Végezetül arra kérik az elnökséget, hogy a helyi

[42] 1989. július 22-én több választókörzetben pótválasztásokat tartottak, melynek oka a korábbi országgyűlési képviselők lemondása, illetve visszahívása volt. Így került be a parlamentbe *Roszik Gábor* (MDF) Gödöllőről, Debreczeni József (MDF) Kecskemétről, Raffay Ernő (MDF) Szegedről. Szeptember 16-án Marx Gyula (MDF) Zalaegerszegről és Budapestről Tamás Gáspár Miklós (SZDSZ) már 1990. január 13-án.

[43] Az MDF XXII. kerületi Szervezetének levele az MDF Országos Elnöksége részére. RETÖRKI Archívum, Lakiteleki Rendszerváltó Archívum, MDF korai időszakának iratai, 1. 19. Négyigenes népszavazás, 57 doboz, 33 ő. e.

szervezetek szintjén kialakult, általában jó kapcsolatokra építve, keresse a közös pontokat és az együttműködést és a közös fellépés lehetőségét a Szabad Demokraták Szövetségével és a többi ellenzéki szervezettel.

A bojkott-felhívásra érkezett támogató reakciók száma elenyészően kevés az MDF korai időszakának dokumentumai között. A Fórum fehérgyarmati szervezete például támogatásáról biztosítja az MDF Elnökségét a bojkott-felhívás kapcsán. 1989. november 23-án kelt nyilatkozatukban[44] jelzik, hogy: „A *népszavazáson szervezetünk minden választókerületben képviselteti magát a szavazás tisztasága, ellenőrzése végett.*"

Ezzel megegyező álláspontra helyezkedik az MDF Bács-Kiskun megyei Egyeztető Tanácsa is, amikor közleményükben[45] szöveghűen leírják az első Elnökségi nyilatkozatból a bojkott helyességét alátámasztó érveket. Jelzik továbbá, hogy tagjaikat delegálni fogják a referendum helyi ellenőrző bizottságaiba.

Antall József állásfoglalása

Az MDF Aszód és Környéke Csoportja nevében Hőnigné Zádor Éva szóvivő intézett levelet[46] Antall Józsefhez, melyre a pártelnök válasza néhány nappal később meg is érkezett. A helyi szervezet nevében a levélíró közli, hogy teljes mértékben egyetértenek az Elnökséggel abban, hogy az országnak parlamenti választásokra van szüksége, nem pedig népszavazásra, illetőleg köztársasági-elnök-választásra. „De mire alapozzák Önök, hogy a népszavazás eredménytelensége esetén a kormány választásokat ír ki? Jelen ismereteink szerint január 7-ére automatikusan kiírják az elnökválasztást, ha a lakosság 50%-nál kisebb arányban vesz részt a népszavazáson? Ha Önöknek más értesülésük van ezzel kapcsolatban, haladéktalanul tájékoztassanak minden alapszervezetet!" A levélíró hozzáteszi, hogy az elnökségi felhívás nagyon sokat ártott vidéken az

---

44 Az MDF Fehérgyarmati Szervezetének nyilatkozata, 1989. 11. 23. RETÖRKI Archívum, Lakiteleki Rendszerváltó Archívum, MDF korai időszakának iratai, 1. 19. Négyigenes népszavazás, 1.10.2.15. Szabolcs-Szatmár-Bereg,51 doboz, 4 ő. e.

45 Az MDF Bács-Kiskun Megyei Egyeztető Tanácsának állásfoglalása a négyigenes népszavazással kapcsolatban, 1989. november. RETÖRKI Archívum, Lakiteleki Rendszerváltó Archívum, MDF korai időszakának iratai, 1. 19. Négyigenes népszavazás, 57 doboz, 49 ő. e.

46 Az aszódi MDF ügyirata, 1989. 11. 15. –1989. 11. 20. RETÖRKI Archívum, Lakiteleki Rendszerváltó Archívum, MDF korai időszakának iratai, 1.4.3.2.1.2. Antall József, 9/b doboz, 146 ő. e.

MDF-szervezeteknek: „Tönkreteszi munkánkat, nevetségessé teszi az MDF egész szervezetét." Az aszódi szervezet nevében kéri, hogy vonják vissza a bojkott-felhívást, és a jövőben hasonló döntések előtt kérjék ki a tagszervezetek véleményét.

1989. november 20-án Antall József válaszleveléből[47] fény derül az azelőtt nem sokkal megválasztott[48] pártelnök véleményére, aki helyzetértékelését a következőképpen foglalta össze:

„Tisztelt Hőnigné Zádor Éva!

A politikai egyeztető tárgyalások során született konszenzus tartalmazza a parlamenti választások azonnali kiírását. A népszavazással megválasztott köztársasági elnök – reméljük Für Lajos – indítványozni fogja, hogy a parlament oszlassa fel önmagát. Az ország számára létfontosságú a minél hamarábbi választás, a működőképes kormány, s ez indokolta az Elnökség felhívását, melyről a döntés jellegére figyelemmel sajnálatunkra a tagságot előzetesen nem volt módunk értesíteni.

Üdvözlettel:
Dr. Antall József, az MDF elnöke"

Miként azt az olvasó is leszűrhette, a vidéki szervezetek részéről az MDF elnökségéhez küldött levelek egyértelműen kritikus tónusából, a bojkott-felhívás teljes tanácstalanságot, és mint láthattuk, nem egy esetben heves felháborodást váltott ki a Fórumot vidéken képviselő és a párt támogatottságát növelni igyekvő szimpatizánsokból. Kifejezik, hogy úgy érzik, „fejük felett született döntés"; a párt elnöksége nem vonta be őket, nem kérte ki véleményüket e meghatározó politikai lépés meghozatala előtt, ezért az eljárást már-már diktatórikusnak minősítik. Gyanakvás is érezhető mondataikban: a fővárosi elnökség nem érti (érzi?) a vidéki közhangulatot.

A levelekből kitűnik, hogy a vidéki MDF-szervezetek tagságának bizonyos része egyáltalán nem ellenezte a négyigenes népszavazás kiírását – sőt,

[47] Az aszódi MDF ügyirata, 1989. 11. 15. –1989. 11. 20. RETÖRKI Archívum, Lakiteleki Rendszerváltó Archívum, MDF korai időszakának iratai, 1.4.3.2.1.2. Antall József, 9/b doboz, 146 ő. e.

[48] 1989. október 20–22-én, az MDF II. Országos Gyűlésén választották pártelnökké dr. Antall Józsefet.

támogatta is a referendumot. Sokan közülük csalódtak a Fórumban, és a népszavazás után „átigazoltak" a liberális pártokhoz. Ezt a tendenciát az MDF vidéki szervezőivel készített oral history kutatásaink is alátámasztották.[49]

A népszavazásra készülő MDF stratégiája Kiss Gy. Csaba visszaemlékezésében

Az alábbi, jelenleg kéziratban levő memoárrészletet[50] Kiss Gy. Csaba irodalom és művelődéstörténész jóvoltából közölhetem. A szerző már a Magyar Demokrata Fórum 1987-es lakiteleki megalapításában is részt vett. 1990 júniusától tagja a párt elnökségének, majd a vezető testület megválasztotta az MDF egyik alelnökének. A párt szóvivői feladatait is ellátó vezető közelről szerzett tapasztalatairól számol be az 1989-es őszi népszavazást illetően:

[1989 kora őszén] óriási kampány indult a népszavazásért, meglepetésszerűen erős antikommunista hangsúllyal. És a kampány legalább annyira az MDF ellen folyt, mint amennyire az MSZMP ellen. Már-már kétségbe vonva az MDF ellenzéki jellegét. Jelentős megrázkódtatást okozott ez szervezeteink körében. Sok félreértés, hamis magyarázat terjedt. Gödöllői szervezetünk például nyilatkozatban támogatta az ellenzéki kerekasztal tiltakozóinak állásfoglalását.[51] *Megfelelő eszközök híján nehéz volt a helyi csoportokkal a kapcsolatot tartani. Szeptember 24-én kibocsátják a népszavazási felhívást a „négy igen" dolgában. A kulcskérdés a köztársasági elnök választásának a módjára vonatkozott: „Akarja-e Ön, hogy a Magyar Köztársaság elnökét a szabadon választott országgyűlés válassza?" Azt hangsúlyozták, hogy igent válaszolván erre, meg lehet akadályozni, hogy az MSZMP egyik vezetője legyen az ország első embere.*

Nehéz helyzetbe került az MDF vezetése. Sürgetett az idő. Szeptember 25-én az elnökség nyilatkozatban tette közzé: „a köztársasági elnök jelölése kérdésében demokratikus működési szabályainak megfelelően az MDF

[49] Juhász-Pintér Pál–Madácsy Tamás: Oral History vidékkutatás az MDF szervezéséről. 2016–2018. (kézirat) A kutatás videó-anyaga megtalálható a RETÖRKI Archívum hanganyag tárában. RETÖRKI Archívum Oral History Gyűjtemény, Az MDF vidéki története kutatási program, RETÖRKI/OH.3

[50] Kiss Gy. Csaba: *Harminc év után, 1989–1990.* Kézirat. A szerző két kötete már megjelent: *Harminc év után, 1987.* Személyes történelem. Budapest, 2017, Nap Kiadó Kft., valamint *Harminc év után, 1988–1989.* Személyes történelem. Budapest, 2019, Nap Kiadó Kft.

[51] A NEKA zárónyilatkozatának aláírását elutasító szervezetekre történő utalás.

október 20-án kezdődő II. Országos Gyűlése foglal állást". Fölvetődik ekkor az elnökségben és a választmányban, hogy indítson-e a párt saját elnökjelöltet. Az elnökségben nagy vita kerekedik ebből. Bíró Zoltán[52] *és Csoóri Sándor következetesen azt az álláspontot képviseli, hogy ne. Végül a többség szándéka döntött az igen mellett, és Für Lajost kérték föl, hogy vállalja a jelöltséget. Érthető választás volt ez, a lakiteleki alapítók egyike, egyetemi tanár, nagyhatású szónok. Döbbenetes meghasonlást eredményezett mégis, hogy elvállalta. Csoóri Sándor nagyon zokon vette. Attól a Für Lajostól, aki évek óta fönntartás nélküli híve, áldozatkész barátja volt.*

Antall József fölváltva kereste föl őket ezután, leült velük végigbeszélni, tisztázni a helyzetet. Hogy miről szóltak ezek a magyarázó, bátorító-vigasztaló szavak, arról ma már egyikőjüket sem kérdezhetjük. Mindenesetre az ő központi szerepe csak erősödött ettől. Vége-hossza nem volt ezután a belső vitáknak, szűkebb és tágabb körben. Nem volt előnyös, hogy ekkor három meghatározó személy bizonyos fokig visszahúzódott a döntési centrumból. Bíró Zoltán, a leköszönő elnök, a csalódott Csoóri Sándor, és Für Lajos, aki az elnökválasztási kampány előkészítésével volt elfoglalva.[53] *(...) Közben október 6–8. között megtartotta utolsó pártkongresszusát az MSZMP. Pártszakadásra nem került sor. Pozsgay nem alakított új pártot a reformkörökből, és létrejött a posztkommunista alakulat. Fontos döntés született viszont, kimondták a munkásőrség megszüntetését. Ezt mindenképpen pozitív eseménynek tartottuk, biztató jelnek, hiszen válasz született az elindított népszavazási kezdeményezés egyik kérdésére. (...) Maradt persze a kérdés: mit tegyünk a népszavazáson, mire biztassuk a tagságot. Mindenesetre úgy gondoltuk, saját jelölt állításával kihúztuk a kezdeményezés méregfogát. De hamar kiderült, az SZDSZ kampánya már túllendült egy bizonyos határon, s makacsul ismételték, hogy valójában ezzel a népszavazással lehet leváltani a „rendszert". Érezhető volt sokfelé az országban ennek a hatása. Különösen azok – így tagságunk – körében, akiket tettvágy fűtött, az aktív részvétel szándéka, s szerettek volna személyesen is hozzájárulni a változtatásokhoz. Október közepére már több mint 200 000 aláírás összegyűjtéséről beszéltek. Nem kétséges, hogy számos*

[52] Bíró Zoltán (1941) irodalomtörténész, politikus. 1987-ben Lakiteleken a Magyar Demokrata Fórum egyik kezdeményezője, alapítója, első ügyvezető elnöke, majd elnöke. 1991-ben kilépett az MDF-ből. A Pozsgay Imrével közösen megszervezett Magyar Demokrata Szövetség társelnöke volt 1991-től 1996-os megszűnéséig.

[53] Az MDF Elnökségének novemberi ülésein sem Bíró Zoltán, sem Csoóri Sándor egyszer sem vett részt.

MDF-tag is aláírhatta. Az elnökség nem mindig érezte a szervezeteinkben hullámzó hangulatot. A II. Országos Gyűlésen Csengey Dénes[54] beszédében így foglalt állást:„Ezért nekünk a parlamenti választásokat kell sürgetni. Minden munkánknak, amit eddig végeztünk, ez volt az értelme." Egyértelműen leszögezte:„nem támogattuk, és nem is támogathattuk az aláírásgyűjtést" – utalva a kerekasztalnál elfogadott kompromisszumra. Elnökségi tagként egyre jobban Csengey kötelezte el magát a népszavazási kampány ügyében.

Mindaddig én is csak furcsa sötét felhőnek éreztem a népszavazási kezdeményezést a sűrű események közepette, amíg azután október 31-én (épp a Reformáció Napján) döntött az országgyűlés, hogy november 26-ára kiírja a népszavazás megtartását. Időközben döntött a Minisztertanács a munkásőrség föloszlatása és a pártok munkahelyi szervezeteinek a megszüntetése mellett, elfogadták az MSZMP vagyoni beszámolóját. Vagyis a négy kérdés közül három lényegében okafogyottá vált. A demokratikus átalakulás reménye erősebb lett a magyar társadalomban október és november fordulóján, amikor egyre világosabban érezhető volt, az NDK-ban is megingott a kommunista rendszer.[55] Most jóval többen elhitték nálunk, mint korábban, hogy valóságos változásokra kerülhet sor. Ez a hangulat is erősíthette a népszavazási hajlandóságot. November 8-án került nyilvánosságra az SZDSZ, a Kisgazdapárt, a Fidesz, a Szociáldemokrata Párt ellentmondást nem tűrő felhívása: „Aki otthon marad, a múltra szavaz!"

Milyen választási lehetőségei voltak ebben a csapdahelyzetben az MDF-nek? Talán a legmerészebb az lett volna, ha vállaljuk, hogy az első kérdésre nemet mondunk. Azzal az érvvel, hogy egy közjogi kérdésben foglalunk állást, mi a köztársasági elnök közvetlen választása mellett vagyunk. Ehhez persze szükséges lett volna a korábbi döntés a saját jelölt mellett, és megfelelő energia kampányra, a helyi szervezetek meggyőzésére e kérdésben. Az országos gyűlést tartó, elnököt váltó MDF erre nem volt képes. A következő lehetőség bizonyos passzív kivárás lett volna, erőteljes belső tájékoztatással, hogy valójában a radikálisok provokációja a népszavazás, s ezzel távolabbra kerülnek a parlamenti választások. A távolmaradás csöndes támogatása. Akkor én úgy gondoltam, ez az egyetlen – persze nem kockázat nélküli – lehetőség. A harmadik az, ami bekövetkezett, a bojkott: a távolmaradás melletti harsány agitálás. Ami csak az érdeklődést növelhette. És növelte is.

---

[54] Lásd: 41. old., 134. lábj.

[55] November 9-én leomlott a berlini fal.

Drámai hangulata volt az elnökség november 13-ai ülésének, ahol nagy vita bontakozott ki a népszavazásról. Antall József és Sólyom László[56] *arról tájékoztatott, hogy az SZDSZ jelentős anyagi eszközöket mozgósított erre a célra, és sikerült a sajtót is erre hangolniuk. Későn reagáltunk az SZDSZ kezdeményezésére, ismerték el többen. Néhányan – például Csurka István, Horváth Béla*[57]*, Szabó Tamás*[58] *– az MDF határozottabb állásfoglalását követelték. A gödöllői képviselőnek megválasztott (SZDSZ, Fidesz támogatással) Roszík Gábor azt hangsúlyozta, hogy szerinte az ország a 4 igenre fog szavazni, az elnökválasztást a parlamentre kellene bízni. Ki mondta ki először a bojkott szót, nem tudom. Antall József azt emlegette, hogy az ilyesmi nem idegen a magyar mentalitástól. Az elnökség végül egyértelműen a bojkott mellett döntött. Erről nyilatkozat megfogalmazását Csengey Dénesre és Sólyom Lászlóra bízta. November 14-én került a közvélemény elé. Szerepel benne, hogy az elnökség nem megy el szavazni, de az is, hogy az MDF vezetői nem írhatják elő mindenkinek a politikai állásfoglalását. Csengey Dénes többször kifejtette, hogy ő vállalja a bojkott melletti kiállás ódiumát, hiszen nem volna helyes az új elnököt kitenni egy esetleg sikertelen fordulat következményeinek. Úgy érezte, ez az ő ügye, kockázat persze van benne, de ha neki lesz igaza, Antall József mögött-mellett meghatározó helyre kerülhet az MDF hierarchiájában. A szekszárdi ellenzéki napilapban, a Dátumban arról nyilatkozott Cseke Hajnalkának: Az SZDSZ azt próbálja bizonyítani, hogy ő érte el ezeket az eredményeket – vagyis: presztízsokokról van szó. „Ugyanakkor ez a népszavazás a valóságban ma tétjét vesztett, idejétmúlt ceremónia, hiszen a szavazólapon szereplő négy kérdés közül három már eldőlt. [...] Ami az elnökválasztást illeti, ha a szabad demokraták attól tartanak, hogy Pozsgay Imre megválasztása a hatalomátmentést szolgálja, akkor támogassák Für Lajost." Végső következtetése pedig: „ez a kampány eltereli a figyelmet az ország legfontosabb kérdéseiről". Reméltem, hogy lesz foganatja logikus érveinek. (...) A tömegtájékoztatás – rádió,*

[56] Sólyom László (1942) magyar jogtudós, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja. 1989 és 1998 között az Alkotmánybíróság tagja, 1990 és 1998 között a testület első elnöke, 2005 és 2010 között a Magyar Köztársaság elnöke.

[57] Horváth Béla (1954) politikus, közlekedésmérnök, az MDF, majd az FKgP országgyűlési képviselője.

[58] Szabó Tamás (1953) magyar közgazdász, politikus, országgyűlési képviselő. Az MDF, majd 1996. márciustól 2002-ig az MDNP politikusa; parlamenti képviselő 1990 májusától 1998 áprilisáig; közben a privatizációért felelős tárca nélküli miniszter volt 1992 januárjától 1994 júniusáig.

televízió – meglehetősen fölpörgette a népszavazás ügyét. Svájcba készültem november 14-én, örültem, hogy a rádiónak (168 Óra) mérsékelt hangnemben sikerült nyilatkoznom.[59] *Azt hangsúlyoztam, ki-ki mérlegelje, el akar-e menni, s döntsön róla, hogyan válaszol a kérdésekre. Megdöbbenve hallottam azután másnap Genfben, hogy dübörög a bojkott az MDF-esek – főleg pedig Csengey – szájából. Aki mozgósította retorikai képességeit, fokozatosan emelte a tétet és a hangmagasságot, hátha így elérhetné célját. Nem sikerült. A nyári pótválasztásokhoz képest viszonylag magas volt a részvételi arány (58%), az államfő választás dolgában csak igen kicsi lett a különbség: 50,07%, mindössze 6101 szavazat. Kétségtelenül 1989. november 26. volt a Magyar Demokrata Fórum első politikai veresége. Okozott is megtorpanást, nem egy tagunk s helyi szervezetünk elbizonytalanodott. A nyereség az SZDSZ oldalán volt, tagjainak, támogatóinak száma nagyjából négyszeresére nőtt. Sok helyen az országban kezdtek úgy tekinteni rájuk, mint következetes antikommunistákra. Az MDF-nek néhány hétre szüksége volt, hogy visszanyerje belső egyensúlyát.*

Külföldi sajtó-reakciók a négyigenes referendumra

Az MTI összefoglalója[60] szerint élénk nemzetközi sajtófigyelem kísérte a magyarországi népszavazást. A *The New York Times* hétfői budapesti tudósítása a kampány során kiéleződő MDF–SZDSZ ellentétet emelte ki. Az NSZK országos rádióadója (Deutschlandfunk) november 27-én első helyen ismertette a magyarországi népszavazás előzetes eredményét. A főbb francia lapok „Az első szabad választás", „A demokrácia premierje" és ehhez hasonló hangzatos címekkel számoltak be hétfőn a vasárnapi népszavazásról. Terjedelmes helyszíni riportokban számolnak be a hétfői lengyel lapok a magyar népszavazásról, ismertetik a kérdéseket, a népszavazás kiírásának előzményét. A *Zycie Warszawy* úgy vélekedik, hogy „komoly kudarc érte a Magyar Demokrata Fórumot, amely a népszavazás bojkottjára szólított fel, de felhívása reménytelen volt.

[59] November 11-én került adásba.

[60] *Népszava*, 1989. november 28.

Összegzés

Kijelenthető, hogy az első magyarországi országos népszavazás meglehetősen ellentmondásosra sikeredett. A szavazólapon feltett négy kérdés közül három már jóval a szavazás napját megelőzően eldőlt. Az egyik újonnan létrejött, a társadalom jelentős részének támogatását bíró demokratikus párt, az MDF – egyébként logikusan alátámasztott érvek és ésszerű megfontolások miatt, de mégis – az egyik legfőbb demokratikus aktus bojkottjára szólította fel tagságát és szimpatizánsait. Ráadásul az igencsak visszás, a következmények fényében egyértelműen elhibázott bojkott-felhívás az MDF nem sokkal azelőtt megválasztott, új elnökének Antall Józsefnek egyik első döntése nyomán került meghirdetésre. A népszavazást életre hívó, kisebb társadalmi ismertséggel rendelkező pártok remek lehetőséget láttak a kampány során a szereplésre, amire az SZDSZ televíziós hirdetésekkel is ráerősített.

A távolmaradásra buzdító felhívás ellenére a referendum igen magas, 58%-os részvétel mellett, rendzavarás nélkül lezajlott, ami kifejezte a magyar társadalom tettrekészségét a politikai változásokban és részvételi szándékát a demokratikus rendszer kialakításában. A valóban eldöntendő, a köztársasági elnök megválasztására vonatkozó kérdés kapcsán a szavazatok aránya rendkívül szoros lett; elenyésző különbséggel, mindössze hatezeregyszász vokssal győzött a „négyes koalíció". A vesztes pártok kommunikációjában zavarodottság volt érzékelhető, a „se nem vereség, se nem győzelem" üzenete nem bizonyult túl meggyőzőnek. Számukra ez egyértelmű vereségnek bizonyult, ezt követően a SZDSZ népszerűsége a következő esztendő tavaszán megrendezett országgyűlési választásokig folyamatosan emelkedett. Az MDF korábbi előnyét, egyértelműen vezető társadalmi támogatottságát végérvényesen elveszítette.

FELHASZNÁLT IRODALOM:

Ripp Zoltán: *Rendszerváltás Magyarországon, 1987–1990.* Budapest, 2006, Napvilág Kiadó.

Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században.* Budapest, 2004, Osiris Kiadó

Ajánlott irodalom:

A rendszerváltás forgatókönyve, 1–4. Budapest, 1998–2000, Magvető.

Antall József: *Kései memoár.* Budapest, 2013, Corvina Kiadó.

Berecz János: *Az én rendszerváltásom.* Budapest, 2006, Okina Bt.
Bihari Mihály: *A többpártrendszer kialakulása Magyarországon.* 1992, Kossuth Kiadó, Budapest
Bihari Mihály: *Magyar politika, 1944–2004.* Politikai és hatalmi viszonyok. Budapest, 2005, Osiris Kiadó.
Csizmadia Ervin: *A Magyar Demokratikus Ellenzék (1968–1988).* (I. kötet: Monográfia, II. kötet: Dokumentumok, III. kötet: Interjúk.) Budapest, 1995, T-Twins Kiadó.
Für Lajos: *Fölrepülni rajban.* Utak a Fórumba. Budapest, 2007, Püski Kiadó.
Horn Gyula: *Cölöpök.* Budapest, 1992, Móra Ferenc Könyvkiadó.
Izsák Lajos: *Pártok és politikusok, 1944–1994.* Budapest, 2010, Napvilág Kiadó.
Kiss Gy. Csaba: *Harminc év után.* Budapest, 2017, Nap Kiadó.
Kónya Imre: *És az ünnep mindig elmarad?* Történetek a rendszerváltástól napjainkig. Budapest, 2016, Alexandra Kiadó.
Kukorelli István: *Kell-e nekünk népszavazás?* Elrendelt népszavazások Magyarországon, 1989–2019. Lakitelek, 2019, Antológia Kiadó.
Kulcsár Kálmán: *Két világ között.* Rendszerváltás Magyarországon, 1988–1990. Budapest, 1994, Akadémiai Kiadó.
Marschal Adrienn: *Az MDF és a rendszerváltás tematikus kronológiája.* A szellemi előzményektől 1990-ig. Lakitelek, 2017, Antológia Kiadó.
Németh Miklós – Oplatka András: *Mert ez az ország érdeke.* Budapest, 2014, Helikon.
Pozsgay Imre: *Koronatanú és tettestárs.* Budapest, 1998, Korona Kiadó.
Ripp Zoltán: *Rendszerváltás Magyarországon, 1987–1990.* Budapest, 2006, Napvilág Kiadó.
Szekér Nóra – Szeredi Pál (szerk.): *MDF-tanulmányok.* Lakitelek, 2018, Antológia Kiadó.
Szeredi Pál: *A nemzetépítő demokratikus ellenzék története, 1987–1989.* Pilisszentkereszt, 2018, Barangoló Kiadó.
Torgyán József: *Visszaemlékezéseim.* Száll a Turul Fészkére. Budapest, 2016, Arany Korona Alapítvány.
Tölgyessy Péter: *Elégedetlenségek egyensúlya, 1999.* Budapest, 1999, Helikon Kiadó.

Internetes hivatkozások

OSA Archivum. Hungarian monitoring https://1989.osaarchivum.org/node/1087.

Levéltári hivatkozások

RETÖRKI Archívum, Lakiteleki Rendszerváltó Archívum, MDF korai időszakának iratai, 1.4.3.2.1.2. Antall József

RETÖRKI Archívum, Lakiteleki Rendszerváltó Archívum, MDF korai időszakának iratai, 1. 19. Négyigenes népszavazás.

MARSCHAL ADRIENN

Adalékok az igazságtételhez, 1988–1990

A rendszerváltoztatás éveiben elemi erővel jelentkezett a társadalom részéről az igazságtétel igénye, ami 20. századi történelmünk egyértelmű következménye volt. A második világháborús pusztítást és jogtalanságokat közel 1 millió katona és civil halála, a vidéki zsidóság koncentrációs táborokba, a magyar hadifoglyok Szovjetunióba hurcolása jelentette. A kommunista hatalomátvételt követően a lakosság nagy részét jogfosztások érték személyes szabadságukban és tulajdonukban egyaránt. A közös tulajdont erőltető kommunista politika szinte mindent államosított, elvették a nemrég kiosztott földeket, gyárakat, üzemeket, házakat. A rendszer vélt vagy valós ellenségeit internálták, kitelepítették vagy börtönbe zárták.

Mindezek hatására az 1953-as amnesztia[1] 758 611 embert érintett, közülük 40 734-en szabadságuktól voltak megfosztva, vagyis valamely börtönben, internáló- vagy munkatáborban voltak. Az 1956-os forradalmat követően további 26 621 ember ellen indítottak eljárást. Szinte nem volt olyan család az országban, melynek valamely tagját ne érte volna jogfosztás a 20. században Magyarországon.

Tanulmányomban felvázolom azt az utat, miképpen került az igazságtétel a rendszerváltás főbb követeléseinek sorába, Nagy Imre[2] párizsi síremlékének felavatásától és újratemetésének engedélyezésétől kezdve az első,

[1] Az 1953-as amnesztia Sztálin halálának és Rákosi leváltásának volt a következménye, amit Nagy Imre hirdetett meg 1953. július 4-én miniszterelnökké való kinevezésekor. Az amnesztia a köztörvényes elítéltek büntetésének harmadát törölte el, míg politikai elítéltek esetében csak a két év alatti büntetést elszenvedőkre vonatkozott. Egyes adatok szerint 13 820-an, míg más források szerint 19 567-en szabadultak. *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez, I.* Szerk. Horváth Ibolya et al. Budapest, 1992, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 414.

[2] Lásd: 36. old., 104. lábj.

majd a második semmisségi törvényig,[3] vagyis „az azóta meghalt ember"[4] eltemetésétől majdnem minden meghurcolt rehabilitációjáig. Elemzem az országgyűlés, az MSZMP és az Ellenzéki, illetve Nemzeti Kerekasztal, továbbá az elítéltek szervezeteinek, a Történelmi Igazságtétel Bizottságának, a Recski Szövetségnek és a Magyar Politikai Foglyok Szövetségének az igazságtétellel kapcsolatos álláspontját, kezdeményezéseit. Továbbá bemutatom az 1989. június 16-ai újratemetés és az 1956-os forradalom 1989. október 23-i első szabad megünneplésének előkészületeit és lezajlását.

Az újratemetés

Az újratemetéssel, a rehabilitációs igényekkel és az 1956-os forradalom megítélésével kapcsolatosan a rendszerváltásig az volt a hivatalos álláspont, hogy a munkásmozgalmi vezetők elleni koncepciós perek felülvizsgálatait az MSZMP KB 1962. augusztus 16-ai határozata már lezárta.[5] S rajtuk kívül csak a rendszer ellenségeit ítélték el, továbbá 1956 őszén ellenforradalom zajlott le, és azután is csak ellenforradalmárok ellen indítottak pereket. Így a párt logikája szerint nem volt kiket rehabilitálni. A Nagy Imre-perben és más eljárásokban kivégzettek sírhelyéről pedig évtizedekig nem akartak/tudtak/adhattak bővebb felvilágosítást.[6]

---

3 Az első semmisségi törvényben 1989. október 20-án az 1956–1963 között született törvénysértő ítéletek semmisségét, míg a másodikban 1989. március 14-én az 1945–1956 közötti törvénysértő ítéletek semmisségét mondták ki. Az első az 1989. évi XXXVI. tc. 1989. november 1-jén került kihirdetésre, a második vagyis az 1990. évi XXVI. tc. pedig 1990. március 31-én.

4 „Én ismerem a Hegedűs elvtárs nézeteit is, ismerem. Aki ugye történelmileg nézve önkritikát gyakorolt, mert ő aláírta akkor azt a levelet, amit két napig, ha jól emlékszem, az azóta elhunyt ember megtagadott." Kádár János utalt így Nagy Imrére utolsó nyilvánosan elmondott beszédében, az MSZMP KB 1989. április 12-ei ülésén. http://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/egy_beteg_ember_szenvedo_magyarazkodasa (utolsó letöltés 2020. január 21.)

5 Zinner Tibor: Emlékfoszlányok az első semmisségi törvényhez vezető útról és göröngyeiről. *Rendszerváltás, 1989.* Szerk. M. Kiss Sándor. Lakitelek, 2014, Antológia Kiadó, 214. Bővebben lásd: Az MSZMP Központi Bizottságának határozata a személyi kultusz éveiben a munkásmozgalmi emberek ellen indított törvénysértési perek lezárásáról. *Népszabadság,* 1962. augusztus 19. Melléklet, XI–XII. Lényeges megemlíteni, hogy csak az 1949–1953 közötti koncepciós pereket vizsgálták felül, s az elkövetett törvénysértésekért Rákosit, Farkas Mihályt és Gerő Ernőt tették felelőssé.

6 1983-ban Halda Alíz levelet írt az igazságügy-miniszternek és 1984-ben Kádár Jánosnak is, de válaszul csak annyi érkezett 1983-ban, hogy „Beadványára értesítem, hogy

A társadalom és a hozzátartozók felülvizsgálatokra való igénye azonban folyamatosan jelen volt, s 1984-ben az irodalom nyelvén is megfogalmazódott, „egyszer majd el kell temetNI".[7] Magyarországon ekkor azonban még nem lehetett szó sem temetésről, sem a hozzátartozók felvilágosításáról. Az áldozatok először 1988. június 16-án Párizsban kaphattak szimbolikus sírhelyet.[8] Eddigre azonban már nemcsak külföldön, hanem itthon is felerősödtek a törvénytelenségek feltárására irányuló kezdeményezések, köszönhetően a gorbacsovi reformoknak[9] és a kedvező nemzetközi helyzetnek.

Megalakulhatott a Történelmi Igazságtétel Bizottsága. 1988 májusában kibocsátott első felhívásukban,[10] jogi, politikai és erkölcsi jóvátételt, továbbá méltó elhantolást és egy emlékmű felállítását kérték a Nagy Imre-per hozzátartozói és további 34 volt elítélt. S 1988. június 16-án a Bizottság tagjai a 301-es parcellában emlékeztek meg a kivégzettekről.[11] A párizsi, nagy nemzetközi sajtóérdeklődésre számot tartó síremlékavatásnak és a TIB *Beszélő*ben megjelent felhívásának hatása az állampártot is álláspontja felülvizsgálatára késztette.

Az első repedést a teljes tagadás és hallgatás falán, Grósz Károly[12] amerikai körútja során ütötte, amikor 1988. július 24–én bejelentette, hogy kegyeleti

kérése nem teljesíthető." S ez a következő évben sem módosult: „választ szíveskedjék tudomásul venni. Annál többet, mint amit tettünk kérelmével kapcsolatban, a jövőben sem tehetünk. Kérjük válaszunk szíves tudomásul vételét." *Beszélő,* 1988/24. szám, 436–438.

7 Az idézet Nagy Gáspár *Öröknyár... elmúltam 9 éves* című verséből való. A vers az *Új Forrás* 1984. októberi számában jelent meg és egyértelműen utalt Nagy Imre tisztességes eltemetésének és a felelősök megnevezésének hiányára. A lapszámot bezúzták. Bővebben lásd Görömbei András: *Két rendszerváltó vers,* http://www.jamk.hu/ujforras/030909.htm (utolsó letöltés: 2020. január 21.)

8 1988. június 16-án szimbolikus sírhelyet kapott Nagy Imre és társai, valamint az 1956-os forradalom és szabadságharc minden kivégzettje a párizsi Père-Lachaise temetőben. A javaslat Méray Tibortól, az Emberi Jogok Magyar Ligájától eredt, a sírhelyet a párizsi városi tanács adta, a költségeket pedig az emigrációban élők közadakozásából teremtették elő. Az emlékművet ifj. Rajk László tervezte. A felavatás jelentőségét az adta meg, hogy az ünnepségen több jelentős politikus is megjelent, illetve a felavatásra létesült védnökség tagjai között számos Nobel-díjas is szerepelt. Bővebben lásd Kende Péter: A párizsi emlékmű. *Magyar Füzetek,* 1988/19–20. sz., 82–88.

9 Lásd: 65. old., 224. lábj.

10 *Beszélő,* 1988/25. szám, 605.

11 Hegedűs B. András: A 1956-os forradalom és szabadságharc reneszánsza és a rendszerváltás. Visszatekintés 1988-ra. In: *Évkönyv, 1998.* Budapest, 1998, 1956-os Intézet.

12 Lásd: 38. old., 117. lábj.

aktusként eltemethetik a hozzátartozók Nagy Imrét és társait.[13] Ez egyáltalán nem jelentett rehabilitációt, csak az alapvető emberi jog elismerését.

A párizsi szimbolikus temetés, majd az akkori kormányfő és pártfőtitkár amerikai bejelentése után 1989. január 26-án történt meg a valódi áttörés. Pozsgay Imre,[14] mint az állampárt által létrehozott, a történelmi múltunkat felülvizsgáló bizottság vezetője,[15] a rádió 168 óra című műsorában jelentette be, hogy a történészbizottság értelmezése szerint 1956-ban Magyarországon népfelkelés zajlott le.[16]

A „népfelkelés" megnevezés gyökeresen ellent mondott az addig dogmatikusan hangoztatott „ellenforradalom" meghatározásnak, bár az is egyértelművé vált, hogy a „forradalom" megjelölés nem kerülhet bele az MSZMP politikai szótárába. Az állampárt értékelésében Nagy Imre és az 1956-os „események" elválaszthatatlanul összekapcsolódtak. A család újratemetés iránti igényének

---

13 „1956-os magatartásáért Nagy Imrét a magyar kormány nem rehabilitálja, mert megsértette az alkotmány előírásait, a fennálló törvényeket. Viszont – tette hozzá – harminc év telt el a halálos ítélet végrehajtása után, s kormányunknak az az álláspontja, hogy amennyiben a család ezt kéri, megfelelő körülmények között végső nyugalomra helyezhetik Nagy Imre hamvait." *Népszabadság*, 1988. július 26., 3.

14 Lásd: 21. old., 36. lábj.

15 Az MSZMP 1988. május 20–22. közötti országos pártértekezletét követően 1988. június 23-án Pozsgay Imre vezetésével létrehozták „a társadalom és a gazdaság három évtizedes fejlődésének átfogó, tudományos vizsgálatára, politikai elemzésére, a párt programnyilatkozatának felülvizsgálatára kiküldött munkabizottságot". Ennek három albizottsága volt, melyeket Huszár István, a Hazafias Népfront főtitkára, Berend T. Iván, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke és Csáki Csaba, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem rektora irányított. A Központi Bizottság Történelmi Albizottságának négy tagja volt: Berend T. Iván KB-tag, az MTA akkori elnöke, Ormos Mária KB-tag, történész, Horn Gyula, a KB külügyi osztályvezetője és Tőkei Ferenc filozófus. Továbbá foglalkoztattak négy szakértőt is: Földes György történészt, a Pártörténeti Intézet munkatársát, Hajdú Tibor történészt, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársát, Balogh Sándor történészt, 1989-től a Párttörténeti Intézet igazgatóját és Bayer József filozófus, politológust, az MTA Társadalomtudományi Intézetének osztályvezetőjét.

16 „Kérdés: És hogyan ítélik meg Nagy Imre 1956-os szerepét, tevékenységét? Válasz: Ez az, ami körül még zajlanak a viták. Felmerülhetnek olyan belső és külső összefüggések, amelyek ezt a megítélést – hogy úgy mondjam – árnyaltabbá teszik. Például önmagában az a körülmény, hogy ez a bizottság a jelenlegi kutatások alapján népfelkelésnek látja azt, ami 1956-ban történt, egy oligarchisztikus és a nemzetet is megalázó uralmi forma elleni felkelésnek." Szekér Nóra – Riba András László: *A Nagy Imre-kód*. Lakitelek, 2014, Antológia Kiadó, 49. A Pozsgay-bejelentés lehetséges forgatókönyveiről és hátteréről bővebben lásd a hivatkozott kötetet.

elismerése Grósz Károly által, illetve a „népfelkelés" minősítés elhangzása nyitotta meg az utat Nagy Imre és társai eltemetésének megvalósításához.[17]

A többség számára elfogadható volt, hogy először a volt miniszterelnök és perbeli társai lesznek újratemetve, s kezdetben az sem okozott nehézséget, hogy az ő közvetlen hozzátartozóikból alakult szervezet intézte ennek előkészületeit. A volt elítéltek körében az első probléma akkor jelentkezett, amikor kiderült, hogy mások kihantolására nincsen szándék, s nem válik valóra Mécs Imre[18] javaslata, hogy tárják fel még Nagy József,[19] Bárány János,[20] Szabó Lajos,[21] Békési Béla[22] és Péch Géza[23] sírját is.[24] A Politikai Foglyok Országos Szövetsége is hasonló javaslatot fogalmazott meg 1989. április 8-án a Jurta

17 Az MSZMP PB 1988. november 29-én megtartott ülésén született döntés Nagy Imre és társai földi maradványainak kiadásáról, a feladat ellátására az igazságügy-miniszter vezetésével külön munkacsoportot állítottak fel. A jegyzőkönyvet lásd https://adatbazisokonline.hu/pdfview2?file=static/documents/ mszmp_mdp/HU_MNL_OL_MKS_288_05_10450.pdf#search=&page=11 (utolsó letöltés 2020. január 29.).

18 Lásd: 31. old., 82. lábj.

19 Nagy József (1934–1959): Hentessegéd, csillés, az 1956-os forradalomban a Corvin közben harcolt, majd a forradalom leverése után röplapokat terjesztett, 1959-ben a megtorlás során kivégezték.

20 Bárány János (1930–1959): Szerszámkészítő munkás Csepelen, az 1956-os forradalomban az egyik Tompa utcai csoport parancsnoka, november 4. után Csepelen megalakította a Forradalmi Ifjúmunkás Szövetséget, 1959-ben a megtorlás során kivégezték

21 Szabó Lajos (1930–1959): Betanított gépmunkás, a csepeli Danuvia Gépgyár munkástanácsának tagja, majd az 1956-os forradalomban a Corvin közben harcolt, november 4. után Csepelen folytatta az ellenállást, röplapozott, 1959-ben a megtorlás során kivégezték.

22 Békési Béla (1926–1958): Orvostanhallgató, az 1956-os forradalomban a Nemzetőrség tagja, a II. számú női klinikát őrizte, november 4. után röplapok készítésében vett részt, 1958-ban a megtorlás során kivégezték.

23 Péch Géza (1930–1958): Üzemmérnök, egyetemi hallgató, az 1956-os forradalom során tagja volt a Péterfy Sándor utcai kórház önkéntes mentőszolgálatának, Ausztriába ment majd visszatért, 1958-ban a megtorlás során kivégezték.

24 Molnár Adrienne: Ötvenhatosok a rendszerváltásról. Budapest, 2009, 1956-os Intézet, 99. 1989. április 6-án sajtótájékoztatót tartott a TIB, ahol Mécs Imre „elmondta, hogy táviratot küldtek Németh Miklós miniszterelnökhöz. Ebben kérik, hogy a Nagy Imre-per öt vezető politikus áldozata mellett további öt kivégzettet június 16-án ünnepélyes keretek között helyezhessenek végső nyughelyükre." *Népszabadság*, 1989. április 7., 5. Mécs Imre azért őket javasolta, mert mind az öt kivégzettet ismerte, Nagy Józseffel, Szabó Lajossal és Bárány Jánossal egy perben ítélték el őt is, Péch Géza szintén műegyetemi hallgató volt, mint ő, s Békési Bélával együtt részt vettek a Péterfy utcai kórházból szervezett ellenállásban.

Színházban tartott gyűlésén, ahol szintén hasonló irányba szerettek volna elmozdulni. Ők azt javasolták, hogy Nagy Imre és társai mellett a többi elítélt és elhantolt mártír sírját is tárják fel.[25]

Végül Katona Imre[26] MSZMP KB tag 1989. május 29-ei javaslata szerint a többieket egy hatodik, üres koporsó szimbolizálja majd Nagy Imre újratemetésén.[27] Az üres koporsó jelképezte a temetésen a többi áldozat emlékét, erkölcsi elégtételt nyújtva minden más meghurcolt családjának. Ennek hiányában Fónay Jenő[28] sem jött volna el, Pongrátz Gergelynek[29] pedig ez az üres koporsó is kevés volt a többi áldozat helyett. „Ha minden kivégzettet eltemetnek, akkor jövök, de az öt kommunistát el tudják temetni nélkülem is, ezért nem jövök."[30] S ezzel az állambiztonság is elérte szándékát, Pongrátz Gergely nem akart hazatérni az újratemetésre.

Az üres, hatodik koporsó hiányában csak az MSZMP rehabilitálta volna az MSZMP által halálra ítélteket, mint ahogyan az MDP rehabilitálta 1956-ban az MDP által 1949-ben kivégzett Rajk Lászlót.[31] S míg előbbi esetben csak 7 év kellett az események újraértékeléséhez, addig az ún. puha diktatúra alatt ugyanerre 33 évre volt szükség. Ugyanakkor a rehabilitációnak mindkét esetben elengedhetetlen feltétele volt az elítélésért felelős politikus hatalomból való távozása/eltávolítása.

Az újratemetés feltételeinek egyeztetése a TIB és az Igazságügy-minisztérium között zajlott, s 1989. február 14-én született meg a megállapodás, amit természetesen további egyeztetések követtek a részletekről.[32] Míg az újra-

25 ÁBTL 2.7.1. NOIJ 9. számú heti tájékoztató, 1989. április 7–13., 639.

26 Katona Imre (1921–2004): Kommunista politikus, a budapesti pártbizottság titkára, az MSZMP KB tagja, 1978–1989-ig az Elnöki Tanács titkára,

27 Javaslatát az MSZMP KB 1989. május 29-ei ülésén mondta el. Bővebben lásd: https://adatbazisokonline.hu/pdfview2?file=static/documents/mszmp_mdp/HU_MNL_OL_MKS_288_04_02620-02630.pdf#search=&page=247 (utolsó letöltés: 2020. január 29.).

28 Lásd: 36. old., 106. lábj.

29 Pongrátz Gergely (1932–2005): Agronómus, az 1956-os forradalom során a Corvin köz második parancsnoka, majd emigrált, és a Magyar Szabadságharcos Szövetség elnöke lett, 1990-ben hazatért, és több '56-os szervezet munkájában is részt vett.

30 *A Nagy Imre-kód*, 128.

31 id. Rajk László (1909–1949): Kommunista politikus, először belügy-, majd külügyminiszter, 1949-ben koncepciós perben halálra ítélték, és kivégezték.

32 Emlékeztető az Igazságügy-minisztérium és a TIB képviselőinek megbeszéléséről, 1989. 02. 14. *http://www.rev.hu/ords/f?p=107:18:5464739864675:GET_NEXT_PDFP_ID:-NO::P18_PDFP_ID:396* (utolsó letöltés 2020. január 29.),

temetendő személyekben nem volt engedmény, addig a helyszín tekintetében óriási változást értek el, a szűk családi temetéstől eljutottak a Hősök terén megvalósuló demonstrációig.

A temetésen megemlékezők tekintetében is engedékeny volt a hatalom, megszólalhattak az elítéltek különböző csoportjainak képviselői, így Vásárhelyi Miklós,[33] a Nagy Imre-per elítéltje, Mécs Imre volt halálra ítélt, a forradalmi egyetemi ifjúság nevében, mindketten a TIB tagjai, az emigrált nemzetőrparancsnok Király Béla,[34] a Nagy-Budapesti Központi Munkástanács elnöke Rácz Sándor,[35] a volt recski internált Zimányi Tibor[36] és Csurka István[37] javaslata alapján Orbán Viktor,[38] a Fiatal Demokraták Szövetségének egyik vezetője. A hatalom a temetésen történő visszafogott jelenlétével – csak a kormányt és az országgyűlést képviselő Németh Miklós[39] és Szűrös Mátyás[40] állt díszőrséget a koporsók mellett – megteremtette annak feltételét, hogy lehetőséget biztosítson számukra az 1956-os forradalom újraértékelésében további lépésekre, a rehabilitáció kiterjesztésére.

A kivégzett szabadságharcosok újratemetése Nagy Imréék mellett ekkor még teljes képtelenségnek tűnt. Az állampárt egy ünnepség keretében, nyilvánosan nem rehabilitálhatta saját ellenzékét. Elképzelhetetlen kompromisszum lett volna a hatalom részéről, hogy például Szabó Jánost,[41] Brusznyai Árpádot,[42]

33 Lásd: 33. old., 90. lábj.

34 Lásd: 51. old., 173. lábj.

35 Lásd: 37. old., 116. lábj.

36 Zimányi Tibor (1922–2007): Közgazdász, rendőrtiszt, politikus, recski internált, a TIB, a Recski Szövetség és a Pofosz vezetőségi tagja, a Független Rehabilitációs Bizottság elnöke, 1990–1994 között országgyűlési képviselő.

37 Lásd: 15. old., 13. lábj.

38 Lásd: 80. old., 14. lábj.

39 Németh Miklós (1948): Közgazdász, politikus, az MSZMP KB és PB tagja, 1988–1990 között Magyarország miniszterelnöke, 1991-től 2010-ig az Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bank egyik alelnöke.

40 Szűrös Mátyás (1933): Politikus, diplomata, az MSZMP KB titkára, moszkvai nagykövet, 1989–1990 között az országgyűlés elnöke és köztársasági elnök.

41 Szabó János (1897–1957): Gépkocsivezető, az 1956-os forradalom során a Széna téri felkelők parancsnoka, a megtorlás során 1957-ben kivégezték.

42 Brusznyai Árpád (1924–1958): Tanár, klasszika-filológus, az 1956-os forradalom során a Veszprém Megyei Nemzeti Forradalmi Tanács vezetője, a megtorlás során 1958-ban kivégezték.

Szigethy Attilát[43] vagy Iván-Kovács Lászlót[44] is személy szerint rehabilitálják, és ünnepélyesen újratemessék, mert ha ők hősök, forradalmárok voltak, akkor ki kellett volna mondani, hogy 1956 forradalom volt. Az ellenforradalom dogma népfelkeléssé minősítésével párhuzamosan a temetések sorában is a fokozatosság érvényesült.

Az újratemetésre készülve és a számonkéréstől rettegve az állampárt és az általa irányított sajtó mindvégig a kölcsönös megbocsátást hangsúlyozta, s beépített ügynökei révén az állambiztonság is ezt sugallta a szervezőknek. Ezt a célt kívánta szolgálni az az előre egyeztetett levélváltás is a sajtóban, ami Mező Imréné[45] és Vásárhelyi Miklós között zajlott.[46]

Az országgyűlés szerepe

Bár az újratemetéssel kapcsolatos kérdések főleg a TIB és az MSZMP között dőltek el, ám számos esetben az országgyűlésnek is szerepe volt az események alakításában. A képviselők fogadták el a semmisségi törvényeket, ők dönthettek október 23-a ünnep-, illetve munkaszüneti nappá nyilvánításáról. Jelentősége volt annak is, hogyan definiálja az országgyűlés 1956-ot, illetve ki, mikor és kiket nevez meg mint a kommunista rendszer törvénytelenségei által kárt szenvedetteket. S ekkor ebbe a kategóriába már nemcsak az 1949–1953

[43] Szigethy Attila (1912–1957): Politikus, jegyző, országgyűlési képviselő, az 1956-os forradalom idején a Dunántúli Nemzeti Tanács elnöke, miután megtagadta az együttműködést Kádárral, letartóztatták, a börtönben öngyilkos lett.

[44] Iván-Kovács László (1930–1957): Bányász, sportköri előadó, az 1956-os forradalom alatt a Corvin közi felkelők első parancsnoka, a megtorlás során 1957-ben kivégezték.

[45] Mező Imréné, Mariska (1909–1995) férjével, Mező Imrével részt vett a spanyol polgárháborúban, 1956-ban a Lágymányosi Dohánygyár igazgatója.
Mező Imre (1905–1956): Szabó, kommunista politikus, 1956 júliusától az MDP Központi Vezetőségének, október 23-ától a párt Katonai Bizottságának a tagja, az 1956-os forradalom során a Köztársaság téri pártszékház ostromakor vesztette életét. Halála az „ellenforradalmárok" kegyetlenségének bizonyítéka volt, s az 1956-os forradalom kommunista mártírjává vált. A megtorlás legfontosabb pere a Nagy Imre és társai ellen indított eljárás volt, melyben többek között Vásárhelyi Miklóst is elítélték. Kettejük levélváltása azért hordozott többletjelentést, mivel 1956-ban a „barikád" ellentétes oldalán álltak, bár mindannyian párttagok voltak.

[46] Mező Imréné levele, *Népszabadság*, 1989. június 8., 1, illetve Vásárhelyi Miklós levele Mező Imréhez, *Népszabadság*, 1989. június 13., 1.

közötti koncepciós perek párttag elítéltjei tartoztak, hanem a rendszer volt „ellenségei" is.

A nyolcvanas évek végén a parlamentben is egyre többször beszéltek 1956-ról és azon személyekről, illetve csoportokról, akiket kivégeztek, bebörtönöztek vagy elhurcoltak. Természetszerűleg az első semmisségi törvény tárgyalásakor, 1989. október 20-án esett a legtöbb szó róluk.[47] Ekkor Borics Gyula[48] név szerint említette az 1945 után elhurcolt, emigrált képviselőtársaikat is.[49]

A törvény vitájában hangzott el a kárt szenvedett csoportok részletes felsorolása: zsidóság, „B"-listázottak,[50] foglalkozásuktól eltiltottak, ingatlanuktól megfosztottak, kitelepített németek,[51] szlovákiai lakosságcsere elszenvedői,[52] elhurcolt hadifoglyok, külföldön elítéltek,[53] lefokozott tisztek, koncepciós perekben elítéltek, internáltak, kitelepítettek és közbiztonsági őrizetre ítéltek.[54]

---

47 Az országgyűlési vitáról lásd még: *Az nem lehet ugyanis, hogy súlyos bűntett ne legyen büntethető. Jogi fejezetek a magyarországi igazságtétel és kárpótlás történetéből.* Szerk. Máthé Áron. Budapest, NEB, 2017, 71–73. (Továbbiakban: *Az nem lehet ugyanis, hogy súlyos bűntett ne legyen büntethető*)

48 Borics Gyula (1927–2003): Tanár, bíró, kommunista politikus, országgyűlési képviselő, 1980–1989 között az Igazságügy-minisztérium államtitkára.

49 Így Nagy Ferencet, Varga Bélát, Pfeiffer Zoltánt, Sulyok Dezsőt, Kovács Imrét, Bán Antalt, Kéthly Annát, Takács Ferencet, Kovács Bélát, valamint Kővágó József volt főpolgármestert. *Országgyűlési Napló*, 1989. október 20., 5135.

50 Az 1946–1947 között működő igazolóbizottságok által a nem megbízható, vagyis „B" kategóriába sorolt állami alkalmazottak, akik ezen minősítés következtében elvesztették állásukat.

51 A hazai német ajkú lakosság tömeges Németországban telepítése a második világháborút követően, 1946–1948 között a kollektív bűnösség elve alapján. Így az áttelepített közel 200 ezer ember háza és földje került állami tulajdonba.

52 A csehszlovák–magyar lakosságcsere végrehajtása 1947–1949 között zajlott. A Magyarországra telepített felvidéki magyarok száma „hivatalosan" 89 600-ra tehető, ezen kívül 30.000 főt kiutasítottak. 50.000 főt pedig a Szudéta vidékre deportáltak.

53 Közel 600 ezer katonát és civilt hurcolt el a Vörös Hadsereg a második világháború végén Magyarországról hadifogolyként vagy „malenkij robotra". Egy részüket internálótáborokban bírósági ítélet nélkül őrizték és dolgoztatták, míg másokat elítéltek, és így végeztettek velük kényszermunkát. Közülük 200 ezren sohasem tértek haza.

54 A közbiztonsági őrizet az internálás 1956 után használt szinonimája. Lényege a rendszer számára veszélyesnek tartott emberek bírósági ítélet nélküli fogva tartása. *Országgyűlési Napló*, 1989. október 20., 5137.

Figyelmet érdemel azonban, hogy a táborok közül egyedül Recsket[55] említik, mely már akkor is a legismertebb és leghírhedtebb volt.[56]

1956 megítélése kapcsán viszont nagyon nagy különbségek voltak az egyes országgyűlési képviselők között, hiszen ott ült a pártház védelmében részt vett Méhes Lajos,[57] az ellenforradalmi ideológiát könyvével is alátámasztó Berecz János,[58] az ellenzéki Király Zoltán[59] és a frissen megválasztott MDF-es Roszík Gábor.[60] Mindannyiuknak eltérő képe és értelmezése volt 1956-ról, aminek az ülésteremben hangot is adtak.

---

55 1950–1953 között Recsken működött Magyarország leghírhedtebb internálótábora, ahol bírósági ítélet nélkül tartottak fogva közel 2000 embert. Az ÁVH fennhatósága alatt lévő tábor lakóinak a kőbányában végzett kényszermunka mellett az őrség kegyetlen bánásmódját is el kellett viselnie. Mindezek következtében többen életüket vesztették. Országgyűlési Napló, 1989. október 20. 5143.

56 1945-ben összesen 35 internálótábor létesült Magyarországon a következő településeken: Debrecen, Mátészalka, Nyíregyháza, Berettyóújfalu, Gyula, Makó, Szeged, Szentes, Szolnok, Kecskemét, Baja, Szekszárd, Tolna, Pécs, Kaposvár, Nagykanizsa, Zalaegerszeg, Szombathely, Sopron, Mosonmagyaróvár, Ajka, Veszprém, Várpalota, Székesfehérvár, Győr, Komárom, Esztergom, Felsőgalla (Tatabánya), Pestszentlőrinc, Balassagyarmat, Gödöllő, Eger, Miskolc, Szikszó és Sátoraljaújhely területén. Ezek mellett 1945–1946 között további 15 tábor működött Budapesten. Ezeket 1947-re bezárták. A Rákosi-korszakban Recsk mellett internálótábor működött még Kistarcsán, Kazincbarcikán, Tiszalökön, Kecskeméten és Sajóbábonyban. Emellett elítéltek számára is létesültek táborok: Mosonmagyaróvár, Ajka, Csingervölgy, Nagyberek, Komló, Várpalota, Cseri akna, Kisgyós, Annamajor, Pálhalma, Bernátkút, Állampuszta, Nagyfa, Tiszalök, Ormospuszta, Recsk, Szuhakálló, Miskolc egyetemváros, repülőtér, Hejőcsaba, Szob, Budai vár, Dunabogdány, Pilis, Csolnok, Almásfüzitő, Síkvölgyi akna, Tatabánya alsó és Tatabánya felső területén. Győr, Oroszlány, Kalocsa, Szeged, Kecskemét, Baracska, Veszprém, Márianosztra, Vác, Farkaslyuk-Tólápa, Ladánybánya, Sajóbábony és Kazincbarcika területén. A kitelepítetteket pedig a 12 alföldi tábor – Lenintanya, Tedej, Kónya, Elep, Ebes, Árkus, Borsós, Borzas, Mihályhalma, Kócspuszta, Kilences tanya, Erzsébet tanya, Lászlómajor és Kormópuszta fogadta be.

57 Méhes Lajos (1927–2002): Kommunista politikus, az 1956-os forradalom alatt a Köztársaság téri pártszékházban volt, az MSZMP KB és PB tagja, 1980–1983 között ipari miniszter, majd 1985-ig a Szakszervezetek Országos Tanácsának főtitkára.

58 Lásd: 53. old., 179. lábj.

59 Király Zoltán (1948): Politikus, újságíró, pedagógus, vállalkozó, a *Petőfi Népe*, a Magyar Rádió és a Magyar Televízió munkatársa, az MSZMP tagja 1988-as kizárásáig, 1985–1994 között országgyűlési képviselő.

60 Roszík Gábor (1954): Evangélikus lelkész, országgyűlési képviselő, politikus, 1989-ben időközi választásokon az első MDF-es képviselőként jutott be a parlamentbe, melynek 1994-ig volt tagja, 2003-tól a Börtönlelkészek Magyarországi Egyesületének az elnöke.

A leghatározottabban Király Zoltán szólt saját tapasztalatairól: „Nekünk az 1950-es évekről és azután 1956-ról 1956 után is hazudtak éjjel, hazudtak nappal és hazudtak mindenkor! S közöttük az is, aki jelen van a teremben: például Berecz János, aki megírta a *Ellenforradalom tollal és fegyverrel* című könyvet... Akinek inge az vegye magára, mi több, öltözködjön végre fel!"[61]

Berecz János válaszolt a saját szerepét vizsgáló kérdésre, s a tömeges számonkérés helyett a kölcsönös megbocsájtásra és 1956 elfedésére hívott fel. „Azt szeretném mondani, hogy az én könyvemet a mindenkori politika egyszer elismeréssel fogadta, most elítélően fogadja. [...] Ezért úgy gondolom, az inget vegyük föl, de most ne kezdjük el sorra visszafele, hogy kinek, milyen inge volt, mert ez százezreket fog érinteni. És ha százezreket érint, akkor az ing kesztyűvé válik. Én a kesztyűmet nem szeretném fölvenni..." Megoldásként a következőket ajánlotta: „a nemzeti emléknap [...] talán egy kicsit megosztja a nemzetet. [...] Tehát egy emlékező plusz-mínusz nap egy köztársasági kikiáltással pozitív nappá változik, és viselhetjük az ingünket, és nem lesz szükség kesztyűre."[62]

Az országgyűlési képviselők szóhasználata követte az események alakulását, ezért folyamatosan változott. 1986-ban[63] még egyértelműen csak az ellenforradalom minősítés fordult elő, Sztrapák Ferenc,[64] Fekete János[65] és 1987-ben[66] még Miklós Imre[67] is ezt használta. Ugyanakkor 1987-től megjelent a tragédia[68] Grósz Károly és Apró Antal[69] révén, majd a nemzeti tragédia[70]

61 *Országgyűlési Napló*, 1989. október 20., 5149–5150.

62 *Országgyűlési Napló*, 1989.október 20., 5163.

63 *Országgyűlési Napló*, 1986. március 20., 437, illetve 1986. december 20., 894.

64 Sztrapák Ferenc (1944–2010): Író, újságíró, tanár, politikus, a *Petőfi Népe*, a *Nógrád megyei Hírlap*, majd a *24 Óra* főszerkesztője, a *Népszabadság* főszerkesztő-helyettese, 1983–1990 között országgyűlési képviselő.

65 Fekete János (1918–2009): Bankár, politikus, országgyűlési képviselő, a Magyar Nemzeti Bank elnökhelyettese, 1982-től 1988-ig a Nemzetközi Valutaalap magyarországi kormányzója.

66 *Országgyűlési Napló*, 1987. december 17., 1717.

67 Miklós Imre (1927–2003): Villamoskalauz, államtitkár, 1971-től 1989-es megszűnéséig az Állami Egyházügyi Hivatal elnöke.

68 *Országgyűlési Napló*, 1987 szeptember 16., 1211, illetve 1279.

69 Apró Antal (1913–1994): Kommunista politikus, országgyűlési képviselő, 1931-től a változó nevű kommunista párt tagja, amiért 1942-ben internálták, 1952-ben építőanyagipari miniszter, 1971–1984 között az országgyűlés elnöke.

70 *Országgyűlési Napló*, 1988. november 24., 2554.

Hoós János[71] által. Mindemellett az ellenforradalom kifejezés sem tűnt el teljesen, még 1989 januárjában[72] és márciusában[73] is elhangzott. Előbbi esetben Bölcsey György[74] használta, míg utóbbi esetben Méhes Lajos mondta el személyes emlékeit: „A Köztársaság téri pártház védői között voltam, ismerem az ellenforradalom, az elszabadult alvilág brutális kegyetlenségét. [...] De átéltem azt is, amikor az óráról órára változó helyzetben gyakran annak következtében, hogy ki mit látott az események sodrásában, szinte a véletlenek miatt szembekerültek egymással a szocializmus ügyéhez egyaránt elkötelezett harcosok, akiknek tulajdonképpen egy zászló alatt kellett volna küzdeni a Rákosi-korszak bűnei ellen." Szavaival nyitott a népfelkelés kifejezés felé, bár még nem használta azt.

A népfelkelés szó használata csak 1989 júniusától vált általánossá az országgyűlésben. A népfelkeléstől a forradalom és szabadságharc kimondásáig pedig csak az ellenzéki képviselők jutottak el. Az első lépést Király Zoltán tette meg, egyszerre használva mindhárom fogalmat. „Azt a társadalmi átalakulást, amelyre 1956 lehetőséget adott volna, forradalomnak is nevezhetjük. Maga az, ami történt, az felkelés volt. A függetlenség érdekében való fellépés pedig nyugodtan nevezhető szabadságharcnak, hiszen egy idegen hadsereg ellenében folytattatott."[75] Nála egyértelműbben nyilatkozott a frissen megválasztott Roszík Gábor: „1956-ban forradalom volt, ami 1956. október 23-án kezdődött."[76]

A Roszík által javasolt megnevezés használata azonban nem épült be a törvénykezésbe, a parlament az első semmisségi törvény tárgyalása és a törvény szövege kapcsán is megmaradt a népfelkelésnél és a nemzeti tragédiánál.[77] Az 1990. március 14-én elfogadott második semmisségi törvényben pedig nincsen utalás 1956-ra, így akkor nem jelentett problémát a minősítés használata. Szinonimaként vagy a kérdés megkerülése érdekében találkozhatunk még az

71 Hoós János (1938–2014): Közgazdász, politikus, országgyűlési képviselő, 1987–1989 között az Országos Tervhivatal, majd ezt követően 1990-ig a Központi Statisztikai Hivatal elnöke.

72 *Országgyűlési Napló*, 1989. január 10., 3107.

73 *Országgyűlési Napló*, 1989. március 9., 3446.

74 Bölcsey György politikus, a csepeli tanács elnöke, 1985–1990 között országgyűlési képviselő.

75 *Országgyűlési Napló*, 1989. október 20., 5151.

76 *Országgyűlési Napló*, 1989. október 20., 5164.

77 1989. évi XXXVI. törvény az 1956-os népfelkeléssel összefüggő elítélések orvoslásáról.

országgyűlési jegyzőkönyvekben az 1956-os események[78] és a testvérháború[79] kifejezéssel is Borics Gyula, illetve Szűrös Mátyás szóhasználatában.

1956 definiálásának kérdésével szorosan összetartozik az ünnep- és munkaszüneti nappá nyilvánításának ügye is, amit Roszík Gábor vetett fel. Önálló indítványt nyújtott be, amihez a többi frissen megválasztott MDF-es képviselő[80] is csatlakozott. Az országgyűlésben azonban a kérdés 1989. szeptember 26-ai napirendre tűzése sem kapott egyértelmű támogatást, azt csak 181 igen, 121 nem és 46 tartózkodással szavazták meg. A javaslatnak azonban jelentős számú támogatója volt, hiszen Roszík Gábornak az ülés szünetében sikerült megszereznie az 50 aláírást ahhoz, hogy dönthessenek az indítvány sürgősségéről. A támogató aláírások ellenére az országgyűlés a kérdés megtárgyalását 142 igen, 134 nem szavazattal és 41 tartózkodással a novemberi ülésszakra halasztotta.[81]

A következő országgyűlési ülésszak viszont már októberben elkezdődött, s a nemzeti ünnep kérdését 42 igen, 200 nem szavazattal és 51 tartózkodással, míg a munkaszüneti nap javaslatát 38 igen, 224 nem és 29 tartózkodással utasították el a képviselők.[82] A lényeget azonban az indítvány megszavazása előtt Roszík Gábor kimondta: „Dönthetünk mi itt akárhogy. Az emberek első ünnepét, az '56-hoz való viszonyát saját maguk fogják eldönteni és meghatározni."[83] A bomló rendszer engedményei közé belefért, hogy újratemetik Nagy Imrét, és hogy mindenki szabadon ünnepelhet október 23-án, de az, hogy 1956-ot ünnep- és munkaszüneti nappá nyilvánítsák, az már túl volt a rendszer tűrőképességének határain, így a következő országgyűlésre maradt. Az október 23-a ünnepnappá nyilvánításáról való nemleges döntésnek a hátterében ott volt az is, hogy ekkor úgy gondolták, hogy egy népszavazás (a köztársaságielnök-választásról szóló január 7-ei népszavazással akarták összekapcsolni) döntse majd el, hogy március 15., augusztus 20. vagy október 23. legyen a nemzeti ünnep. 1956 ünnepnappá nyilvánításáról végül az első szabadon választott országgyűlés hozott törvényt.[84]

78 *Országgyűlési Napló*, 1989. október 20., 5139.

79 *Országgyűlési Napló*, 1989. június 2., 4290.

80 Debreczeni József, Marx Gyula és Raffay Ernő, megválasztásukra 1989-ben időközi választásokon került sor.

81 *Országgyűlési Napló*, 1989. szeptember 26., 4661.

82 *Országgyűlési Napló*, 1989. október 20., 5170.

83 *Országgyűlési Napló*, 1989. október 20., 5166.

84 1990. évi XXVIII. törvény az 1956. októberi forradalom és szabadságharc jelentőségének törvénybe iktatásáról.

Az igazságtétel jogi része is a parlament hatáskörébe tartozott, hiszen minősíteni kellett az 1956-ot követően született bírósági ítéletek törvényességét. Ezt a kérdést is az újratemetéshez hasonlóan kezelték, így Nagy Imréék esetében itt is eltért az eljárás a többi elítéltéhez képest. A Nagy Imre-perben elítéltek esetében törvényességi óvást[85] nyújtott be a legfőbb ügyész, míg a többieknél erre nem kerülhetett sor – még Mindszenty[86] esetében sem.[87] Róluk először egy, majd további három semmisségi törvény rendelkezett.[88]

A törvényességi óvás hatálya alá esők arányairól kezdetben szélesebb körű elképzelések voltak. Kulcsár Kálmán[89] igazságügyi miniszter 1989 márciusában még 15-16 per esetében javasolta ezt az eljárást, többek között gazdasági,

85 A törvényességi óvás és a semmisség kimondása között alapvető különbséget jelentett, hogy a törvényességi óvás esetében kimondták, hogy a bíróság határozata törvénysértő volt, míg a semmisség esetében csak azt mondták ki, hogy az egész eljárást meg nem történtnek kell tekinteni. Bővebben lásd Kahler Frigyes: *Az igazság Canossa-járása.* Lakitelek, 2014, Antológia Kiadó, 48–51. (Továbbiakban: *Az igazság Canossa-járása*)

86 Mindszenty József (1892–1975): Bíboros-hercegprímás, esztergomi érsek, a magyar katolikus egyház vezetője, 1948-ban letartóztatták, majd koncepciós perben életfogytiglani börtönbüntetésre elítélték, az 1956-os forradalom során szabadult ki, ezután 1971-ig az amerikai nagykövetségen tartózkodott, majd külföldre távozhatott.

87 Bővebben lásd Zinner Tibor: Qui prodest? Miért menthette fel a Legfelsőbb Bíróság csak Nagy Imrét és társait, és miért nem Mindszenty Józsefet és társait a rendszerváltás idején? In: Büntetőjogi tanulmányok, X. *Magyar Közlöny,* Budapest, 2009, 23–40.

88 1989. évi XXXVI. törvény, 1990. évi XVVI. törvény, 1992. évi XI. törvény és a 2000. évi CXXX. törvény.

89 Kulcsár Kálmán (1928–2010): Jogász, szociológus, egyetemi tanár, nagykövet, 1988 és 1990 között igazságügy-miniszter, 1989 és 1990 között a Hazafias Népfront elnöke, később kanadai nagykövet.

90 Standard-per: a Standard Villamossági Rt. vezetői ellen indított koncepciós per kémkedés és szabotázs vádjával, hogy kártérítés nélkül államosíthassák az amerikai tulajdonú vállalatot, 1950-ben a per fővádlottjait, Geiger Imrét és Radó Zoltánt kivégezték.

91 MAORT-per: 1948-ban koncepciós pert indítottak a Magyar–Amerikai Olajipari Rt. vezetői, így Papp Simon volt igazgató ellen szabotázs vádjával, hogy kártérítés nélkül államosíthassák az amerikai tulajdonú vállalatot, Papp Simont végül életfogytiglani börtönre ítélték, az amerikai vezetőket pedig kiutasították Magyarországról.

92 FM-per: 1948-ban a Földművelésügyi Minisztérium alkalmazottai ellen folytatott koncepciós per, melyben azzal vádolták őket, hogy szabotálták a mezőgazdaság fejlesztését, „parasztvédelmi demagógiát" folytattak, a per fővádlottját, Perneczky Bélát életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték, bővebben lásd Cseszka Éva: *Gazdasági típusú perek, különös tekintettel az FM-perre (1945–1953).* Budapest, 2012, Gondolat.

katonai, kisgazda, valamint egyházi perekben is, konkrétan megemlítve a Standard[90], a MAORT[91], az FM[92] és a Magyar Közösség[93] elleni pereket.[94]

Az 1989. október 20-án 276 egyetértő, 4 ellenző és 26 tartózkodó szavazattal[95] elfogadott első semmiségi törvény azonban nem vonatkozott minden kárt szenvedettre – csak az 1956 és 1963 között elítéltekre. Annak ellenére sem, hogy a törvény tárgyalásakor megtörtént az igazságtételre várók teljes körű felsorolása. A jövőre vonatkozóan pedig már ekkor elhangzott, hogy nem lesz kártalanítás, csak kárpótlás.[96]

A kárt szenvedettek közül az 1956 után elítéltek mellett még az internáltakról és a kitelepítettekről készítettek jogszabályokat, melyeket szintén október 20-án fogadtak el. Ezeket a semmisségi törvényhez képest még kevesebb, összesen 3 ellenszavazattal és 12 tartózkodással hagytak jóvá, 289 igen ellenében.[97] A 19/1989. és a 20/1989. számú országgyűlési határozatok mentesítették az érintetteket a hátrányos jogkövetkezmények alól, valamint kimondták, hogy az intézkedések politikai célokat szolgáltak, továbbá, azt is, hogy: „Az országgyűlés elhatárolja magát a jogalkalmazás ilyen módszereitől; a magyar társadalom nevében az áldozatokat, a sérelmet szenvedőket megköveti. Elkötelezi magát olyan garanciák megteremtésére, amelyek hasonló gyakorlat elkövetését megakadályozzák."[98]

Az első semmisségi törvényben az előbb idézett határozatokkal ellentétben csak a „kegyelettel való emlékezésig" és a „politikai célokból történt elkövetésig" jutottak el. A hiányzó lépést 1990 márciusában a második semmisségi törvény kapcsán tették meg, melyben megkövették az áldozatokat.

---

93 Magyar Testvéri Közösség: a magyarság érdekeit védő titkos társaság, mely a 20. század elején alakult, politikai hovatartozástól függetlenül voltak tagjai, 1947-ben koncepciós pert indítottak a társaság tagjai ellen, több száz embert tartóztattak le, mindezt a kisgazdapárt felszámolására kívánták felhasználni, a per fővádlottját, Donáth György országgyűlési képviselőt kivégezték, bővebben lásd Szekér Nóra: *Titkos társaság, A Magyar Testvéri Közösség története.* Budapest, 2017, Jaffa.

94 *Országgyűlési Napló,* 1989. március 23., 3722.

95 *Országgyűlési Napló,* 1989. október 20., 5158.

96 „Nyilvánvaló ugyanis, hogy az indokolt mértékű kárpótlás ez idő szerint méltánytalan terhet róna a most élő nemzedékre. Mert ennek terheit végül is a lakosságnak kellene viselnie." *Országgyűlési Napló,* 1989. október 20., 5140.

97 *Országgyűlési Napló,* 1989. október 20., 5158.

98 *Országgyűlési irományok,* 1985, X. kötet, 275–320. sz. Az országgyűlés határozata a rendőrhatósági őrizetben fogva tartott (internált), valamint a kitelepített személyek sérelmeinek orvoslásáról, 306.

Idézet a preambulumból: „Mindezekért az országgyűlés megköveti a nemzetet, és fejet hajt a törvénysértések valamennyi áldozata előtt." Azonban garanciák vállalása a második semmisségi törvény szövegébe sem került bele. Az országgyűlés tagjai teljesen elhatárolták magukat néhány esetben a saját múltjuktól is, kijelentve, hogy „a bűnöket a sztálinista államhatalom követte el",[99] s – a megbékélés érdekében – egyik törvény sem tartalmazta a tettesek felelősségre vonásának feltételeit és lehetőségét.

Ugyanakkor előrelépést jelentett, hogy az Országgyűlés jogi, igazgatási és igazságügyi bizottságának 1990. március 13-ai ülésére meghívták a Recski Szövetség, a Magyar Politikai Foglyok Szövetsége, illetve a Magyarországi Németek Szövetségének képviselőit, akik módosító javaslatokat tehettek, melyeket a bizottság és az államtitkár is elfogadott.[100] Továbbá a kárpótlási törvény előkészítésébe is bevonták a volt meghurcoltakat képviselő legnagyobb szervezetek a TIB, a Recski Szövetség és a POFOSZ tagjait.[101]

MSZMP

Az MSZMP számára az igazságtétel kérdésköre is hatalmi, politikai kérdés volt, melyből számukra vállalható kompromisszumok megkötésével és leginkább győztesen szerettek volna kikerülni. A rehabilitáció és az igazságtétel tárgyalása során végig lépéselőnyük volt, mivel kivételezett helyzetben voltak az információkhoz való hozzáférés tekintetében. Ezt a pozíciót az ellenzéki szervezetek és a volt elítéltek megfigyelésével igyekeztek mindvégig megtartani, s már előre készülni és felkészülni a változásokra, a szükséges lépések megtételére.

Az események előremozdításához szükség volt a hatalmon belüli személyi változásokra, melyek növelték az MSZMP kompromisszumkészségét és a lehetőségek határait. Az első lépés Kádár János[102] lemondatása, vagyis pártelnökké történő kinevezése volt 1988. május 22-én, mellyel megnyílt a lehetőség a továbblépés előtt. Egy hónap múlva, június 23-án hozta létre az MSZMP KB a Pozsgay Imre vezette „A társadalom és a gazdaság három

[99] *Az igazság Canossa-járása*, i. m. 102.

[100] Az Országgyűlés jogi, igazgatási és igazságügyi bizottságának ülése (1. rész) 1990. március 13. MTI.

[101] Országgyűlés – elfogadott törvényjavaslatok ismertetése (2. rész) 1990. március 14. MTI.

[102] Kádár János (1912–1989): Kommunista politikus, belügyminiszter, 1956–1988 között az MSZMP s ezzel az ország vezetője, az 1956-os megtorlások irányítója.

évtizedes fejlődésének átfogó, tudományos vizsgálatára, politikai elemzésére, a párt programnyilatkozatának felülvizsgálatára kiküldött munkabizottságot". Ennek része volt a Központi Bizottság Történelmi Albizottsága, mely többek között vizsgálni kezdte 1956 kérdését.[103] További fontos személyi változást jelentett június 29-én Kulcsár Kálmán igazságügy-miniszterré, majd november 24-én Németh Miklós miniszterelnökké való kinevezése. Mindezeknek meg kellett előzniük az ellenforradalom helyett a népfelkelés kimondását.

A hivatalos minősítés megváltoztatásának és a társadalom egyre aktívabb szerepvállalásának köszönhetően további lépésekre is sor került. 1989. február 20–21-én az MSZMP KB tagjai közé több reformpárti politikust választottak be. Mindezek mellett az 1990-es országgyűlési választásokig az MSZMP kezében volt az igazságtétel folyamata. Így 1989. április 14-én rendelkeztek a koncepciós pereket felülvizsgáló Jogász–történész bizottság felállításáról. Április 26-án nevezték ki a 26+9[104] tagját, vezetőik Zinner Tibor[105] és Földvári József[106] lettek.[107] Majd május 5-én döntöttek egy elemző-értékelő bizottság létrehozásáról is Ormos Mária[108] vezetésével.[109] Az eseményeket végül az

[103] A Bizottságról bővebben lásd *Az újratemetés* című részt.

[104] A történész albizottság tagjai: Balogh Margit, Botos János, Habuda Miklós, Izsák Lajos, Markó György, Svéd László, Szakács Sándor, Szomszéd Imre és Vértes Róbert, míg a jogászbizottság tagjai Barcsi Sándor, Csecserits István, Egri Géza, Gál Andor, Horváth Ibolya, Horváth Tibor, Katona Géza, Kahler Frigyes, Kárpáti Piroska, Kónya István, Kónyáné Kutrucz Katalin, Kováts Gyula, Kozmáné Váradi Katalin, Kubinyi Sándor, Laczó Gábor, Marton Gyula, Márián Zoltán, Mesterházy István, Mezei László, Nehrer Péter, Spitz János, Szokol Szilárd, Szollár Pál, Tarr József és Tóth Mihály volt. *Rendszerváltás, 1989*, 253.

[105] Zinner Tibor (1948): Történész, 1973–1981 között Budapest Főváros Levéltárának levéltárosa, majd a MEASZ osztályvezetője, a rendszerváltás után a Legfelsőbb Bíróság munkatársa, kabinetfőnöke, igazságügyi tanácsadója.

[106] Földvári József (1926–2009): Büntetőjogász, a Pécsi Tudományegyetem Büntetőjogi Tanszékének vezetője, majd az Állam- és Jogtudományi Kar dékánja, 1975-től 1984-ig a Janus Pannonius Tudományegyetem rektora.

[107] Az elítéltek szervezeteinek erre adott reakcióját lásd a Független Rehabilitációs Bizottság című résznél (lásd 139. oldal). A témáról bővebben lásd Zinner Tibor: Személyes adalékok (is) az első két semmisségi törvény hátteréhez. In: *A semmisségi törvények.* Büntetőjogi tanulmányok, III. Szerk. Kahler Frigyes. Budapest, 2002, Kairosz.

[108] Ormos Mária (1930–2019): Történész, politikus, egyetemi tanár, az MSZMP KB és PB tagja, 1984 és 1992 között a Janus Pannonius Tudományegyetem rektora, 1996 és 2000 között a Bölcsészettudományi Kar megbízott dékánja.

[109] *Az nem lehet ugyanis, hogy súlyos bűntett ne legyen büntethető*, i. m. 81.

MSZMP-ből 1989. október 6-án megalakított MSZP létrejötte tetőzte be, hogy utat nyisson az október 20-án elfogadott első semmisségi törvénynek és október 23. első szabad megünneplésének.

1989. október 23.

Az MSZP megalakítása nemcsak az első semmiségi törvény felé nyitotta meg az utat, hanem azt is lehetővé tette, hogy a párt politikusainak egy része – immár az MSZP tagjaiként – részt vegyen 1956 megünneplésén. A részvétel jogosságát tovább fokozták azzal, hogy ünnepet teremtettek a maguk számára is a köztársaság kikiáltásával, amit szándékosan ekkorra időzítettek. Berecz János szerint 1956 megosztja a nemzetet, de a köztársaság kikiáltása majd összeköti.[110] Ennek révén itt is hangsúlyozni lehetett a megbékélést, valamint a jövőbe tekintést, ami felé természetesen az MSZMP nyitotta meg az utat.[111] Az ünnep ünneppel való elfedése nem új keletű stratégia volt, már 1949-ben is alkalmazták az alkotmány augusztus 20-ai kihirdetésekor. S hogy az államforma deklarálása nem vált ünneppé, abban szerepe volt Szűrős Mátyás személyének is, aki mint volt moszkvai nagykövet nem válhatott a köztársaság kikiáltásának szimbólumává.[112]

Az MSZP mellett az új politikai pártok és társadalmi szervezetek is készültek október 23-ára. A szervezés összehangolása érdekében szeptember 4-én megalakították az Október 23-a Bizottságot, mely 22 tagszervezetből állt.[113]

Így mindkét demonstráció lebonyolítását egy-egy új szervezet végezte, az újratemetést a TIB, míg a forradalom évfordulóját az Október 23 Bizottság.

---

110 „a nemzeti emléknap [...] talán egy kicsit megosztja a nemzetet. [...] Tehát egy emlékező plusz-mínusz nap egy köztársasági kikiáltással pozitív nappá változik." *Országgyűlési Napló,* 1989. október 20., 5163.

111 Szekér Nóra: Záróakkord nyitószólam. *Rendszerváltó Archívum,* 2016/1. szám. 9–25.

112 György Péter: *Néma hagyomány*, Budapest, 2000, Magvető. 283.

113 Tagjai: az Április 6. Kör (Gödöllő), a Bajcsy-Zsilinszky Endre Baráti Társaság, a Fidesz, a Független Jogász Fórum, a Független Kisgazdapárt, a Független Magyar Demokrata Párt, a Kereszténydemokrata Néppárt, a Magyar Demokrata Fórum, a Magyar Függetlenségi Párt, a Magyar Néppárt, a Magyar Október Párt, a Magyar Politikai Foglyok Szövetsége, a Magyar Radikális Párt, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt, a Magyar Forradalmi Szocialisták Szövetsége (Magyar Trockista Párt), a Recski Szövetség, a Republikánus Kör, a Szabad Demokraták Szövetsége, a Szabadságpárt, a Széchenyi Casino Hagyományőrző és Művelődési Társaskör, a Szolidaritás Szakszervezeti Munkásszövetség és a Történelmi Igazságtétel Bizottság.

Az állam mindkét eseményt a háttérből koordinálta, azon csak mérsékelten vett részt. Június 16-án ott volt Németh Miklós és Szűrös Mátyás, míg október 23-án Szűrös Mátyás hirdette ki a köztársaság létrejöttét. Így mindkét alkalom a társadalom és az emlékezők ünnepe lehetett, nem lett egyik sem állami ünnepség, s az átmeneti, rendszerváltó időszaknak köszönhetően nem sajátították ki sem az új, sem a régi politikai pártok.

1989. október 23-át a volt szabadságharcosok olyannak szerették volna, mint amilyennek 1956-ban megélték. Szerették volna újraélni azt a napot. Ennek érdekében az ünnepségek megszervezésének is több '56-ra emlékeztető mozzanatát tervezték. Szerették volna, ha beszédeket mondhatnak a Parlament erkélyéről, mint tette azt Nagy Imre. Végül erre nem kaptak engedélyt.

Az 1956-ban elhangzott Nagy Imre-beszéd helyett most Szűrös Mátyás szavai voltak hivatottak összefogni az eseményeket. A többi szándékot viszont sikerült megvalósítaniuk a volt forradalmároknak. Kimehettek a 301-es parcellába, volt ökumenikus istentisztelet a Bazilikában, és a forradalom minden fontosabb helyszínén megemlékezéseket tartottak: a Corvin közben, a Kilián-laktanyánál, a Műegyetemnél, a Magyar Rádiónál, a Bem-szobornál, a Széna téren, a Móricz Zsigmond körtéren és a Kossuth téren. Mindenki ott ünnepelhetett, ahol egykor ő, illetve hozzátartozói felvonultak vagy harcoltak. A forradalom emlékének első szabad megünneplése meg tudta mozgatni az országot, a vidéki városokban és falvakban is megemlékezéseket tartottak.

1989. június 16-ához képest még tovább bővült azon volt szabadságharcosok, elítéltek és a kivégzettek hozzátartozóinak köre, akik egy-egy helyszínen[114] beszédet mondhattak. Továbbá néhány politikus is szót kapott, így megszólaltak az SZDSZ, a FIDESZ, az FKgP, a Magyar Függetlenségi Párt, az MDF politikusai, továbbá a Ferencvárosi és Józsefvárosi Ellenzéki Kerekasztal tagjai is. A Corvin közben beszédet mondott Ruttkay Levente[115] és Szalay Róbert[116], a Magyar Rádiónál Raj Tamás[117], Hajdú István[118] és Kékesi

[114] *Magyar Nemzet,* 1989. október 24., 1., 2.

[115] Ruttkay Levente (1940–2003): Evangélikus lelkész, újságíró, az SZDSZ, a Menedék Bizottság és a Bajcsy-Zsilinszky Baráti Társaság alapító tagja.

[116] Szalay Róbert (1930): Tanár, százados, az 1956-os forradalom során részt vett a Kilián-laktanya elfoglalásában, ezért a megtorlás során elítélték.

[117] Raj Tamás (1940–2010): Történész, zsidó főrabbi, az Akadémiai Kiadó felelős szerkesztője, 1990-től 1994-ig SZDSZ-es országgyűlési képviselő.

[118] Hajdú István (1945): Villamosmérnök, politikus, 1988–1990, majd 1996–2000 között a Magyar Rádió elnöke, 2002-től 2004-ig az ORTT elnöke.

József[119], a 301-es parcellánál Fónay Jenő és Szalay Róbert, a Kilián-laktanyánál Kis Gyula[120], Márton András[121] és Gyenes Judith[122], a BME épületénél Marián István[123], Mécs Imre és Wachsler Tamás[124], a Bem-szobornál Sebestyén László[125], Wiktor Woroszylski[126] és Für Lajos[127], a Hősök terén Szalay Róbert, Hornyák Tibor[128] és Zimányi Tibor, míg a Kossuth téren Bereczki Vilmos[129],

[119] Kékesi József (1941): Közgazdász, a józsefvárosi Ellenzéki Kerekasztal képviselője, majd józsefvárosi önkormányzati képviselő, 2002-ben polgármesterjelölt.

[120] Kis Gyula József (1937–2002): Orvos, filmrendező, politikus, az 1956-os forradalomban részt vett a sebesültek mentésében, alapítója volt a Ferencvárosi Ellenzéki Kerékasztalnak, a Bajcsy-Zsilinszky Baráti Társaságnak, 1990-től 1998-ig az MDF országgyűlési képviselője, 1998-tól 2002-ig képviselő a fővárosi önkormányzatban.

[121] Márton András (1924–2011): Tanító, katonatiszt, országgyűlési képviselő, vezérezredes, a Zrínyi Katonai Akadémia parancsnoka, az 1956-os forradalom során kapcsolatot tartott a Corvin közi felkelőkkel, kinevezték a fővárost körülölelő védőöv parancsnokává, a megtorlás során 10 évre ítélték, 1962-ben szabadult.

[122] Gyenes Judith (1932–2019): Maléter Pál ezredes özvegye, 1988-ban a TIB alapító tagja. Maléter Pált, aki a Kilián-laktanya parancsnokaként 1956-ban átállt a felkelőkhöz, a megtorlás során halálra ítélték, és kivégezték.

[123] Marián István (1924–2004): Katonatiszt, az 1956-os forradalom során a BME nemzetőrségének vezetője, a megtorlás során életfogytiglani börtönre ítélték, majd 1963-ban szabadult, a TIB alapító tagja.

[124] Wachsler Tamás (1965): Építészmérnök, politikus, 1988-tól a FIDESZ tagja, 1990–1998 között országgyűlési képviselő.

[125] Sebestyén László (1921–1996): Újságíró, történész, az 1956-os Petőfi Párt sajtó- és propagandaosztályának vezetője.

[126] Wiktor Woroszylski (1927–1996): Lengyel költő, író, újságíró, az 1956-os forradalom idején Magyarországon tartózkodott, majd hazatért, Lengyelországban az 1981-es hadiállapot bevezetése után internálták.

[127] Lásd 17. old., 24. lábj.

[128] Hornyák Tibor (1926–2006): Politikus, újságíró, 1956-ban, majd 1989-ben is megalapította a Magyar Függetlenségi Pártot, mely az 1990-es választásokon nem került be az országgyűlésbe, az 1956-os forradalom után letartóztatták és elítélték.

[129] Bereczki Vilmos (1941): Politikus, országgyűlési képviselő, 1989–1990-ben az FKgP szóvivője.

Fónay Jenő, Obersovszky Gyula[130], Krassó György[131], Wittner Mária[132] és Rácz Sándor beszélt az egybegyűltekhez. [133]

Ellenzéki és Nemzeti Kerekasztal

Az igazságtétel szempontjából különösen fontos időszakban zajlottak az Ellenzéki[134] és a Nemzeti Kerekasztal[135] tárgyalásai. Az Ellenzéki Kerekasztal működésének 1989. március 22-étől június 10-éig tartó első időszaka alatt zajlottak az egyeztetések az újratemetésről. A június 13-ától kezdődő és szeptember 18-ával záruló Nemzeti Kerekasztal tárgyalások intervallumában pedig megtörtént az újratemetés, a Legfelsőbb Bíróság rehabilitálta Nagy Imrét, továbbá megalakult az Október 23 Bizottság és készült az első semmisségi törvény. Az Ellenzéki Kerekasztal tárgyalások második, 1990. április 27-ig tartó időszakában került sor az első szabad október 23-ára, és fogadta el az országgyűlés az első két semmisségi törvényt.

---

130 Obersovszky Gyula (1927–2001): Költő, író, újságíró, az 1956-os forradalom során alapította az *Igazság*, majd az *Élünk* című lapokat, a megtorlás során halálra ítélték, végül kegyelmet kapott, és 1963-ban szabadult, a TIB alapító tagja.

131 Lásd: 29. old., 74. lábj.

132 Wittner Mária (1937): Politikus, országgyűlési képviselő, az 1956-os forradalom során a Corvin közben harcolt, a megtorlás során halálra ítélték, majd kegyelmet kapott, 2006–2014 között országgyűlési képviselő.

133 *Magyar Nemzet*, 1989. október 24., 1, 2.

134 Ellenzéki Kerekasztal: 1989. március 22-től működött, a Független Jogász Fórum kezdeményezésére alakult meg. Tagjai: Bajcsy-Zsilinszky Társaság, FIDESZ, FKgP, MDF, Magyar Néppárt, Magyarországi Szociáldemokrata Párt, SZDSZ, KDNP (1989 júniusában vált tagjává) és a Független Szakszervezetek Demokratikus Ligája. Azzal a céllal jött létre, hogy az ellenzéki szervezetek egységes álláspontot tudjanak képviselni az MSZMP-vel való tárgyalás során. Ülései a Parlamentben az 1989. június 10-ei megállapodás aláírása után 1990. április 27-éig folytatódtak, melynek jegyzőkönyvei 1989. december 14-éig elérhetők.
http://w3.osaarchivum.org/index.php?option=com_content& view=article&id=174&Itemid=203&lang=en (utolsó letöltés: 2020. január 30.)

135 Nemzeti Kerekasztal: 1989. június 13-ától szeptember 18-áig működött, tagjai az Ellenzéki Kerekasztal kilenc szervezete, az MSZMP és a harmadik oldalt képviselő hét szervezet (Baloldali Alternatíva Egyesülés, a Hazafias Népfront, a Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség, a Magyar Ellenállók Antifasiszták Szövetsége, a Magyar Nők Országos Tanácsa, a Münnich Ferenc Társaság és a Szakszervezetek Országos Tanácsa). A tárgyalások alapvető célja a rendszerváltás békés lebonyolításához szükséges keretek, az ún. sarkalatos törvények közös meghatározása és elfogadása volt.

A meghurcoltak ekkorra már megalakult szervezetei azonban nem lettek/lehettek az Ellenzéki Kerekasztal tagjai, és a Nemzeti Kerekasztal tárgyalásain is csak megfigyelői státust kaphattak. A Recski Szövetség ezért levélben fordult a Nemzeti Kerekasztalhoz, és tanácskozási jogkört kért: „Egy ekkora társadalmi rétegnek a képviselete okvetlenül indokolt, már csak azért is, mert az áldozatok száma [miatt] nem csupán a rehabilitációban érdekeltek, hanem a békés, demokratikus átalakulásban legalább annyira, hogy ezek a törvénytelen események ne ismétlődhessenek meg."[136]

A Politikai Foglyok Szövetsége másik három szervezettel (Erdélyi Szövetség,[137] Független Magyar Demokrata Párt,[138] Magyar Függetlenségi Párt[139]) közösen Szűrös Mátyástól, a Nemzeti Kerekasztal elnökétől kért megfigyelői, tanácskozási és javaslattételi jogot egy-egy személy részére minden szakbizottsági ülésre. „Alulírottak, mint a negyedik asztal, pontosabban csak szék képviselői sérelmezik, hogy [...] nekünk csak úgynevezett megfigyelői státus jutott."[140] A kérelmek megírásában szerepet játszott az is, hogy a KDNP-t[141] utólag, csak június 7-étől vették fel az EKA-ba, ami más szervezetekben is felébresztette annak lehetőségét, hogy ők is a kerekasztal tagjai lehetnek.

136 Az Ellenzéki Kerekasztal ülése, i. m. 1989. június 28., 248.

137 Erdélyi Szövetség: független, demokratikus társadalmi szervezet, mely a pártpolitikai törekvések felett álló nemzeti egységet és az ezzel járó közös történelmi felelősséget hirdeti, védi a kisebbségi és szórványmagyarság emberi és nemzeti önrendelkezési jogát. A szervezet alapszabályát 1989. május 27-én fogadták el.

138 Független Magyar Demokrata Párt: 1947 júniusában alapította meg Balogh István katolikus pap, a kisgazdapárt volt főtitkára, a mérsékelten liberális demokrata pártot, 1947-ben 18 mandátumot szereztek, működésüket 1949-re beszüntették, a párt 1989 májusában újjáalakult, s indult az 1990-es választásokon, de nem jutott be a parlamentbe.

139 Magyar Függetlenségi Párt: 1947 augusztusában alapította meg a kisgazdáktól kilépő Pfeiffer Zoltán, az ekkor tartott választásokon 49 mandátumot kaptak, a kommunisták azonban megsemmisítették a választási eredményeiket, Pfeiffert pedig emigrációba kényszerítették, így a konzervatív nézeteket valló pártot felszámolták, az 1956-os forradalom idején és 1989-ben is újjászerveződött mindkétszer Hornyák Tibor vezetésével, 1956-ban néhány nap után betiltották, míg 1990-ben indultak a választásokon, de nem jutottak be a parlamentbe.

140 Az Ellenzéki Kerekasztal ülése, i. m. 1989. június 28., 255.

141 Keresztény Demokrata Néppárt: 1943-ban alakult, 1949-ben feloszlatott, majd 1989-ben újjáalakult keresztény világnézeti alapon álló magyar politikai párt, mely 1990–1994 között az MDF, 2010-től pedig a FIDESZ koalíciós partnere a kormányban, az Európai Néppárt tagja.

A TIB tagjai a másik két szervezettel ellentétben nem fordultak ilyen igényekkel a kerekasztalhoz, mert nekik Mécs Imre személyében szavazati joggal rendelkező tagjuk volt jelen. Igaz, hogy Mécs Imre az SZDSZ és nem a TIB képviselőjeként ült ott. A TIB részvételének kérdését Szabad György,[142] az MDF-nek az Ellenzéki Kerekasztal üléseire delegált képviselője is felvetette, hogy a TIB miért nem tagja az EKA-nak. A kérdést Mécs Imre válaszolta meg: [A TIB] „Nem olyan szervezet, amelyik direkt akar politizálni és választásokon indulni."[143]

Az EKA tagjai az elítélteket/internáltakat képviselő szervezetek felvételével kapcsolatosan végül Antall József[144] javaslatát fogadták el, mely szerint „minden olyan esetben, amikor a Kerekasztal olyan kérdést tárgyal, ami érintheti a volt politikai foglyokat [...] akkor meg fogjuk hívni"[145] [őket]. Így továbbra is csak megfigyelőként vehettek részt a plenáris üléseken, tényleges meghívásukra pedig nem került sor még akkor sem, amikor az újratemetésről esett szó. Így végül egyik – a múltban kárt szenvedetteket tömörítő – szervezet sem kapott tanácskozási jogot sem az Ellenzéki, sem a Nemzeti Kerekasztal tárgyalásain.

Mécs Imre az SZDSZ képviselőjeként és egyben a TIB tagjaként azonban rendszeresen tájékoztatta az üléseken résztvevőket az újratemetés tárgyalásainak alakulásáról. Beszámolt a rendezői kör kibővüléséről, a temetés helyszínének megváltozásáról, arról, hogy kik mondanak beszédet, és mi történt a Fejti Györggyel[146] való egyeztetésen. Az EKA tagjai nevében Orbán Viktor mondta ki a kerekasztal ezzel kapcsolatos álláspontját: „a ti ügyetek a temetés [...] mi is úgy akarunk reagálni, ahogyan ti."[147]

Az újratemetéssel kapcsolatban az EKA-üléseken ellentétet egyedül csak a hatalom képviselőinek jelenléte gerjesztett, amit alapvetően elleneztek (néhányan tettek volna kisebb engedményeket), de végül abban állapodtak meg,

[142] Szabad György (1924–2015): Történész, politikus, egyetemi tanár, az MDF elnökségének tagja, 1990–1994 között az országgyűlés elnöke

[143] Az Ellenzéki Kerekasztal ülése, i. m. 1989. május 24., 368. Ez azonban nem jelentett egyértelmű választ, hiszen a Bajcsy-Zsilinszky Társaság sem indult az 1990-es választásokon, mégis tagja volt az EKA-nak.

[144] Lásd: 66. old., 226. lábj.

[145] Az Ellenzéki Kerekasztal ülése, 1989. június 28., 248.

[146] Fejti György (1946) gépészmérnök, kommunista politikus, az MSZMP KB tagja, a rendszerváltás után vállalkozó lett.

[147] Az Ellenzéki Kerekasztal ülése, i. m. 1989. május 24., 366.

hogy a család kezében van a döntés, az Ellenzéki Kerekasztal nem avatkozik bele a szervezés kérdéseibe.

Mécs Imre többször hangoztatta, hogy nemcsak Nagy Imréékről van szó, hanem szándéka szerint a többi névtelen forradalmárról is meg kellene emlékezni: „A harmadik probléma az, hogy kifejezetten Nagy Imrét akarják temetni, holott mi több száz embert temetünk most együtt. Mi forradalmárokat temetünk, forradalomnak tekintjük '56-ot."[148]

Javasolta, hogy koszorúzzák meg az ismeretlen katona sírját a Hősök terén, „mert hiszen ismeretlen felkelőkről is szó van".[149] Ismertette Göncz Árpád[150] ezzel kapcsolatos álláspontját is, hogy „ha nem sikerül ezt az öt »nem prominens« barátunkat[151] kihantoltatni, akkor két üres koporsót vinnénk az öt mellett, az egyikben a névtelenek, a másikban az ismeretlenek."[152] Mécs Imre javasolta azt is, hogy „Mensáros [László][153] olvassa majd fel a 299 kivégzett[154] nevét, és közben égő fáklyákat dobnak egyenként a sírba."[155]

Mivel az Ellenzéki Kerekasztal tagjainak tárgyalásai a júniusi, majd a szeptemberi megállapodás aláírása után is tovább folytatódtak a parlamentben, s mivel hiába kértek, nem kaptak tanácskozási jogot, ezért a POFOSZ a tárgyalások megszüntetéséért emelt szót. Az elítéltek szervezete az 1989. november 26-ai „négyigenes" népszavazás[156] előtt érezte úgy, hogy az Ellenzéki Kerekasztalt meg kellene szüntetni, ezért november 17-én annak feloszlatását javasolták: „Az Ellenzéki kerekasztal betöltötte hivatását, fenntartása már

148 Az Ellenzéki Kerekasztal ülése, i. m. 1989. június 4., 463.

149 Az Ellenzéki Kerekasztal ülése, i. m. 1989. május 2., 217.

150 Göncz Árpád (1922–2015): Műfordító, politikus, 1990–2000 között Magyarország köztársasági elnöke.

151 Nagy Imréék mellett újra akartak temetni még öt forradalmárt, azonban nem találtam forrást arról, hogy a Göncz Árpád által javasolt öt személy azonos vagy különböző lett volna a Mécs Imre által javasoltakkal.

152 Az Ellenzéki Kerekasztal ülése, i. m. 1989. május 2., 219.

153 Mensáros László (1926–1993): Színész, érdemes és kiváló művész, az 1956-os forradalmat követően 2 év börtönre ítélték, mert tagja volt a debreceni városi és színházi Forradalmi Bizottmánynak is, 1961-től a Szigligeti, majd a Madách Színház tagja.

154 A NEB által készített adatbázis szerint 231 kivégzésre került sor 1956-ot követően. www.perek56.hu (utolsó letöltés 2019. október 12.).

155 Az Ellenzéki Kerekasztal ülése, i. m. 1989. május 18., 304.

156 Az 1989. november 26-án megtartott népszavazás, ahol a választópolgárok a köztársasági elnök választásának módjáról, a Munkásőrség megszüntetéséről, a Magyar Szocialista Munkáspárt vagyonelszámolásáról és a munkahelyi pártszervezetek megszüntetéséről dönthettek.

akadályozná a társadalmi közmegegyezést."[157] A kerekasztal tárgyalásai a javaslat ellenére 1990. április 27-ig tovább folytatódtak, s sem a POFOSZ-nak, sem a többi elítéltet képviselő szervezetnek nem volt benne képviselete.

Az Ellenzéki és a Nemzeti Kerekasztal tárgyalásai így a múltban kárt szenvedetteket tömörítő szervezetek részvétele nélkül zajlottak le. Erre részben magyarázat, hogy itt elsősorban a jövővel, a következő választásokkal kapcsolatos kérdéseket kellett eldönteni, s az újratemetés kérdéskörét kivéve nem igen esett szó a múlt bűneiről és a meghurcoltakról. Ugyanakkor gesztusértékű lett volna ezen szervezetek és személyek meghívása a jövő alapvető kérdéseit eldöntő tanácskozásra.[158]

Az elítéltek szervezetei

TIB

A Történelmi Igazságtétel Bizottság volt az első szervezet, amely a volt elítéltek érdekvédelmére hazánkban megalakult 1988 tavaszán.[159] Már a szervezet neve is világosan mutatta az elérendő céljukat, igazságtételt szerettek volna a múltban meghurcoltaknak. 1988. június 5-én[160] kibocsátott első felhívásukban erkölcsi, jogi és politikai igazságtételt kértek, az anyagiakról csak a nyugdíjrendezés kapcsán esett szó. A szervezet kezdetben minden meghurcolt ügyének a képviseletét vállalta, s erejét az adta, hogy a Nagy Imre-perben elítéltek hozzátartozói, valamint további 34 volt elítélt alapította.[161] Céljaik között a

[157] *Magyar Nemzet*, 1989. november 17., 3.

[158] Hornyák Tibor mondta el az '56-osok álláspontját „Azt várjuk el a jelenlegi parlamenttől, hogy a még élő ötvenhatosok büntetését ne semmisnek tekintsék... Mondják ki úgy bátran, hogy: Igen, kérem, önök forradalmárok voltak." *Nemzeti csúcstalálkozó,* 1989. december 8., 628.

[159] A TIB Hegedűs B. András Gerlóczy utcai lakásában alakult meg Budapesten 1988. május 17-én.

[160] Az első felhívás dátumaként az alapszabályban és magán a felhíváson is június 5-e, míg a második felhívásban június 6. szerepel.

[161] TIB alapítói: A Nagy Imre-perben kivégzettek hozzátartozói: Nagy Erzsébet, Gyenes Judith (Maléter Pál özvegye), Halda Aliz, Szilágyi Józsefné, Ujhelyiné Haraszti Mária (Losonczy Géza özvegye), továbbá: Darvas Iván, Dénes János, Eörsi István, Erdélyi Tibor, Fekete Gyula, Fónay Jenő, Forintos György, Földes Péter, Gáliné Káldor Vera, Göncz Árpád, Hankiss Elemér, Hegedűs B. András, Hegedűs László, Hősz Dezső, Kertész Dezső, Lambrecht Miklós, Litván György, Lőcsei Pál, Marián István, Mécs Imre, Mensáros László, Molnár Ferenc, Nagy Elek, Obersovszky Gyula, Pártay Tivadar, Pomogáts

rehabilitáció mellett egy emlékmű felállítása, a kivégzettek újratemetése, valamint a múlt objektív feldolgozása is szerepelt. Mindezek megvalósításához a társadalom segítségét kérték.

A második, augusztus 23-ai nyilatkozatuk már a cselekvés jegyében született, újdonsága a TIB szekcióinak felállításáról szóló terv ismertetése volt. E szerint 3 szekciót hoznak létre: kegyeleti, jogi és történelmi. Az utóbbi kettőhöz külső segítséget is szívesen fogadnak, azonban az újratemetés és az emlékműállítás kérdéséről szerettek volna saját hatáskörben dönteni. Ugyanakkor hangsúlyozták, hogy „nem engedhető meg, hogy [...] különbséget tegyenek az ismert vezetők és a névtelen, egyszerű emberek között vagy egyéb szempontok szerint. A tisztességes temetés mindenkit megillet."[162] Így bár Nagy Imréék állították az első helyre, a rehabilitációt mégis teljes körűen, mindenkire kiterjedően képzelték el.

A Kádár-korszak végének viszonyait jellemzi, hogy a már második felhívását is kibocsájtó szervezet valójában jogilag még nem is létezett, hiszen alapszabályukat csak 1989. február 20-án fogadhatták el.[163] Ez a dokumentum az eddigiek mellett egy újabb célt is említ „a magyar társadalom tagjainak jövőbeni védelmezése minden politikai indítékú jogsértéssel, diszkriminációval, hatalmi önkénnyel szemben".[164] Vagyis meghatározták a szervezet jövőbeni, az igazságtétel lezárulását követő céljait, amely már politikai érdekképviseletet is jelenthetett. Így biztosították azt, hogy a TIB ne csak az újratemetés lezárultáig létezzen.

A létrejött bizottság felépítése végül eltért az alapszabályban megfogalmazott tervezettől, ugyanúgy 3 szekciót hoztak létre, mint ahogyan a második felhívásban és az alapszabályban is leírták, azonban más néven. Az eredetileg is tervezett jogi mellett, katonai és egyházi szekció létesült 1990 januárjára, valamint további két külön bizottságot is alakítottak, az egyik a

Béla, Rácz Sándor, Széll Jenő, Tóbiás Áron, Újhelyi Szilárd, Ungváry Rudolf, Vásárhelyi Miklós, Zimányi Tibor, Zsámboki Zoltán,

162 *Beszélő*, 25, 605.

163 Ennek oka az volt, hogy az 1989. évi II. törvény az egyesületek alapításáról csak 1989. január 24-én lépett hatályba. https://uj.jogtar.hu (utolsó letöltés: 2019. 08. 23.).

164 *Perújrafelvétel. A Történelmi Igazságtétel Bizottság tájékoztatója*, 1. évf., 1. szám, 1990. január, 3. (Továbbiakban: *Perújrafelvétel*)

301-es parcellával[165] foglalkozott, míg a másik a felállítandó emlékművel. A szervezet elnöke ekkor Vásárhelyi Miklós, helyettesei Göncz Árpád és Nagy Elek[166] voltak.[167]

Az igazságtételi törvény elfogadása előtt, 1989. szeptember végén, minden országgyűlési képviselőnek levelet küldtek. Kifejtették benne a törvénytervezettel kapcsolatos álláspontjukat, mely szerint „a tervezet sok kívánnivalót hagy maga után: nem érthetünk egyet a mentesítésnek sem a cselekmény minősítése szerinti, sem az elkövetés ideje szerinti korlátozásával".[168] Azt is kérték még, hogy az országgyűlés törvényben ítélje el a múltban elkövetett törvénysértéseket, melyeknek hatálya terjedjen ki minden 1945–1956 között politikai és gazdasági cselekményért elítéltre, minden 1956 után elítéltre minősítés nélkül, és szüntessék meg az elítélteket diszkrimináló társadalombiztosítási rendelkezéseket.

A levelükre bár egyetlen képviselőtől sem kaptak választ, azonban nem maradt teljesen visszhang nélkül, mivel a második semmisségi törvény sok mindent teljesített a kérésekből. Ebbe már belekerült az áldozatokat megkövető rész, valamint kiterjesztették hatályát az 1945–1956 között elítéltekre is. Ugyanakkor a második semmisségi elfogadása előtt, 1990 januárjában, Zimányi Tibor még arra panaszkodott, hogy nem vonták be a TIB-et és a Recski Szövetséget a törvény előkészítésébe.[169]

A TIB katonai szekciója az első semmisségi törvény elfogadását követően külön szót emelt a fegyveres testületektől elbocsátottak érdekében, kérve, hogy a kivégzetteket léptessék elő, az elítélteket tüntessék ki, fizessék ki nekik a fogva tartási idejükre eső bért, az elbocsátottakat léptessék elő oda, amit elérhettek volna, ha karrierjüket folytatni tudják, és ennek alapján kapjanak nyugdíjat, a lemondani kényszerültek pedig kapják vissza tartalékos rendfokozatukat. Két további kérés is felmerült még a TIB részéről az egykori

[165] 301-es parcella: Az 1956-os forradalom és szabadságharc utáni megtorlás során kivégzettek nyughelye a rákoskeresztúri Új Köztemetőben. Itt található Nagy Imre és társainak sírja is. A terület a rendszerváltás előtt teljesen gondozatlan volt.

[166] Nagy Elek (1926–1994): Katonatiszt, esztergályos, műfordító, a Honvédelmi Minisztérium munkatársa, majd munkás, 1956-ban a Csepel Vas- és Fémművek Központi Munkástanácsának elnöke, 1958-ban tizenkét évre ítélték, 1963-as szabadulása után műfordító, 1988-ban a TIB alapító tagja.

[167] *Perújrafelvétel*, i. m. 2.

[168] *Perújrafelvétel*, i. m. 11.

[169] Ez később megtörtént, lásd *Az országgyűlés szerepe* című résznél.

áldozatok érdekében, az egyik a lakbérek maximálása vagy megemelésének tilalma, míg a másik az ingyenes gyógyszerellátás volt.[170]

RECSKI SZÖVETSÉG

A Recski Szövetséget külföldi előzmények és az első – a kényszermunkatáborról szóló – hazai publikációk megjelenése után 1988. szeptember 16-án alakították meg.[171] A szervezet elnökének Kéri Kálmánt,[172] főtitkárának pedig Zimányi Tibort választották. A szövetség alapszabálya szerint: „A Szövetség célja a recski kényszermunkatábor létesítésével elkövetett törvénytelenségek kivizsgálása és mindennemű hatásának felszámolása, az áldozatok teljes körű rehabilitálásának elérése. Biztosítékok teremtése annak érdekében, hogy a törvénytelenségek ne ismétlődhessenek meg. A Szövetség feladata: A recski kényszermunkatábor élő és holt tagjainak felkutatása, nyilvántartásba vétele, érdekeik képviselete a hatóságoknál és a tömegkommunikációban. Előadások, színházi estek, nyilvános alkalmak rendezése, dokumentumok gyűjtése és kiadása a törvénytelenségekkel kapcsolatban. A magyar társadalom eseményeinek figyelemmel kísérése. Küzdelem a tiszta magyar közéletért. A magyarság – beleértve a határon túli magyarságot is – érdekeinek képviselete. A magyar közösséget foglalkoztató sorskérdésekben állásfoglalás kifejtése."[173]

---

170 A lakbérrendezés részben a mátyásföldi Rákóczi-laktanya, '56-osoknak való átadásával valósult meg 1993-ban. Az épület korábban a szovjet Déli Hadseregcsoport főparancsnoksága volt. Az épületek '56-osoknak való átadásának ötlete Pongrátz Gergelytől származott. A beköltözőknek csak a rezsit kellett fizetniük, viszont a lakások az állam tulajdonában maradtak. *Magyar Nemzet*, 1993. március 4., 4; Új Magyarország, 1993. október 22., 9.

171 1981-ben San Bernardinóban alakult meg a Recski Kényszermunkatábor Volt Rabjainak Nemzetközi Képviselete. A szervezetet Sztáray Zoltán alapította, s többes céllal jött létre. Először is bizonyítani akarták a tábor létét, továbbá összegyűjteni dokumentumait, összeállítani a volt internáltak névsorát, s ennek alapján igazolást adni az ott töltött évekről, hogy azokat figyelembe vegyék a külföldi nyugdíj megállapításánál. Bővebben lásd Marschal Adrienn: Recsk. Tabutól az érdekképviseletig. *A felkészülés éve.* Szerk. Szeredi Pál, 2018. www.archivum.retorki.hu, digitális kiadvány, Letöltés ideje: 2019. 08. 14. (Továbbiakban: *Recsk. Tabutól az érdekképviseletig*)

172 Kéri Kálmán (1901–1994): Katonatiszt, országgyűlési képviselő, 1944-ben az 1. magyar hadsereg vezérkari főnöke, 1950–1953 között a recski internálótábor foglya, 1988-ban a Recski Szövetség alapító elnöke, 1990-től országgyűlési képviselő.

173 Bíró Sándor: *A mátrai lovagrend.* Budapest, 1989, Dovin, 145–148. Az állambiztonsági jelentésben ez a következőképpen olvasható: „céljuk elérni valamilyen formában a rehabilitálásukat legalább nyugdíjjogosultság szempontjából, harcukat az alkotmány sáncain

A teljes körű rehabilitáció mellett hangsúlyt helyeztek arra is, hogy a velük történteket feltárják, kivizsgálják és tudományosan feldolgozzák, továbbá, hogy mindezt megismertessék az ország közvéleményével. A TIB mellett ők is politikai tényezőkké akartak válni, s ennek érdekében a rehabilitáción és az érdekvédelmen túli célokat is megfogalmaztak, mint például a határon túli magyarok érdekképviselete vagy a küzdelem a tiszta magyar közéletért.

Első rendezvényeiket – a korszak többi ekkor létrejött szervezetéhez hasonlóan – a Jurta Színházban tartották, az egyik legjelentősebb az 1988. május 19-én rendezett *A recski munkatábor foglyai* című emlékest volt.[174] Részt vettek a rendszerváltás mindkét elítélteket/internáltakat érintő országos eseményén, így az újratemetésen díszőrséget álltak, illetve a szervezet titkára, Zimányi Tibor lehetett a Hősök terén megszólalók egyike, később pedig tagjai voltak az Október 23-a Bizottságnak is.

A három szervezet közül egyedül nekik sikerült bekapcsolódniuk a politikai életbe. Bár az Ellenzéki Kerekasztalhoz való csatlakozási szándékukat elutasították, ellenben a szervezet önállóságának megtartása mellett már 1989 októberében sikerült megállapodást kötniük az MDF-fel[175], amit a választások előtt megerősítettek. Így Kéri Kálmán és Zimányi Tibor felkerült az MDF listájára, aminek révén 1990-ben mindketten bejutottak a parlamentbe. Ezáltal a Recski Szövetség politikai tényezővé vált és valódi érdekképviseleti lehetőséghez jutott.

POFOSZ

Fónay Jenő néhány volt elítélttársával már 1987-ben elkezdte szervezni a Politikai Foglyok Szövetségét, a szervezet azonban hivatalosan csak 1989. február 19-én alakulhatott meg a Frankel Leó utcai lakásában. A POFOSZ elnöke Fónay Jenő, elnökhelyettese Forgács Ferenc[176] lett, a héttagú vezetőségbe Fó-

belül óhajtják megvívni törvényes eszközökkel, együtt kívánnak működni minden olyan független egyesülettel, szövetséggel, társasággal, melynek célja a magyar nép érdekeinek szolgálata, az alapszabály szerint a szövetség tagsága: volt internáltak, pártoló tagok és tiszteletbeli tagok, a költségeket önmaguk adakozásából teremtik elő". ÁBTL 2.7.1. Recski Szövetség NOIJ BRFK 169/1988. 1988. 09. 20.

174 Bővebben lásd: Szószék. Alternatív krónika '88, Szabad Tér Kiadó, Budapest, 1989. 126–140. illetve *Recsk. Tabutól az érdekképviseletig.* i. m.

175 Lakiteleki Rendszerváltó Archívum, MDF korai időszakának iratai,1.11.3.28. Recski Szövetség, 52/B doboz. 148. ő.e.

176 Forgács Ferenc (1924): Mérnök, részt vett az 1956-os forradalomban, ezért életfogytiglani börtönre ítélték, a POFOSZ alapító tagja.

nay Jenőt, Forgács Ferencet, Győri Tibort,[177] Hősz Dezsőt,[178] Kovács Tibort,[179] Kissné Kósa Magdolnát,[180] Vanek Bélát[181] és Virág Jánost[182] választották. Alapszabályuk preambulumában két fontos szándékot fogalmaztak meg. Az egyik, hogy igazságtételt szeretnének, és nem akarnak bosszút állni, a másik, hogy hosszú távon megbékélésben, nemzeti egységben gondolkoznak. „A konstrukciós és titkos perek s a csöndben megöltek emléke kiállt általunk nemzeti és egyéni igazságtételért. Igazságért és nem bosszúért. [...] valljuk a nemzeti egység, a végső megbékélés politikáját és történelmi szükségességét." [183]

Célul tűzték ki az érdekképviselet mellett a volt érintettek nyilvántartásba vételét, a meghaltak emlékének megőrzését, cím és névtár elkészítését, tudományos ülések szervezését és a kutatások támogatását. Hosszú távú célként a nemzeti közmegegyezést és a más szervezetekkel folytatandó konstruktív párbeszédet nevezték meg. Figyelmet érdemel ugyanakkor, hogy az 1989 év elején a volt politikai foglyok érdekvédelmére alakult szervezet alapszabályában nem forradalomnak és szabadságharcnak nevezték 1956-ot, hanem a hivatalosan elfogadott népfelkelés elnevezést használták.

Céljaik megvalósítása érdekében először rendezvényeket szerveztek a Jurta Színházban, így 1989. április 8-án és április 22-én *Kérdezz-Felelek '56-ról*, illetve június 3-án *Nemzetőr*-estet, június 17-én pedig ünnepélyes tagkönyvosztást tartottak. Ezek segítették a tabuk ledőlését, a volt hazai sorstársaknak az újbóli találkozást, valamint a múlt eseményeinek rekonstruálását. Továbbá aktívan részt vettek az elítélteket érintő fontos, országos eseményeken és azok megszervezésében, így ők is díszőrséget álltak a június 16-ai újratemetésen, valamint külön belépőjük volt a 301-es parcellához. Valamint kezdeményező

[177] Győri Tibor János (1927): Hegesztő, szövegíró, író, főelőadó, részt vett az 1956-os forradalomban, ezért 4 évi börtönre ítélték, a POFOSZ alapító tagja

[178] Hősz Dezső (1924–1997): Orvos, részt vett az 1956-os forradalomban, ezért börtönbüntetésre ítélték, a TIB és a POFOSZ alapító tagja.

[179] Kovács Tibor (1922): Közgazdász, részt vett az 1956-os forradalomban, ezért börtönbüntetésre ítélték, a POFOSZ alapító tagja.

[180] Kissné Kósa Magdolna (1932): A POFOSZ alapító tagja, bátyja Kósa Pál (1921–1959) asztalos, újpesti forradalmár volt, akit a megtorlás során kivégeztek.

[181] Vanek Béla (1932–2016): Gépésztechnikus, az 1956-os forradalom idején részt vett a BME-n a forradalmi bizottmány munkájában, majd életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték, melyből 13 évet töltött le

[182] Virág János (1925): Lakatos, tanár, részt vett az 1956-os forradalomban, ezért a megtorlás során 5 évi börtönre ítélték, 1959-ben szabadult, a POFOSZ alapító tagja.

[183] ÁBTL 2.7.1. POFOSZ NOIJ BRFK 42/2/1989. 03. 08.

és meghatározó szerepük volt az október 23-ai ünnepségek lebonyolításában és az azt előkészítő Október 23-a Bizottság megalakításában és munkájában.[184]

A politikai életben is szerettek volna részt venni, ez a szándék azonban nem vezetett eredményre. Először nem vették fel őket az Ellenzéki Kerekasztal szervezetei közé, majd az 1990-es országgyűlési választások kapcsán is kudarcok érték a POFOSZ-t, bár párttá alakultak, tagságukat végül az FKgP támogatására kellett kérniük.[185] Összességében azonban eredményként könyvelhették el, hogy meghatározó szerepük volt az első szabad október 23-a megünneplésében és a három legnagyobb elítélteket és internáltakat képviselő szervezet között tartották számon őket.

Együttműködés a szervezetek között, a Független Rehabilitációs Bizottság

Az elítéltek érdekvédelmére alakult három legnagyobb szervezet, a TIB, a POFOSZ és a Recski Szövetség az 1989. május 27-én rendezett *Törvénysértési és rehabilitációs ankéton* együttes fellépésre szánták el magukat az igazságtétel érdekében. Ezért megalakították a Független Rehabilitációs Bizottságot. A mindhárom szervezet vezetésében szerepet vállaló Zimányi Tibor a következőket javasolta: „Egyúttal javaslom, hogy a független szervezetek állítsák fel rehabilitációs bizottságukat. S ebbe vonjuk be a független jogászokat és történészeket. Ennek a bizottságnak az lenne a feladata, hogy az itt elhangzottakat, a közösen kialakult álláspontot képviselje a miniszterelnökkel folytatandó megbeszélésen, valamint, hogy ellensúlyozza a kormány által egyoldalúan összeállított rehabilitációs bizottság munkáját, s érje el, hogy a tömeges rehabilitáció még ebben az évben megtörténjék a jogászbizottság által kidolgozandó törvényjavaslat alapján."[186] A szervezet létrehozásának indokául három célt fogalmaztak meg. Az egyik, hogy a kormány által az 1989. április 14-ei MSZMP KB ülésen kijelölt Zinner Tibor és Földvári József vezette jogász–történész bizottság mellett egy olyan új bizottságot alakítsanak, melyben az eddig felállítottal ellentétben az elítélteket tömörítő szervezeteknek

[184] ÁBTL 2.7.1. POFOSZ NOIJ BRFK 140/1989 1989. 08. 08. Az első ülést augusztus 23-án tartották, de a bizottság csak szeptember 4-én jött létre.

[185] A POFOSZ közleménye, MTI, O(T)S, 1990. március 22. https://archiv1988tol.mti.hu/Pages/HirSearch.aspx?Pmd=1

[186] *Hitel*, 1989/15. szám, 28.

is képviseletük van.[187] Másodsorban az ügymenet gyorsaságával sem voltak elégedettek az érintettek. „Semmiképpen nem fogadható el a kormánynak az a jelenlegi elképzelése, hogy az általa felállított rehabilitációs bizottság ez év novemberéig tanulmányozza a periratokat, és majd a jövő évben valamikor hozza tető alá a rehabilitációs törvényt."[188]

A bizottság további működését jelezte, hogy 1990 márciusában a második semmisségi törvény kapcsán közös nyilatkozatot adtak ki a rehabilitációval kapcsolatos álláspontjukról, amit előzőleg mindhárom szervezet közgyűlése, illetve választmányi ülése jóváhagyott. Ebben a dokumentumban a hangsúly áthelyeződött a jogi rehabilitációról az erkölcsi-politikai és anyagi igazságtételre. Kiemelték, hogy valamennyi áldozat azonos elbánásra tart számot, valamint javaslatot fogalmaztak meg a nyugdíjemelés mértékére és a kiesett kereset pótlására. Javasolták a rendfokozatok rendezését, az ítéletek megsemmisítését és azt is, hogy a rehabilitáció tényét ismertetni kell a munkahelyeken és a sajtóban.[189]

A társadalom hangja

A politikai szereplők és az elítélteket tömörítő szervezetek bemutatása után szólni kell arról is, hogy mit gondolt a társadalom a kérdésről, hogyan vélekedtek azok, akik nem voltak közvetlenül érintettek. Nagyon nagy volt az érdeklődés a közelmúlt eddig titkolt eseményei iránt, majd az adatok napvilágra kerülését követően a döbbenet. A Jurta Színház rendezvényeire[190] nem csak az érintettek mentek el, s az MDF által szervezett '56-os megemlékezések, a salgótarjáni és a mosonmagyaróvári sortüzekről rendezett beszélgetések is sok érdeklődőt vonzottak. Ezen rendezvények a helyi lakosság igényét és

[187] *Magyar Nemzet*, 1989. június 7., 5, illetve *Népszava*, 1989. augusztus 11., 8.

[188] *Hitel*, 1989/15. szám, 28. Közösen kialakított álláspontjukról június 4-én levélben Németh Miklós miniszterelnököt is tájékoztatták.

[189] Lakiteleki Rendszerváltó Archívum, MDF korai időszakának iratai 1.11.3.17. Mozgalmi szerveződések: szellemi műhelyek, körök, társadalmi szerveződések, egyéb, 52/A doboz, 70. ő. e. A bizottság ezt követően egy időre felfüggesztette működését. 1991-ben a Magyar Ellenállási Szövetséggel kiegészülve folytatták tevékenységüket, ekkor a szervezet elnökének Zimányi Tibort választották meg.

[190] Többek között: In memoriam Márton Áron, Grősz József mártíromsága, A recski munkatábor foglyai, 1956-os dokumentumműsor, Emlékműsor Mindszentyről, Megtörténhetett? műsor a kivégzett Sólyom László katonatisztről, továbbá műsor Pacepáról, Nagy Imréről, Rákosiról, Sztálinról, valamint a Magyarok a GULÁG-on.

érdeklődését tükrözte az iránt, hogy kiderüljön, mi történt '56-ban, s a sortüzek esetében kik felelősek az ártatlan helyi lakosok haláláért. A legtöbb embert azonban az újratemetés mozgatta meg, százezrek vettek rajta részt, így nagyon sok településről különbuszokat, vonatokat indítottak. Így a kirívóan magas állampolgári érdeklődés és részvétel révén ez az esemény vált a rendszerváltoztatás szimbólumává, egyben a rendszer szimbolikus temetésévé is.

Összegzés

A rendszerváltoztatás kompromisszumok sorozatából állt, s nem jelentett ez alól kivételt az igazságtétel/rehabilitáció sem. A legtöbb ezzel kapcsolatos kérdés megoldását és megválaszolását csak előkészíteni lehetett 1989-ben, de a rendszer nem mondhatta ki a szöges ellentétét annak, amit több mint 30 éven át hirdetett, s amire épült. Sok tekintetben csak előkészítő lépések születhettek, már eltávolodva a múlttól, de még nem lépve át teljesen a jövőbe. A volt elítéltek különböző csoportjai és az '56-osok igazi politikai képviselethez és az ehhez szükséges hatalomhoz csak az 1990-ben megválasztott országgyűlésbe kerülésük révén jutottak. Mindaddig csak az MSZMP-vel egyezkedhettek, ami részeredményeket és fokozatos engedményeket szült. Mindezek ellenére nagy előrelépés volt a népfelkelés minősítés, az újratemetés és az első két semmisségi törvény elfogadása.

Az igazságtétel erkölcsi, politikai, jogi és anyagi oldala mellett azonban ott volt az emberi is. S itt nagyon nagyot billent a mérleg, áthelyeződött a félelem az egyik serpenyőből a másikba. Azok, akik eddig féltek beszélni vagy külföldről hazatérni, ők végre elismerve és egyenrangú állampolgárnak érezhették magukat, míg azok, akik eddig a rendszer előnyeit élvezték, félni kezdtek privilégiumaik elvesztésétől s az esetleges felelősségre vonástól. Ez is a diktatúra egyik jellegzetességét mutatta meg, aki nincs hatalmon, annak félnie kell. S ha változás van a hatalomban, akkor változás lesz a félelemre kényszerítettek körében is. A diktatúrák kiszolgálóinak pedig demokrácia esetén félniük kell a felelősségre vonástól, így érdekükben áll a diktatúra fenntartása, hogy tetteik ne kerüljenek napvilágra. Ennek a demokráciában nem megengedhető, de a volt elítéltekben meglevő félelemnek a leküzdéséért és a kárt szenvedettek érdekvédelméért igyekeztek tenni az elítéltekből és internáltakból alakult szervezetek.

A kárt szenvedettek rehabilitálása mellett a felelősök megnevezése és szimbolikus elítélése azonban néhány kivételtől eltekintve elmaradt. 1989 őszén az országgyűlés elfogadta azt a tételt, hogy: „A múltért és elődei intézkedéseiért

azonban ez a kormány nem vállalhat felelősséget."[191] Vagyis a volt MSZMP tagokból létrejött MSZP elhatárolódott saját korábbi tagjainak cselekedeteitől.

Így összesen 40 ügyben indítottak bírósági eljárásokat az egykori felelősök ellen, melyből 8 jutott el a vádemelésig, s végül 4 vádlott kapott letöltendő szabadságvesztés büntetést.[192] A törvénytelenségekért felelős politikusokat, köztük Biszku Bélát[193] viszont jogerősen nem ítélték el.[194] Így a felelősök megnevezése és az áldozatok rehabilitálása a történettudomány feladata lett, s még napjainkban is tart. [195]

FELHASZNÁLT IRODALOM

Önálló kötetek

A rendszerváltás forgatókönyve, 3. Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben. Az Ellenzéki Kerekasztal ülései. Főszerk. Bozóki András, szerk. Elbert Márta et al. Budapest, 2000, Magvető.

Az nem lehet ugyanis, hogy súlyos bűntett ne legyen büntethető. Jogi fejezetek a magyarországi igazságtétel és kárpótlás történetéből. Szerk. Máthé Áron. Budapest, 2017, NEB.

---

191 *Országgyűlési Napló*, 1989. október 20., 5140.

192 Kahler Frigyes: *A kommunizmus hosszú árnyéka.* Budapest, 2012, Kairosz, 153. Az első ítéletet az 1956. december 8-ai salgótarjáni sortűz kapcsán hozták. A Fővárosi Bíróság 1995. december 31-én emberiség elleni bűntett miatt Orosz Lajost öt év fegyházra, Lévárdi Nándor és Szoboszlai Ferenc karhatalmistákat két-két év börtönre ítélte. *Magyar Nemzet,* 1997. január 17., 1, 4. Az 1956-os tatai sortűz büntetőperében a Legfelsőbb Bíróság 2001-ben kihirdetett jogerős ítéletével ötéves végrehajtandó szabadságvesztésre ítélte Korbély János nyugalmazott alezredest. *Népszava*, 2013. október 18., 16.

193 Biszku Béla (1921–2016): Kommunista politikus, 1957–1961 között belügyminiszter, az MSZMP KB titkára, az 1956 utáni megtorlás egyik felelőse.

194 Az 1990 után létrejött kormányok az elévülésről szóló hatályos jogszabályok miatt nem tehettek többet a felelősségre vonás érdekében. Az országgyűlés 2011-ben fogadta el a CCX. törvényt, amely kizárja a kommunizmus idején elkövetett bűnök elévülését. Így 2012-ben a Fővárosi Főügyészség hivatalból eljárást indított Biszku Béla ellen, és 2014-ben első fokon öt és fél évre ítélték, a 2015-ben lefolytatott új eljárásban pedig már csak felfüggesztett büntetést kapott. 2016-ban, a másodfokú tárgyalás előtt meghalt. Biszku Béláról Novák Tamás és Skrabski Fruzsina *Bűn és büntetlenség* címmel készített filmet 2010-ben.

195 https://index.hu/belfold/2019/07/08/meg_mindig_semmisitenek_meg_56-os_iteleteket/ 2019. 07. 08-ai hír (utolsó letöltés: 2019. 07. 08.), illetve a Nemzeti Emlékezet Bizottsága vállalta ezt a feladatot, melynek részeként elkészültek a https://perek56.hu és párt-állampárt www.paap.hu című adatbázisok.

Bíró Sándor: *A mátrai lovagrend.* Budapest, 1989, Dovin,

György Péter: *Néma hagyomány.* Budapest, 2000, Magvető.

Hegedűs B. András: *A 1956-os forradalom és szabadságharc reneszánsza és a rendszerváltás.* Visszatekintés 1988-ra. Előadás. In: Évkönyv, *1998.* Budapest, 1998, 1956-os Intézet.

Horváth Miklós–Zinner Tibor: *„Koronatanúk jeltelen sírgödörben." Dokumentumok Nagy Imre és társai pertörténetéhez.* Budapest, 2008, Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó.

Igazságtétel jogállamban, német és cseh dokumentumok. Szerk. Varga Csaba. Budapest, 1995, Windsor.

Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez, I. Szerk. Horváth Ibolya et al. Budapest, 1992, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Kahler Frigyes: *A kommunizmus hosszú árnyéka*, Budapest, 2012, Kairosz.

Kahler Frigyes: *Az anyagi kárpótlás és a rendszerváltás, avagy társadalmi várakozás és valóság a vagyoni kárpótlás területén.* Lakitelek, 2017, Antológia Kiadó.

Kahler Frigyes: *Az igazság Canossa-járása.* Lakitelek, 2014, Antológia Kiadó.

Kahler Frigyes: *Szemtől szembe a múlttal.* Válogatott írások. Szentendre, 1999, Kairosz.

Kárpótlás és kárrendezés Magyarországon 1989–1998. Szerk. Petri Edit. Budapest, 1998, Napvilág Kiadó.

Megkésett végtisztesség. Nagy Imre és mártírtársai kihantolása és azonosítása. Szerk. Kő András, Susa Éva. Budapest, 2016, Kortárs.

Molnár Adrienne: Ötvenhatosok a rendszerváltásról. Budapest, 2009, 1956-os Intézet.

Szekér Nóra – Riba András László: *A Nagy Imre-kód.* Lakitelek, 2014, Antológia Kiadó.

Szószék. Alternatív krónika '88, Szabad Tér Kiadó, Budapest, 1989.

Ungváry Krisztián: *A szembenézés hiánya. Felelősségre vonás, iratnyilvánosság és átvilágítás Magyarországon, 1990–2017.* Budapest, 2017, magánkiadás.

Visszamenőleges igazságszolgáltatás. Szerk. Lamm Vanda, Bragyova András. Budapest, 1992, Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézet.

Zétényi Zsolt: *Mi a teendő a múlttal? Beszédek, cikkek, interjúk, 1989–1994.* Budapest, 1994, Magyar Egyeztető Testület.

Zinner Tibor: Személyes adalékok (is) az első két semmisségi törvény hátteréhez. In: *A semmisségi törvények.* Büntetőjogi tanulmányok, III. Szerk. Kahler Frigyes. Budapest, 2002, Kairosz.

Tanulmánykötetek

Kahler Frigyes: Erkölcsi és jogi igazságtétel. In: *Janus-arcú rendszerváltozás.* Szerk. Schmidt Mária, Tóth Gy. László. Budapest, 1998, Kairosz.

Marschal Adrienn: Recsk. Tabutól az érdekképviseletig. In: *A felkészülés éve.* Szerk. Szeredi Pál. 2018. www.archivum.retorki.hu, digitális kiadvány.

Szabó Máté: „Repül a nehéz kő...": történeti igazságtétel a 21. században. In: *Húsz éve szabadon Közép-Európában.* Szerk. Simon János. Budapest, 2011, Konrad Adenauer Alapítvány.

Zinner Tibor: Emlékfoszlányok az első semmisségi törvényhez vezető útról és göröngyeiről. In:*Rendszerváltás, 1989.* Szerk. M. Kiss Sándor. Lakitelek, 2014, Antológia Kiadó.

Folyóiratok, sajtó

„A forradalom díszlet volt a különböző hatalmi taktikákhoz". Hegedűs B. Andrással beszélget Bossányi Katalin. *Mozgó Világ,* 1996/10. szám.

A Legfelsőbb Bíróság szerint háborús bűntett volt a sortűz. *Magyar Nemzet,* 1997. január 17.

A Magyar Nemzet megkérdezte: Miért alakul független rehabilitációs bizottság? *Magyar Nemzet,* 1989. június 7.

Az igazságtétel nehézségei. *Világosság,* 1990/8–9. szám.

Az MSZMP Központi Bizottságának határozata a személyi kultusz éveiben a munkásmozgalmi emberek ellen indított törvénysértési perek lezárásáról. *Népszabadság,* 1962. augusztus 19. Melléklet, XI–XII.

Az Országos Sajtószolgálat közleményeiből. Népszava, 1989. augusztus 11.

Bodnár László: Igazságtétel: most már kizárólag a nemzetközi jog alapján? *Acta Universitatis Szegediensis, Acta juridica et politica,* 1998/53.

Bragyova András: Az igazságtétel legalitása. *Magyar Tudomány,* 1992/2. szám.

Büntetőjogi tanulmányok, X. *Magyar Közlöny,* Budapest, 2009.

Feloszlik az Ellenzéki Kerekasztal? *Magyar Nemzet,* 1989. november 17.

Forintos György: Nézz vissza angyal... *Valóság,* 1992/7. szám.

G. Zs: Szépék lakása. *Új Magyarország,* 1993. október 22.

Grósz Károly találkozott az amerikai magyarság képviselőivel. Népsz*abadság,* 1988. július 26.

Június 16: az Igazság emlékszáma. Szerk. Rejtő Gábor. Budapest, 1989, TIB.
Katona Gábor: A bátrak igazsága: kései, de nem megkésett igazságszolgáltatás a kommunista diktatúra bűnösei és áldozatai számára. *Magyar Szemle,* 2015/7–8. szám.
Kende Péter: A párizsi emlékmű. *Magyar Füzetek,* 1988/19–20. szám.
Kérése nem teljesíthető. *Beszélő,* 1988/24. szám.
Kovács Éva: „Itt a piros, hol a piros". Kizáró eljárások a magyar igazságtételi vitában, 1990–1992. *Politikatudományi Szemle,* 1995/3. szám.
Kozák Gyula: A TIB 1988-ban. *Beszélő,* 1999/9. szám.
Mező Imréné levele. Népszabadság, 1989. június 8.
Mi vár Biszku Bélára? Népszava, 2013. október 18.
Mink András: Merre tart a Történelmi Igazságtétel Bizottság? *Beszélő,* 1992/42. szám.
Otthont kapnak az egykori üldözöttek. *Magyar Nemzet,* 1993. március 4.
P. L: Folyik az azonosítás a 301-es parcellánál. Népszabadság, 1989. április 7.
Parázs. *Történelmi Igazságtétel Bizottság időszakos tájékoztatója.* Szerk. Babik Zoltán. Budapest, 1993–1999, TIB.
Perújrafelvétel. *A Történelmi Igazságtétel Bizottság tájékoztatója,* 1/1. szám, 1990. január 3.
Samu Mihály: Az igazságtétel jogelméleti vonatkozásai. *Magyar Jog,* 41/6. szám.
Százezrek éltették a nemzet szabadságvágyát. *Magyar Nemzet,* 1989. október 24.
Szekér Nóra: Záróakkord nyitószólam. *Rendszerváltó Archívum,* 2016/1. szám.
Szilágyi Sándor: Adalékok a Nagy Imre-újratemetés történetéhez. *Beszélő,* 1999/10. szám.
Történelmi igazságtételt! Felhívás a magyar társadalomhoz. *Beszélő,* 1988/25. szám.
Ungváry Rudolf: A rendszerváltás holtterében. *Kritika,* 1995/3. szám.
Vásárhelyi Miklós levele Mező Imréhéhez. *Népszabadság,* 1989. június 13.
Zimányi Tibor: Amikor a társadalom nem ítéli el az elítéltet. *Hitel,* 1989/15. szám.

Internetes források

http://www.jamk.hu,ujforras,030909.htm http://mnl.gov.hu,mnl,ol,hirek,egy_beteg_ember_szenvedo_magyarazkodasa http://w3.osaarchivum.org,index.php?option=com_content&view=article&id=174&Itemid=203&lang=en

http://www.rev.hu,ords,f?p=107:18:5464739864675:GET_NEXT_PDFP_ID:-NO::P18_PDFP_ID:396
http://www.rev.hu/ords/f?p=107:1:0:::::
https://archiv1988tol.mti.hu/Pages/HirSearch.aspx?Pmd=1
A POFOSZ közleménye, MTI, O(T)S, 1990. március 22.
https://adatbazisokonline.hu,pdfview2?file=static,documents, mszmp_mdp,HU_MNL_OL_MKS_288_05_10450.pdf#search=&page=11
https://adatbazisokonline.hu,pdfview2?file=static,documents,mszmp_mdp,HU_MNL_OL_M-KS_288_04_02620-02630.pdf#search=&page=247
https://index.hu,belfold,2019,07,08,meg_mindig_semmisitenek_meg_56-os_iteleteket, 2019. 07.08-ai hír.
https://library.hungaricana.hu,hu,view,OGYK_KI-1985_10,?pg=0&layout=s
https://library.hungaricana.hu,hu,view,OGYK_KN-1985_01,?pg=0&layout=s
https://library.hungaricana.hu,hu,view,OGYK_KN-1985_02,?pg=0&layout=s
https://library.hungaricana.hu,hu,view,OGYK_KN-1985_03,?pg=0&layout=s
https://library.hungaricana.hu,hu,view,OGYK_KN-1985_04,?pg=0&layout=s
https://library.hungaricana.hu,hu,view,OGYK_KN-1985_05,?pg=0&layout=s
https://perek56.hu
https://uj.jogtar.hu

Levéltári források

ÁBTL 2.7.1. NOIJ 9. számú heti tájékoztató, 1989. 04., 7–13.
ÁBTL 2.7.1. POFOSZ NOIJ BRFK 42/2,1989. 03. 08.
ÁBTL 2.7.1. POFOSZ NOIJ BRFK 140/1989 1989. 08. 08.
ÁBTL 2.7.1. Recski Szövetség NOIJ BRFK 169/1988. 1988. 09. 20.
Lakiteleki Rendszerváltó Archívum, MDF korai időszakának iratai 1.11.3.17. Mozgalmi szerveződések: szellemi műhelyek, körök, társadalmi szerveződések, egyéb. 52, A doboz. 70. ő. e.
Lakiteleki Rendszerváltó Archívum, MDF korai időszakának iratai,1.11.3.28. Recski Szövetség, 52/B doboz. 148. ő.e.

JUHÁSZ-PINTÉR PÁL

Van-e kiút a zsákutcából?

Pártok, agrárprogramok, agrártézisek 1989-ben

Az 1980-as évek végére egyértelművé vált gyakorlatilag minden gazdasági, politikai-közéleti szereplő számára, hogy a magyar mezőgazdaság addig fennálló viszonyaiban változtatásokra van szükség, beleértve a gazdasági, üzemszervezési tényezőket vagy akár a tulajdonlási formák megbontását is. Az Országgyűlés 1989. évi tavaszi ülésszakán elfogadott egyesülési törvény[1] biztosította a pártok alapításának jogát, amelynek következtében számos párt alakult meg, illetve újjá már ebben az évben[2]. A tanulmány elsődleges célja egyrészt, hogy bemutassa az 1989-ben létrejött (illetve az MSZMP esetében létező), és agrárprogrammal vagy legalábbis valamilyen agrárkoncepcióval ekkor már rendelkező politikai szervezetek hogyan látták a magyar mezőgazdaság állapotát, és mennyiben találták szükségesnek a fennálló viszonyok megváltoztatását. Az említett agrárprogramok, agrárkoncepciók elemzése lehetővé teszi ezen szervezetek 1989-es „reformelképzeléseinek" kibontását. Mindezek jelentették – egyes esetekben már kiforrott módon, más esetekben pedig kiindulási alapként – az 1990. évi országgyűlési választásokra megalkotott pártprogramok, illetve azoknak a mezőgazdasági struktúraváltásra vonatkozó részeinek alapját.

Másrészt, ha meg akarjuk érteni a különböző motivációkat, olykor indulatokat – röviden –, érdemes visszatekinteni a magyar paraszti társadalom helyzetének 20. századi alakulására. A földhöz, a mezőgazdasági termeléshez való viszonyok, viszonyulások, az egyéni és közösségi motivációk nagymértékben gyökereznek ezekben a történésekben. A 20. század ugyanis, különösképpen annak második fele gyökeres változásokat hozott a magyar parasztság életében, többszörösen átalakítva a mezőgazdaságban meglevő tulajdonviszonyokat, ezzel együtt megváltoztatva alapvető társadalmi struktúrákat. Elmondhatjuk, hogy a paraszti társadalom – már amennyiben ilyen rétegződésről időben

---

1 Az egyesülési jogról szóló 1989. évi II. törvény In: *Magyar Közlöny*, Budapest, 1989. január 24.

2 Az egyesülés szabadságáról szóló 1989. évi II. törvényt 1989. január 24-én hirdették ki. Megjegyzendő, hogy a pártok bejegyzésére és gazdálkodására vonatkozó szabályokat csak később alkották meg (1989. évi XXXIII. tv. a pártok működéséről és gazdálkodásáról)

egyáltalán beszélhetünk – a II. világháborút követően a rendszerváltás időszakáig sokszorosan megélte a saját „rendszerváltását", amely maga után vonta a paraszti tulajdoni viszonyok és paraszti lét középpontjában álló földdel kapcsolatos államhatalmi szabályozások változásait, és ennek megfelelően és ezzel összefüggő élet-létmódbeli, legtöbbször az érintettekre rákényszerített drasztikus váltásokat.

Birtokviszonyok a két világháború között

Egészen 1945-ig igen egészségtelen birtokstruktúra állt fenn hazánkban. A trianoni döntés az agrártársadalomra nézve sem volt következmények nélkül. A korábban meglévő egyes vonások felerősödtek két irányba is. Az „új" országban az agrártársadalom minimális részét alkotó nagybirtokos réteg gazdaságilag rendkívül erős mértékben volt képviselve. A másik oldalon, a parasztság esetében, a birtokos parasztság lélekszáma szinte elveszett a félig vagy teljesen nincstelen parasztok tömegeiben. A történelmi Magyarországon sem volt túlsúlyban a parasztságon belül a családi birtokkal rendelkezők száma, azoké a parasztoké, akik saját földjük hozadékából képesek voltak fenntartani magukat és családjukat. A mai országterületen azonban már 1914 előtt is rendkívül aránytalan volt a helyzet. A birtokos parasztok vékony rétege mellett hatalmas tömegben találjuk a teljesen nincstelen agrárproletárok tömegeit.[3]

Egyértelmű tehát, hogy a két világháború közötti időszakban a társadalmi feszültségforrások közül az egyik legjelentősebb a földkérdés megoldatlansága volt. A magyar mezőgazdaságot egyrészt a nagybirtokrendszer uralma, másrészt a mellettük létező parasztgazdaságok jellemezték. Az egyéni parasztgazdaságok jelentették a kistermelés alapját, melyeknek fejlődési lehetőségét viszont a nagybirtokok jelentősen korlátozták. Ezt bizonyítja, hogy 1945 előtt a kistermelők csaknem fele 3 kataszteri holdnál kisebb földterületen gazdálkodott. Ez értelemszerűen a létfenntartáshoz nem elegendő, így többségük rászorult arra, hogy más kereseti forrást biztosítson magának, illetve családjának. A földterületek mintegy 30%-át foglalták el a nagybirtokok. A közép- és kisbirtokok aránya a földterületek 60%-a volt. A maradék 10%-on dolgozott

[3] Gunst Péter: A magyar agrártársadalom 1919–1945 között. In: *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig.* Szerk.: Gunst Péter, Budapest, 1998, Napvilág Kiadó, 233.

1,2 millió törpebirtokos. Érdemi változást az 1920. évi földreform nem hozott ebben a struktúrában. Sőt, mivel egy igénylőre átlagosan 2,676 hektár földterület jutott, még jobban felduzzadt a törpebirtokosok amúgy is magas száma.[4]

A paraszti társadalom birtokmegoszlása, a megélhetésük végett bérmunkára kényszerült vidéki népesség gondjai, illetve a családjuk fenntartásához túlságosan kicsiny gazdasággal rendelkező parasztok problémái folyamatosan napirenden voltak a nyilvánosságban. Röviden megjegyzendő, hogy születtek olyan ellenzéki pártprogramok, amelyek – tulajdonképpen eredmény nélkül – de követelték a változást ezen a téren. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt először 1925-ben tette közzé agrárprogramját, amelyben többek között követelte a parasztság földhöz juttatását, állami kárpótlás útján. Az 1930-ban megalakult Kisgazdapárt is fellépett a földbirtok arányosabb elosztása mellett. Érdemes említést tenni a falukutató, faluszociográfiai mozgalom megjelenéséről is, amelyből politikai irányzatok, pártok is születtek, mint a Márciusi Front vagy a Nemzeti Parasztpárt, amelyek tevékenységük középpontjába a parasztság felemelését állították. A Bajcsy-Zsilinszky Endre által alakított Nemzeti Radikális Párt 1931-es programja pedig így fogalmaz: „*A csonkahazai birtokmegoszlás mai aránytalan és igazságtalan volta, a családtagokkal kétmilliónyi földműves nincstelen és majdnem feleannyi törpebirtokos nehéz sora, munkanélkülisége, a kivándorlás növekvő vágya, kényszere, de a kötelesség is szaporodó népességünk létének biztosítására: együtt elodázhatatlanná teszik az átfogó és gyökeres birtokreformot.*"[5]

A mintegy négy és félmilliós parasztságnak hozzávetőleg kétharmada volt az, amely a mindig szűkös munkakínálatra szorult, hogy megélhetését – megfelelő gazdaság hiányában – biztosítsa. Ezért beszélt a fennálló társadalmi és politikai viszonyokat szélsőjobboldalról bíráló egyik publicista „a hárommillió koldus országáról",[6] amely kifejezést utóbb a Horthy-kor baloldali bírálói is átvettek és terjesztettek. A nagybirtok-ellenesség és a földbirtokreform szükségessége különösen a korszak kezdetén – amikor is az első világháború végének paraszti politikai mozgalmai a kérdésre irányították a figyelmet –,

4 Ivicz Mihály: *Kisbirtok versus nagybirtok.* A multifunkcionális kisbirtok háttérbe szorításának folyamata Magyarország XX. századi agrártörténetében, Budapest, 2006, Szent István Társulat, 24.

5 Pölöskei Ferenc: Az 1945. évi földosztás előfutárai In: *Agrártörténeti Szemle*, XXXVII. évf., 1–4. szám, 1995. 8.

6 Oláh György: *Hárommillió koldus.* Miskolc, 1928, Magyar Jövő Nyomdaüzem és Lapkiadó Vállalat Rt.

illetve az 1930-as évek második felében jelentkezett, amikor a parasztság helyzetéről, életviszonyairól szóló falukutató írások a városi, illetve középosztályi közvélemény elé tárták a cselédség sorsát vagy akár a birtokos parasztság nyomorúságos életviszonyait. A parasztság problémáinak gyökerét sokan a birtokviszonyok megoszlásában látták, hiszen kétségtelen volt, hogy aránylag kevés az életképes méretű parasztgazdaság, és hogy a falusi társadalom széles rétegeit jellemzi a föld birtoklása utáni vágy vagy a meglevő gazdaság növelésére való törekvés. Az is kétségtelen, hogy a parasztság föld utáni vágyának útjában a nagybirtok állt. A korban is látványosan szembeállítható volt a nagybirtokok túlsúlya a megművelt területből és a nincstelenek nagy aránya a paraszti népességen belül. A gazdaságok abszolút többsége 5 hold alatti, ún. törpebirtok volt, amelyből tulajdonosaik az esetek döntő többségében biztosan nem tudtak megélni. Ezzel szemben a gazdaságok egy százaléka – a közép és nagybirtokok – rendelkezett a megművelt terület majdnem felével.[7]

Földreform – illúzió vagy valóság?

Nem meglepő tehát, hogy közvetlenül 1945 után a földtulajdonviszonyok radikális átalakítása, a nagybirtokok felosztása és a földnélküliek minél szélesebb körének földhöz juttatása valamennyi politikai párt programjában szerepelt. A mezőgazdaság is súlyos károkat szenvedett a háborús események során, s nyilvánvaló volt, hogy a rekonstrukcióhoz elengedhetetlen a parasztság érdekeltségének megteremtése, ami elsősorban a földtulajdon kiszélesítése révén tűnt megvalósíthatónak. A pártok közül a legradikálisabb álláspontot a Nemzeti Parasztpárt képviselte. Az 1945. március 17-én kihirdetett, 600/1945. számú földreformrendelet[8] megfogalmazásakor lényegében a parasztpárti javaslatokat követték, a végrehajtás során pedig a kommunista párt jutott túlsúlyra. Az intézkedések 400 000 új egyéni tulajdont teremtettek, és 240 000 meglevő birtokot egészítettek ki. A mezőgazdasági népességen belül az 1941-es népszámlálási adatokhoz képest 46%-ról 17%-ra esett a földnélküliek aránya, a törpe- és kisbirtokosi rétegé 47%-ról 80%-ra emelkedett, s a gazdagparaszti

[7] Bódy Zsombor: *Magyarország társadalomtörténete a két világháború között.* Egyetemi jegyzet. Budapest, 2013, PPKE BTK, 42–45.

[8] Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 600/1945. M. E. számú rendelete a nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földmíves nép földhöz juttatásáról. *Magyar Közlöny,* Debrecen, 1945. március 18.

csoportok aránya 7%-ról 2,9%-ra csökkent. A földreform megerősítette a magántulajdonosi tudatot a parasztságban, és ezzel is perspektivikussá tette azt a hagyományos paraszti életpályát, aminek meghatározó eleme volt a föld magántulajdona. A földtulajdon a 20. század közepének magyar paraszti társadalmában társadalmi rangot, presztízst jelentett, a létbiztonság alapjának s egyben a szabadság, az önállóság és a társadalmi felemelkedés zálogának számított. A folyamatok értékeléséhez azt is el kell mondani, hogy az újonnan földhöz juttatott gazdák jelentős számú csoportja a szükséges eszközök, az önálló gazdálkodáshoz megkívánt ismeretek és a forgótőke hiányában tartósan képtelen volt az önálló gazdasági tevékenységre.[9] *„Az új struktúrát jószerivel csak a remény, valamint az emberi és az állati izomerő tartotta fenn."*[10] Ennek az állapotnak a korrekciója nem történt, nem történhetett meg, mivel a hamarosan egyeduralomra jutott Magyar Kommunista Párt magában a földreformban is elsődlegesen a hatalom megragadásának eszközét látta, és a törekvései ellentétben álltak a magántulajdonon alapuló gazdasági termeléssel. A földosztás ilyen módja tulajdonképpen már gazdaságilag előkészítette a kollektivizálást.[11]

A téeszesítés hullámai

Ennek hamarosan kézzel fogható eredményei is lettek az 1948-ban szovjet mintára megindított téeszesítési törekvésekben, amely valamiféle hadjáratot jelentett a paraszti társadalommal szemben.

Ennek harmadik hulláma, amely 1959 és 1961 között zajlott le, jelentette a kommunista hatalom számára a végső győzelmet abban az értelemben, hogy ekkor sikerült a mezőgazdaság szocialista átszervezését végrehajtani. Míg 1958-ban a mezőgazdasági foglalkoztatottak 79%-a egyéni gazdálkodó, 1962-ben a mezőgazdasági keresők 75%-a már téesztag volt. A téeszesítés utolsó szakaszának eredményességét az is jelzi a korábbiakhoz képest, hogy 1958-ban a téesztagok száma 169 000 fő, 1962-re már 1 200 000 fő volt. Az egzisztenciavesztés, az átszabott tulajdon- és munkaszervezet, a megélhetési lehetőségek minden

9 Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében.* Budapest, 2001, Osiris Kiadó, 189–191.

10 Romány Pál: Földreform és agrárstruktúra *Agrártörténeti Szemle*, XXXVII. évf., 1–4. szám, 1995., 57.

11 Cseszka Éva: A kollektivizálás előkészítésének főbb állomásai, In: *Földindulások – sorsfordulók.* Kollektivizálás, agrárvilág és vidéki változások a XX. század második felében. Szerk. Schlett András. Budapest, 2012, Szent István Társulat, 48.

szempontból hosszú távra meghatározták a vidéken élők sorsát, nem beszélve azokról, akik éppen a kollektivizálás miatt menekültek el falujukból, és lettek városi lakosokká.[12] Itt kell megjegyezni, hogy a kollektivizálás három hullámában voltak helyenként igen jelentős eltérések a módszerek és eredmények tekintetében, amelyek mindenképpen említésre méltók, de ennek elemzése a jelen tanulmánynak nem része. Míg az első két téeszesítési hullám brutalitásának volta közismert, addig az 1958–1961-es, harmadik kollektivizálási hullám kapcsán a köztudatban ma is eltérő vélekedés él. *„A korábbi kollektivizálási hullámokhoz képest, úgymond, az ekkor végrehajtott téeszesítés során a szóbeli meggyőzésre, a felajánlott pozitívumok és a negatív hozadékok közötti választásra, illetve a józan belátásra helyezték a hangsúlyt. S ha volt is fizikai nyomásgyakorlás, annak mértéke elenyészőnek tekinthető a korábbiakhoz képest. Egy másik nézőpont szerint azonban az ígéretek és fenyegetések, vagyis a mérlegelés tárgyául felkínált lehetőségek mellett komoly mértékben fordultak elő fizikai ráhatással járó atrocitások is. Az események emlékezettörténete (naplók, levelek, feljegyzések, visszaemlékezések, interjúk stb.) szintén azt bizonyítja, hogy a belépési nyilatkozatok hitelesítése érdekében a kényszerhatások igen sok változata megjelent, s nem hiányzott a fizikai tettlegesség sem."*[13]

A kollektivizálás politikai és társadalmi funkciói összetettek voltak. A kommunista hatalom számára nyilvánvalóan fontos volt, hogy felszámolja a maradék társadalmi és gazdasági autonómiákat. Ezzel a változtatással megerősítették a társadalmi tudatban az 1956 után kialakult vereségérzetet, hiszen éppen azt vették vissza a parasztságtól, amit 1956 októbere biztosított számukra. A „falu megszállását" nyilvánvalóan úgy is lehet értékelni, mint a kádári konszolidáció előkészítő periódusának lezárását. Méreteit, az érintettek körét tekintve a kollektivizálás a 20. század legnagyobb társadalmi megrázkódtatása volt.

A téeszesítés utolsó – immár az előzőekhez képest tartósabbnak bizonyuló – hulláma okozta krízishelyzetet jelzi, hogy a Politikai Bizottság már 1960. szeptember 13-ai ülésén foglalkozott az ellátás problémáival.*(Előterjesztés a lakosság*

[12] Ö. Kovács József: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában.* A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete, 1945–1965. Budapest, 2012, Korall Kiadó, 403.

[13] Kovács Csaba: Panaszok a kollektivizálás befejező hullámának időszakából: az egyéni és a szövetkezeti gazdálkodás problémáinak sajátosságai In: *Múltunk*, 2013/3., 209.

élelmiszer-ellátásának problémáiról a második ötéves terv[14] *időszakában.)*[15] A fentebb is említett negatív társadalmi folyamatokat illetően pedig hozzátehetjük, hogy az élelmezési gondok mellett az 1960-as évek első felében felgyorsult a falusi lakosság migrációja, évente ekkor mintegy 250000 paraszt keresett menekülő utat ily módon. Az önellátás szintjét csak az évtized közepére sikerült újra elérni. Köszönhetően a befolyásukat a mezőgazdaságra ekkor gyakorolni képes „reformereknek", olyan elemek váltak elfogadottá a termelőszövetkezeti struktúrákban, amelyek lényegesen eltértek a szovjet kolhoz-modelltől.

Ennek előzménye, hogy 1959 folyamán egyre inkább világossá vált, hogy a súlyos gazdasági, társadalmi problémákat a „keményvonalas" Dögei Imre[16] vezette Földművelésügyi Minisztérium nem igazán tudja kezelni. Ebben a helyzetben felértékelődtek a Központi Bizottság Fehér Lajos[17] vezette Mezőgazdasági Osztályának javaslatai, amelyeknek az volt a lényege, hogy hasznosítani kell az ún. régi, „túlélő" tsz-ek tapasztalatait. Ezen azokat a tsz-eket értették, amelyek túlélték, átvészelték mind az 1953-as, mind az 1956-os feloszlási hullámot. Ezek a gazdaságok többek között azért tudtak talpon maradni, mert a helyi adottságoknak és a tagság igényeinek megfelelően alakították ki a belső életüket még akkor is, ha ezzel eltértek a kötelező mintaként szolgáló szovjet kolhozformától.

Az agrárpolitika magyar útja

Hosszas vita után végül a következő határozat született: „A Politikai Bizottság szükségesnek tartja a helyi viszonyoknak leginkább megfelelő, a munkaegységrendszert továbbfejlesztő bevált munkadíjazási és jövedelemelosztási módszerek szélesebb körű elterjesztését. A helyi viszonyoknak leginkább megfelelő formák bevezetéséről minden esetben a szövetkezetek közgyűlésének

[14] A második ötéves terv az 1961–1965 közötti időszakra terjedt ki.

[15] MSZMP PB. 1960. szeptember 13-ai ülésének jegyzőkönyve. Magyar Nemzeti Levéltár, 288. f. 5/200. ő. e.

[16] Dögei Imre (1912–1964) politikus. 1957-től 1960-ig a földművelésügyi miniszteri tisztséget töltötte be, az erőszakos kollektivizálás jelképévé lett.

[17] Fehér Lajos (1917–1981) politikus, agrárszakember. 1959–1962 között az MSZMP titkára volt, majd 1974-ig miniszterelnök-helyettes. Az erőszakos kollektivizálás helyett a háztáji gazdaságok megerősítésének, a szövetkezeteken belüli elszámolások rugalmassága növelésének szorgalmazójaként jelentős szerepe volt a mezőgazdaság konszolidálásában.

kell döntenie."[18] A szövetkezeti politikában tehát olyan fordulat következett be, amely előmozdította, hogy legfelső szinten vállalják azt a problémakezelést, amely a tsz-ek szintjén, helyileg már bevált, s lényegében az anyagi ösztönzők aktivizálásáról szólt.[19]

A mezőgazdaság területén az 1960-as években elindított folyamatokat Nyers Rezső[20] nevezte ősmechanizmusnak, utalva arra, hogy az 1968-ban bevezetett ún. gazdasági mechanizmusnak ez már bizonyos előképe, elővezetése volt. *„A folyamat megértése szempontjából is fontos, hogy 1963-ban elindítottuk Fehér Lajossal együtt – és ebbe a KB államgazdasági és mezőgazdasági osztálya is beszállt – a mezőgazdaság ár-, adó- és pénzügyi rendszerének átfogó vizsgálatát. A kollektivizálás után rendet kellett tenni, újra meg kellett alapozni a rendszert. Ez az anyag, amely a szervezett munka eredményeként három impozáns kötetben jelent meg – a mezőgazdaság vonaláról már belement a gazdasági mechanizmusba. Még nem addig a felismerésig eljutva, mint később, de lényegében ez már az ősmechanizmus kérdésfelvetése volt agrárvonalon*[21]. Ennek fontos eleme volt, hogy bevezették a részes művelést, és megváltoztatták a munkaegységre alapozott díjazási rendszert. Általánossá vált a pénzjuttatás. A legfontosabb elem, amely az egész rendszernek meghatározója is lett, az pedig a háztáji gazdaságok létrehozása, szabályozottá tétele volt. A Kádár-kori mezőgazdaság viszonylagos sikerének, vagy továbbmenve, magának a Kádár-kor valamiféle konszolidációjának az alapja a háztáji lett. Ezzel vált megoldottá az árutermelés bővítése oly módon, hogy az ne menjen szembe az ideológiával. Az 1960-as években megkérdőjelezhetetlen szocialista tulajdonviszonyok ugyanis lehetetlenné tették, hogy a magántulajdonon alapuló gazdálkodás állami támogatást kapjon. A háztáji gazdálkodásnak számos eredménye volt: tervezhető jövedelem a családnak, az érdekeltség megteremtése, értékesítési eredmények a szövetkezeteknek, devizabevétel az országnak. Azonban a háztájiban dolgozók

[18] Irányelvek a termelőszövetkezeti tagok anyagi érdekeltségét növelő munkadíjazási és jövedelemelosztási módszerekkel kapcsolatban. MSZMP PB. 1960. február 16-ai ülés jegyzőkönyve. Magyar Nemzeti Levéltár, 288. f. 5/170. ő. e.

[19] Varga Zsuzsanna: Mi történt a szovjet kolhoz-modellel Magyarországon? Egy adaptációs kísérlet vázlatos története. In: Háborúk, békék, terroristák. Székely Gábor 70 éves. Főszerkesztő Majoros István. Szerkesztők Faragó Gábor, Forgó Zsolt, Háda Béla, Madarász Anita. Budapest, 2012, ELTE, Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, 636–637.

[20] Lásd: 53. old., 178. lábj.

[21] Nyers Rezső: Visszapillantás az 1968-as reformra (Ferber Katalin és Rejtő Gábor interjúja). *Valóság*, 1988/8, 11.

erre a teljesítményre csak önmaga kizsákmányolásával volt képes. A közösben végzett munka mellett még a háztájiban szükséges feladatokat is teljesítette.[22]

Az 1960-as évek második felében az volt a fő cél, hogy a jogi szabályozást összhangba hozzák a tsz-ek gazdálkodási gyakorlatában bevált, ugyanakkor az eredeti alapszabály előírásaitól eltérő üzemszervezési, munkaszervezési és munkadíjazási megoldásokkal. Losonczi Pál[23] földművelésügyi miniszter a Politikai Bizottság 1966. szeptember 20-ai ülésén a tsz-ek működésének új jogi szabályozása kapcsán a következőt hangsúlyozta: „Az előterjesztett javaslat nem is annyira új, mint ahogy ezt mi nézzük, mert a mai gyakorlatot kellene most már tényleg törvénnyel megerősíteni. Ismeretes, hogy a szövetkezetek működését meghatározó törvényerejű rendeletet születése pillanatában túlhaladta az élet[...] és számtalan olyan probléma volt, amit módosítani kellett. [...] Az anyag tehát sok újat nem mond, mert ezek a gyakorlatban megvannak."[24] Az 1967. évi tsz-törvény a szövetkezetek gyakorlatában bevált kezdeményezések közül legtöbbet a munkadíjazás, a munkaszervezet és a háztáji gazdálkodás területéről emelt be a szövetkezeti intézménybe.[25] Az 1967. évi termelőszövetkezeti törvény[26] tehát átlátható, jogilag szabályozott érdekviszonyokat teremtett, ami több más tényezővel együtt elősegítette, hogy az évtized végétől kezdve a magyar mezőgazdaság három piac igényeit tudta kielégíteni. A belső piac magas szintű ellátása mellett exportált keletre és nyugatra is.

Ezek a folyamatok azt eredményezték, hogy a magyar mezőgazdaság teljesítménye az 1960-as évek eleje és az 1980-as évek közepe között az európai élvonalához hasonló ütemben növekedett. A teljes termelés körülbelül a duplájára nőtt, miközben a főfoglalkozásban mezőgazdaságból élők száma az 1960-as létszám harmadára csökkent. Ennek egyik fő kiváltója volt, ahogy már részben érintettük, hogy 1961-től nem állták útját annak, hogy a háztáji gazdaság bázisán mintegy árutermelő kisüzemek alakuljanak ki, és hogy a

---

22 Botos Katalin: Rendszerváltástól rendszerváltásig. In: Tanulmányok a jelenkori magyar gazdaság történetéből. *Heller Farkas Füzetek,* V. évfolyam, 2007, 21.

23 Losonczi Pál (1919–2005) gazdálkodó, politikus. 1960-tól 1967-ig mezőgazdasági miniszter, majd 1967–1987 között az Elnöki Tanács elnöke.

24 A termelőszövetkezetek működésének főbb kérdései című előterjesztéssel kapcsolatos vita során elhangzott felszólalás. MSZMP PB. 1966. szeptember 20-ai ülésének jegyzőkönyve. Magyar Nemzeti Levéltár, 288. f. 5/405. ő. e.

25 Varga Zsuzsanna, i. m. 638.

26 1967. évi IV. törvény a földtulajdon és a földhasználat továbbfejlesztéséről. *Magyar Közlöny,* 1967/68, 580.

közös erőforrások üzemszerűen kiszolgálják ezt az árutermelést. Persze jelentős szerepe volt a sikerekben a magyar mezőgazdaság szerencsés piaci helyzetének. A KGST az elfogadható minőségű termékeknek korlátlan felvevője volt, és az 1970-es évek második felétől a konvertibilisexport-kényszer miatt az állam minden olyan terméket támogatott, ami eladható volt a minőségigényes nyugati vagy arab piacokon.[27]

Kétségtelen, hogy az 1960-as évek elejére befejeződött kollektivizálás után a magyar mezőgazdaság jelentős, elsősorban azonban mennyiségi eredményt ért el. Az agrárágazat sikerei azt jelentették, hogy a többi szocialista országhoz képest magas színvonalon biztosította a hazai élelmiszer-ellátást, a termelés egyharmadát exportálta, továbbá az 1980-as évek közepéig a termelés mennyiségi mutatói világszínvonalúak voltak. Azonban *„az 1980-as években a viszonylagos pozitív teljesítmények mellett olyan összefüggő üzemszervezeti, pénzügyi-hatékonysági, értékesítési, termékszerkezetbeli és versenyképességi problémák jelentkeztek, amelyek megkérdőjelezték az addigi fejlődési út folytathatóságát."*[28]

A krízis, és ami mögötte van

Az 1980-as évek közepére a mezőgazdaságban is egyértelműen érezhetővé váltak a válságjelek. Ez jórészt felkészületlenül érte az érintetteket. Saját sikertudata és az a tény, hogy a hazai és a KGST-piacon védett helyzetben van, elfeledtette például azt a tényt, hogy a gabonatermelés kivételével minden terméket drágábban állít elő, mint piaci konkurensei.[29] Általános jelenség volt, hogy a mezőgazdasági szervezetek 1982 után egyre inkább csökkentették beruházásaikat, sőt sok szövetkezet arra kényszerült, hogy a működéséhez szükséges forgóeszközöket vagyona eladásával, állóeszközei és tartós forgóeszközei leépítésével pótolja. Ettől kezdve folyamatosan meghaladták az agrárszféra befizetései a kapott támogatásokat. Ez aztán például az 1989-es évben már azt eredményezte, hogy 26 milliárd forint volt a jövedelem a mezőgazdaságban,

[27] Juhász Pál: Agrárium a Kádár-korban. In: *Távolodás és közelítések.* Rendszerváltás és Kádár-korszak. Budapest, 2008, Kossuth Kiadó, 220.

[28] Dr. Herbst Árpád: *A tulajdoni és szervezeti viszonyok átalakulásának főbb jellemzői a magyar mezőgazdaságban, 1990–1998.* Doktori értekezés. Gödöllő, 2000, Szent István Egyetem, 29. *https://szie.hu/file/tti/archivum/Herbst_Arpad_ertekezes.pdf* (utolsó letöltés: 2020. 04. 21.)

[29] Juhász Pál: Zsákutcában van-e a magyar mezőgazdaság? In: *Medvetánc,* 1998/1, 207.

míg az általa teljesített befizetés 46 milliárd forint.[30] Az ország fokozódó gazdasági, katonai terhei, külső fizetési kötelezettségei közepette a kormányzati politika a mezőgazdasági export mellett – amely egyébként jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy az anyagban, energiában és technológiai felszerelésben egyaránt importra szoruló, de gyenge exportképességű ipar működni tudjon – tehát ezen a téren is számított az élelmiszer-gazdaság teherbíró képességére. Ez megmutatkozott a mezőgazdasági jövedelmek növekvő állami elvonásában. Az agrárszektort érintő támogatások, valamint elvonások egyenlegét vizsgálva megállapítható, hogy az az 1980-as évek első felében drasztikusan romlott, és ebben az elvonások növekedésének volt meghatározó szerepe. Ez a negatív egyenleg az évtized második felében némileg csökkent, főként a beruházási támogatások növelése miatt. A költségvetési prés mellett említést kell tenni az árrendszeren keresztül megvalósuló jövedelem-elvonásról is. Az agrártermékek értékesítési átlagárait, valamint a mezőgazdaságban felhasznált ipari eredetű anyagok áralakulását összevetve megállapítható az agrárolló nemzetközi összehasonlításban is nagymértékű és folyamatos nyílása.[31]

Az leszögezhető, hogy a magyar mezőgazdasági üzemszervezet polarizáltsága megakadályozta az érdemi reagálást a változó helyzetre. Az óriási üzemszervezettel rendelkező szövetkezetek és a tőlük erősen függő háztáji gazdálkodások ugyanis a világpiacon bekövetkező változásokra nem tudtak, nem is tudhattak rugalmasan reagálni, oly mértékben legalábbis, mint tették ezt külföldi versenytársaik. A föld magántulajdonának korlátozása megakadályozta a középméretű üzemek kialakulását. A mezőgazdaság üzemi struktúrája a szocialista fejlődés következtében szélsőségesen duálissá vált. *„A politika a legalapvetőbb kérdésben nem engedett, az „abszolút tulajdonos" nem engedte ki a kezéből a döntési jogosultságokat a tulajdon alapvető kérdései fölött. Ez jogi szabályozásban elsősorban az oszthatatlan szövetkezeti tulajdon mozdíthatatlanságát és a termőföld magántulajdonának a szigorú korlátozását jelentette".*[32]

A termőföld tulajdonjogára vonatkozó magyar jogi szabályozásának alakulása szintén hordott magában sajátosságokat a szocialista táboron belül, és ettől természetesen nem lehet elvonatkoztatni, ha az 1980-as évek mezőgazdaságban

30 Ivicz Mihály i. m. 83.

31 Varga Zsuzsanna: Mezőgazdasági reformelképzelések és megvalósításuk politikai korlátai az 1980-as évek második felében. In: *Távolodás és közelítések.* Rendszerváltás és Kádár-korszak. Budapest, 2008, Kossuth Kiadó, 225–226.

32 Dr. Herbst Árpád i. m. 29.

jelentkező tüneteket, illetve ezeknek megoldási kísérleteit vizsgáljuk. A kollektivizáláskor szövetkezeti használatba került föld tulajdonjoga nem változott. Tehát a mezőgazdasági termelőszövetkezetek földalapjának legnagyobb részét megteremtő jogi megoldás, a földbeviteli kötelezettség a földtulajdont és a földhasználatot szétválasztotta. A földbeviteli kötelezettség azt jelentette, hogy a tsz-be belépő tag köteles volt a saját, valamint a vele közös háztartásban élő családtagjai tulajdonában, haszonélvezetében, haszonbérletében vagy bármely más törvényes jogcímen használt földterületeket a termelőszövetkezet közös használatába adni. Az itt használt összes terület közel háromnegyed része magántulajdonban volt, egynegyed része pedig állami kézben volt. Ezzel együtt a szövetkezeti tagok magántulajdonát erősen korlátozták, földjüket nem adhatták el, birtokosként nem rendelkezhettek vele, és a föld használatának miként jét a tsz-alapszabályzat határozta meg. A tulajdonos rendelkezési joga az örökösödési jogon kívül gyakorlatilag megszűnt, elvi tulajdonjoga elismeréseként viszont igényt tarthatott földjáradékra. A kollektivizálás lezárulása után növekedni kezdett az a földterület – a tagok egy részének kilépése, elvándorlása, az idős tagok elhalálozása következtében –, amelynek tulajdonosa nem dolgozott a szövetkezetben, de a szövetkezettől földjáradékra, illetve használati díjra tarthatott számot. Az 1960-as évek első harmadában tehát a termelőszövetkezeti földhasználat a gyakorlatban tulajdoni jelleget öltött. Ennek a kialakult gyakorlatnak mintegy legalizálását szolgálta „A földtulajdon és a földhasználat továbbfejlesztéséről" szóló 1967. évi törvény. Ezzel a szabályozással megteremtődött a termelőszövetkezeti földtulajdon intézménye, amely nemcsak a magyar szabályozásban jelentett új alapokat, de a szocialista blokkban sem volt gyakorlatban, hogy a föld szövetkezeti tulajdonban legyen, azaz egyenjogúsítást nyert ideológiailag is hazánkban a szövetkezeti tulajdon az állami tulajdon mellett. A pártállam által a szövetkezetekbe kényszerített parasztság földje a szocialista tömb országai közül egyedül nálunk vált szövetkezeti tulajdonná.[33] Amellett, hogy ilyenformán egy sajátos magyar jogintézményi megoldást hozott a törvény, lehetővé tette az addig használatilag szövetkezeti, de formálisan magántulajdonban levő földek szövetkezeti tulajdonná minősítését. A szövetkezeti tulajdon kialakításánál különbséget tettek a tagsági viszonyban nem álló személyek és a tagok között. A szövetkezeten kívüli tulajdonosokat

[33] Tanka Endre: A posztszocialista agrárátalakulás földpolitikája, In: *Földindulások – sorsfordulók.* Kollektivizálás, agrárvilág és vidéki változások a XX. század második felében. Szerk.: Schlett András. Budapest, 2012, Szent István Társulat,204.

kötelezték, hogy egy éven belül vagy belépnek a szövetkezetbe, vagy a földjüket eladják a szövetkezetnek. A kártalanítás mindössze annyit jelentett, hogy a haszonbért még öt évig fizették a volt tulajdonosnak.[34] Mindez azonban csak jelképes ellenértéknek tekinthető. Ezáltal mindenesetre a téeszek tulajdonába került az addig csak használatukban lévő földek jelentős része. A tagoknak megvolt az a választási lehetősége, hogy megtarthassák földjeik tulajdonjogát, ha nem kívánták értékesíteni azt. Mindez olyan következménnyel járt, hogy 1990-re, amikor a tulajdonviszonyok átalakítása napirendre került, már csak a termelőszövetkezeti közös használatban levő föld mintegy harmadának volt telekkönyvi tulajdonosa magánszemély. A megváltás mint termőföld-tulajdon szerzési forma egészen 1990. március 1-jéig létezett, ennek megfelelően azoknak a földtulajdonosoknak a földjei, akik eddig az időpontig – a szövetkezetből való kilépés, kizárás, nem termelőszövetkezeti tag öröklése miatt – kívülállóvá váltak, megváltás jogcímén szövetkezeti tulajdonban kerültek. Ezen folyamatok mellett érdemes megemlíteni azt is, hogy egyre nagyobb mértékben korlátozták a föld tulajdonjogát. Az 1945-ös földreform során megállapított mértéket az 1959. évi 9. törvényerejű rendelet, majd az 1977. évi 27. törvényerejű rendelet csökkentette, utóbbi már olyan mértékben, hogy maximum 3 hektár lehetett magántulajdonban, de az is csak olyan személy esetében állt fenn, aki élethivatásszerűen mezőgazdasági termeléssel foglalkozott.[35]

Az mindenképpen megállapítható, hogy a magyar mezőgazdasági szövetkezetek olyan mértékben értek el sikereket, amilyen mértékben képesek voltak eltávolodni a szovjet kolhozformától. Kijelenthető, hogy számos olyan megoldás született ezen a téren, amely magyar sajátosság volt a szocialista tömbön belül. Erre vonatkozólag az MSZMP Központi Bizottságának egyik ülésén nyilatkozott Kádár János oly módon, hogy magyar modell pedig nincs, egyszerűen a lenini elveket alkalmazzuk a magyar sajátosságok szerint. Mindenkinek megmutatjuk, de nem ajánljuk, mert máshol mások a feltételek. Nekünk megfelel, tanulmányozni szabad. Nemzeti módszer, de nem harmadik út. A vezetés érdeke az volt, hogy „észrevétlen" maradjon az elfordulás a szovjet példától.[36]

---

[34] Varga Zsuzsanna: *Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon, 1956–1967.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2001, 143–146. Politikatörténeti Füzetek.

[35] Herbszt Árpád i. m. 23.

[36] Romány Pál: A nagyüzemi átszervezés és a mezőgazdaság integrációja. In: *Magyarország agrártörténete.* Agrártörténeti tanulmányok. Szerk. Orosz István, Für Lajos, Romány Pál. Budapest, 1996, Mezőgazda Kiadó, 524.

Az évtizedfordulóra egyre világosabbá vált, hogy az üzemrendszer és tulajdonviszonyok átalakítása elengedhetetlen. A magyar agrárgazdaság emellett egyre komolyabb piaci problémákkal is szembekerült. Az emelkedő élelmiszerárak, az életszínvonal általános visszaesése miatt szűkült a belföldi kereslet. Egyidejűleg a külpiaci értékesítésben is kedvezőtlen fejlemények következtek be. Az agrárszektor piacváltásának, orientáció- és termékszerkezet-váltásának, az agrárrendszer átalakításának kérdése megkerülhetetlenné vált.

Ezzel kapcsolatban, a jövőre vonatkozó elképzeléseiket nyilvánosságra hozva, az 1980-as évek végén számos szervezet, csoportosulás megnyilvánult, védve akkor fennálló érdekeiket vagy felvállalt ideológiai célkitűzéseiket kívánva megvalósítani.

Továbblépés, de merre? – látlelet Kiskunmajsáról

„Az átszervezés során a mezőgazdaságot, a földet százezrek hagyták el. Ezek az emberek a hátrahagyott földjükért a törvény által szabályozott tisztességtelenül alacsony megváltási árat kapták – vagy még azt sem. A mezőgazdaságban maradók sem jártak jobban, hiszen földjüket kötelezően közös művelésbe kellett adni, a megalakított szövetkezetek gazdálkodását pedig kívülről irányították. Ez ma olyan nyomasztó teherként nehezedik a társadalomra, amelynek rendezése nélkül aligha lehetséges a közmegegyezésen alapuló továbblépés."[37]

1988. szeptember 3-án megtartották a II. Lakiteleki Találkozót. A „Bács-Kiskun megyei helységben tartott tanácskozáson mintegy háromszázhetven író-költő, történész, politológus, színész, döntően a szellemi élet képviselői vettek részt. A késő estébe nyúló vita során elfogadták a Magyar Demokrata Fórum ideiglenes alapszabályát, alapítólevelét."[38] Ezzel a mintegy egy évvel ugyancsak Lakiteleken zászlót bontott szellemi kör immár szervezeti formában kezdett működni. Egyik legelső, jelentősebb megnyilvánulása a szervezetnek az 1988. november 12-én, Kiskunmajsán megrendezett mezőgazdasági tanácskozás volt.

Az eseménynek helyt adó művelődési házban több mint félezren gyűltek össze: környékbeli gazdálkodók, szövetkezeti tagok és szakvezetők, agrárszakemberek, továbbá olyanok, akik egyszerűen csak szívükön viselték a

[37] A föld gazdái. *Figyelő,* 33. évf., 49. szám, 1989. 12. 07., 11.

[38] Kimondta megalakulását a Magyar Demokrata Fórum. *Magyar Nemzet,* 51. évf., 212. szám, 1988. 09. 05., 3.

mezőgazdaság, a falvak és általában a magyar parasztság sorsát. Kozma Huba[39] tanár, az MDF Kiskunmajsai szervezetének vezetője nyitotta meg a fórumot, és látta el délelőtt az elnöki teendőket; a délutáni ülésszakon Bogárdi Zoltán[40] kertészmérnök, egyéni gazda elnökölt; végül pedig Halász Péter agrárkutató zárta be a tanácskozást. Az egész napos tanácskozás három szakaszra oszlott. Délelőtt a felkért előadok tekintették át témájukat, délután több mint húsz hozzászólás következett, végül pedig egy állásfoglalás megszövegezésére és elfogadására került sor. A tanácskozáson elhangzottak jól tükrözték az összegyűltek szemléletét, hangulatát, azt, hogy miként gondolkodtak mezőgazdaságunk helyzetéről, miben látták a bajok fő forrását, és milyen megoldásokat találtak megvalósíthatónak. A kiskunmajsai találkozón egyértelműen kiderült: időszerű volt, hogy a Magyar Demokrata Fórum napirendre tűzte a hazai mezőgazdaság megújulásának megvitatását. A fórumon nemcsak az ágazat általános válsága vált nyilvánvalóvá, hanem az is, hogy lehet megoldás: a vegyes tulajdonú, változatos üzemi szerkezetű, az egyéni képességeket és a vállalkozói szellemet újraélesztő, kibontakoztató mezőgazdaság megvalósítása.

A tanácskozás a több mint húsz előadón keresztül gyakorlatilag az agrárium valamennyi szegletét érintette, taglalta, így – a teljesség igénye nélkül – szó esett a föld tulajdoni viszonyairól, agrárexportról, új földtörvény szükségességéről, agrárkutatásról és oktatásról, környezetvédelemről, üzemszervezeti gondokról, az agrárnépesség gondjairól is. Ahogy említettük, széles réteget magába foglalt a tanácskozás résztvevői oldalról, így az előadók esetében is fennállt ez. Szóhoz jutott például Juhász Pál[41] (Agrárreform–földreform), Kopátsy Sán-

[39] Kozma Huba István (1943–) tanár, muzeológus. A Magyar Demokrata Fórum egyik alapítója, 1991-ig országos elnökségi tagja volt. 1988 márciusában a házában rendezték meg az MDF egyik első vidéki fórumát. 1990 és 1994 között országgyűlési képviselő volt az MDF színeiben. Egyik megalapítója a Magyarországi Gazdakörök Országos Szövetségének, melynek 1991-ben elnökévé is választották.

[40] Bogárdi Zoltán (1947–) kertészmérnök. Egyetemi tanulmányai befejezését követően dolgozott a kispéci termelőszövetkezetben, majd az Országos Vetőmag és Szaporítóanyag Felügyelőségen is. 1984-ben kezdett magángazdálkodásba. Az 1980-as évek elejétől számos szakmai cikke jelent meg, saját gazdaságában szakmai bemutatókat szervezett. A közéleti tevékenységet környezetvédelmi akcióval kezdte. Az 1980-as években Budapest legismertebb értelmiségi klubjának, a Rakpart Klubnak volt a szervezője, majd vezetője. 1989-ben részt vett az MDF mezőgazdasági programjának kidolgozásában. 1990 és 1998 között az MDF országgyűlési képviselője.

[41] Juhász Pál (1944–) közgazdász, agrárszociológus. 1969-től mint okleveles közgazdász és faluszociológus a Szövetkezeti Kutató Intézetben kapott állást, 1987-ig agrár- és

dor[42] (Egy olyan mezőgazdaságnak, amely a földet nem értékeli, nincs jövője), Ángyán József[43] (Új növekedési, fejlődési stratégia), Nagy-Husszein Tibor[44] (Vissza kell adni a szövetkezetet a tagságnak), Berta Árpád[45] (Új földtörvény kell) is. A tanácskozás zárásaként megszületett egy állásfoglalás a magyar mezőgazdaság helyzetéről és a kibontakozáshoz szükséges tennivalókról. Ebben a dokumentumban leszögezték azt az agrárszektort érintő álláspontjukat, miszerint „a hivatalos – a hatalmon levő – szervek a valódi helyzetet figyelmen kívül hagyva, illetve azt meghamisítva – elhallgatják, hogy mezőgazdaságunk – a népgazdaság egészével párhuzamosan – a csőd felé halad. A sikerágazatnak kikiáltott magyar mezőgazdaságban rohamosan felerősödnek a kedvezőtlen tendenciák, melyek lefékezéséhez és visszafordításához gyökeres szervezeti, szerkezeti, és ami a legfontosabb, szemléleti változásra van szükség."[46] A részt-

faluszociológiai vizsgálatokat vezetett. Az 1970-es évek elejétől számos cikket, szaktanulmányt készített az agrárgazdaság vállalatrendszere, az első, második és harmadik gazdaság, illetve a falusi társadalomrétegződése témakörökből; ezek zöme nem jelenhetett meg. 1988. májusban a Szabad Kezdeményezések Hálózatának tanácstagja. 1988. november 13-tól a Szabad Demokraták Szövetségének a tagja, programszerkesztő, ügyvivő és országos tanácstag lett. 1990 és 1998 között az SZDSZ színeiben országgyűlési képviselő.

42 Kopátsy Sándor (1922–) közgazdász. 1956-ban az Országos Tervhivatal forradalmi bizottságának vezetője. 1960 és 1962 között a Beruházási Bank vezérigazgató helyettese; 1962 és 1982 között a Pénzügykutató Intézet igazgatója.

43 Ángyán József (1952–) agrármérnök, egyetemi tanár. 1979-től a mezőgazdaság-tudományi doktori cím tulajdonosa, 2007-től az MTA doktori cím viselője. 1977-től a Gödöllői Agrártudományi Egyetemen, majd jogutódjánál a Szent István Egyetemen dolgozott több munkakörben. 1990-ben munkatársaival az agrár-felsőoktatásban elsőként kezdeményezte okleveles környezetgazdálkodási agrármérnöki egyetemi szak kidolgozását és indítását. 2006 és 2014 között országgyűlési képviselő volt, 2013-ig a Fidesz-frakció tagjaként, majd függetlenként. 2010 és 2012 között a Vidékfejlesztési Minisztérium parlamenti ügyekért felelős államtitkárként tevékenykedett. Lemondását maga kezdeményezte munkájának ellehetetlenítésére hivatkozva.

44 Nagy-Huszein Tibor (1955–) agrárközgazdász. Az 1980-as években dolgozott a Pénzügyminisztériumban, majd ezt követően a Csongrád megyei Bordányban lett az Előre Szakszövetkezet elnöke. Tagja lett az Agrárreformkörök Egyesületének, a szervezetet a nemzeti agrárkerekasztal tárgyalásain is képviselte. Az 1990-es országgyűlési választásokon az Agrárszövetség országos listájának második helyén szerepelt, de mandátumot nem nyert.

45 Berta Árpád (1923–) költő. Kötészetének egyik központi eleme a paraszti sors. Az 1980-as években bekapcsolódott a Veres Péter Társaság munkájába. A Magyar Demokrata Fórum tevékenységébe is bekapcsolódott.

46 A Magyar Demokrata Fórum 1988. november 12-ei, Kiskunmajsán tartott tanácskozásának állásfoglalása. In: *Dokumentumok a Magyar Demokrata Fórum korai történetéből,*

vevők javaslatokat is megfogalmaztak, amelyek megtételét a helyzet javítása érdekében szükségesnek ítéltek meg. Ezek között alapvető struktúraváltást célzó agrárpolitika kialakítása állt az első helyen. Fontos követelés volt a parasztság rehabilitálása, megfogalmazva azt, hogy a kuláküldözések és a deportálások mellett súlyos hiba volt a több menetben végrehajtott erőszakos kollektivizálás, amelyben a valódi szövetkezés lehetősége ily módon ellehetetlenült. A hatályban levő 1987. évi földtörvényt elvetve, új törvény megalkotását is sürgették. Ennek tartalmát tekintve egyelőre annyit jeleztek, hogy biztosítsa, a föld ahhoz kerülhessen, aki legjobban tudja hasznosítani. Ezzel, ha minimális módon is, de a tulajdonviszonyokat illetően jelezték a változtatás szükségességét. Fontos eleme volt az aktuális agrárpolitikának a különböző ár-, adó- és támogatási rendszerek, amelyek több felszólaló álláspontja és az állásfoglalás szerint is tarthatatlan a továbbiakban. Mindenképpen meg kell teremteni a megfelelő hitelek bevezetésének lehetőségét, illetve rendszerét. Az elmúlt évtizedek szövetkezetesítési politikája helyett a tanácskozás résztvevői követelték a mezőgazdaságban a szervezkedés, egyesülés teljes szabadságát, valamint a szövetkezés, gazdasági egyesülés és valódi érdekképviselet változatos formáinak lehetővé tételét. Nyilvánvalóan ezek a követelések egy programelemet alkottak önmagukban, azt a továbbiakban tartalommal kellett megtölteni. Ezzel a céllal a Magyar Demokrata Fórum egyúttal kezdeményezte független szakértői bizottság létrehozását is. Ezeknek alapján azután, a tanácskozást követő hónapokban először egy szűkebb, majd egyre bővülő szakértői bizottság munkálkodott a programtervezeten, és az MDF 1989. október 21-én megtartott Országos Gyűlésére olyan mezőgazdasági programot sikerült kialakítani, amely már nemcsak általában fogalmazta meg a tennivalókat, de az ehhez szükséges főbb lépéseket is tartalmazta. De ezt már, lévén, hogy az MDF eddigre párttá alakult, hivatalosan is pártprogramnak tekinthetjük.

A fejlődés motorja a korszerűsödő nagyüzem

1988 végére a Magyar Szocialista Munkáspártnak szembesülnie kellett azzal, hogy az egypártrendszer felbomlóban van. A társadalmi mozgalmakként induló tömörülések közül több párttá alakult, és jelentkeztek az 1948 előtt létező, ún. történelmi pártok is. Lassan egyértelművé vált, hogy a szocialista

1987–1989. Szerk. Riba András László, Szekér Nóra. Lakitelek, 2017, Antológia Kiadó, 135–137. RETÖRKI Könyvek 31.

pluralizmusra éppúgy nincs igény, mint magára a pártállamra. Az egyesülési jogról szóló 1989. évi II. és a gyülekezési jogról szóló 1989. évi III. törvényt az országgyűlés 1989. januári ülésszakán fogadta el. Az 1989. évi II. törvény már biztosította a politikai pártok alapításának jogát, jóllehet a pártok bejegyzését, a gazdálkodást szabályozó törvény csak később került az országgyűlés elé. Ezzel a törvénnyel a magyar politikai rendszer elvileg többpárti jellegű lett, s röviddel ezután a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága formálisan is lemondott arról, hogy az Alkotmányban megkülönböztetett vezető politikai erőként szerepeljen...

Azt általánosságban el lehet mondani, hogy földkérdésben a reformokat illetően mindenki szükségesnek tartotta a magántulajdon szerepének lényeges fokozódását. A pártok azonban eltérő szerepet szántak a magántulajdonnak, és a szövetkezeti tulajdon kérdésében is nagyon különböző vélemények fogalmazódtak meg. Attól kezdve, hogy a szövetkezeti földtulajdon egyesek szerint továbbra is maradjon fenn, mások szerint a szövetkezeti földtulajdonnak át kell alakulnia, például közösségi tulajdonná vagy szövetkezeti tagok magánföldtulajdonává. Hasonlóképpen különbözőek voltak a tekintetben is, hogy a szövetkezetek, valamint általában a nagyüzemek a jövőben milyen szerepet kapjanak. Különböztek a nézetek abban is, hogy a rehabilitáció milyen formában történjen, milyen mértékű legyen. A nézetek talán megegyeztek abban, hogy a magyar mezőgazdaság üzemi struktúrájának a közeli években történő racionális átalakításához nem lehet figyelmen kívül hagyni a meglevő eszközparkot, amely nem eshet ki a hasznosításból. Ennek leváltása egy hosszabb folyamat. A korábban a földtulajdonukból kifosztottak kártalanításával, tehát magával a rehabilitációval mindenki egyetértett, ugyanakkor annak konkrét formái tekintetében a nézetek nagyon különbözőek voltak.[47]

Szabad falu

A később, 1990-ben, a parlamentbe került pártok közül legkésőbb és legóvatosabban a Kereszténydemokrata Néppárt bontakozott ki, amely a Barankovics István vezette Demokrata Néppárt hagyományát kívánta folytatni. A már korábban is működő Márton Áron Társaság bázisán megalakuló párt

[47] Schlett András: Földkérdés a rendszerváltás tükrében. In: Földindulások – sorsfordulók. Kollektivizálás, agrárvilág és vidéki változások a XX. század második felében. Szerk. Schlett András. Budapest, 2012, Szent István Társulat, 185–186.

szervezését 1989 márciusában kezdték meg.[48] 1989 tavaszán a lapokban közleményt is megjelentettek, miszerint Ugrin József[49], dr. Matheovics Ferenc[50] és Keresztes Sándor[51], a Néppárt volt országgyűlési képviselői elhatározták, hogy fiatalok bevonásával szervezőbizottságot alakítanak és megkezdik a „Néppárt" újjászervezését.[52] *„Április 14-én felállították az ideiglenes Intézőbizottságot, melynek elnökévé Keresztes Sándort választották. Június 7-én tagjai lettek az Ellenzéki Kerekasztalnak. A párt hivatalos szervezése június 19-én indult, amit egy szekszárdi gyűlésen hirdettek meg. Ekkor egy rövid, nyolcpontos pártprogramot is elfogadtak. Augusztus 1-jén létrejött az országos szervezőbizottság, amely az őszi, első országos gyűlés munkáját készítette elő. Szeptember 30-án megtartották a KDNP első országos gyűlését, amelyen megválasztották a párt tisztségviselőit, és elfogadták az alapszabályt".*[53] A KDNP-ét kifejezetten világnézeti pártként szervezték meg, amely – bár felekezeti jelleget kifejezetten nem szántak neki – a politikai katolicizmus hagyományának újjáélesztését jelentette.[54]

---

48 Ripp Zoltán: A többpártrendszer létrejötte és a pártrendszer változásai (1989–2010). In: *Magyarországi politikai pártok lexikona* I. kötet 1846–2010. Főszerk: Vida István, Budapest, 2011, Gondolat Kiadó, 334.

49 Ugrin József (1910–1993) jogász, politikus. A Katolikus Agrárifjúsági Legényegyletek Országos Testületének szervezője, főtitkára. Az 1947-es választásokon bekerült az Országgyűlésbe a Demokrata Néppárt színeiben. 1948-ban megfosztották mandátumától. A Kereszténydemokrata Néppárt megszervezésében aktív szerepet vállalt 1989-ben.

50 dr. Matheovics Ferenc (1914–1995) jogász. 1947 és 1949 között a Demokrata Néppárt országgyűlési képviselője. 1949-ben 12 év szabadságvesztésre ítélték koholt vádak alapján, 1956-ban elengedték hátralévő büntetését. 1956-ban részt vett a DNP újjáalakításában. A forradalom és szabadságharc leverését követően újabb 10 év börtönbüntetésre ítélték, 1974-ben szabadult. 1989-ben részt vett a DNP, Kereszténydemokrata Néppárt néven történő újjászervezésében.

51 dr. Keresztes Sándor (1919–2013) jogász, politikus. 1947 és 1948 között a Demokrata Néppárt országgyűlési képviselője. 1988-ban a Márton János Társaság egyik szervezője és elnöke volt. A Kereszténydemokrata Néppárt újjászervezésének egyik elindítója, 1989 és 1990 között a párt elnöke. 1990 és 1998 között a KDNP országgyűlési képviselője.

52 Minden társadalmi réteg maga választhasson vezetőt! Mit akar a Kereszténydemokrata Néppárt? *Magyar Nemzet*, 52. évf., 97. szám, 1989. 04. 27., 5.

53 Lukácsi Katalin: *A Kereszténydemokrata Néppárt újjáalakulása és útja a parlamentbe (1989–1990)*, https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/32211/95_Luk%c3%a1csi%20Katalin%20-%20A%20KDNP%20%c3%bajj%c3%a1alakul%c3%a1sa%20%c3%a9s%20%c3%batja%20a%20parlamentbe.pdf?sequence=1&isAllowed=y

54 Ripp Zoltán: *Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990*, Budapest, 2006., Napvilág Kiadó, 219.

A párt valamiféle agrárkoncepciója már 1989-ben megjelent, amelynek – ahogy maga a dokumentum is fogalmaz – sok részletkérdése még kidolgozásra várt.

Ahogy általánosságban már említettük, a KDNP földkérdésről szóló elképzelései között hangsúlyozottan szerepelt az újrarendezésnél a termelés folytonossága, azaz ennek során nem szenvedhet károsodást sem a közellátás, sem más fontos nemzetgazdasági érdek. Emellett az első helyeken deklarálták, hogy a szervezet általánosságban a magántulajdon alapján áll. A rehabilitáció kérdésében is határozottan állást foglaltak. Tulajdonképpen az érintett rétegek érdekvédelmének is felfogták az erkölcsi és anyagi rehabilitáció végrehajtásának szükségességét.[55] Leszögezték, hogy aki az 1945. évi földreform után igazságtalanul vagy erőszaknak engedve vesztette el a földjét vagy más tulajdonát, az anyagilag rehabilitáltassék. Koncepciójuk szerint ez történhet föld, részvények vagy szövetkezeti részjegyek formájában. Ennél többet azonban, hogy ezt milyen módon, milyen földalapokból történjen például, a KDNP 1989-es koncepciója nem mond. Viszont megteremt sajátságos fogalmakat koncepciójának kidolgozása során. Ilyen a „szabad falu" fogalma, mint önálló politikai, kulturális és gazdasági egység, a „népvármegye", amely összekötő a szabad falu, és az általuk bevezetni kívánt kétkamarás parlament mezőgazdasági szektora között, amelyeknek természetesen fontos szerepeket szántak, amint azt látni fogjuk.[56]

Ahogy említettük, a KDNP a magántulajdon alapján állott, de a földtulajdonnal kapcsolatban ez nem jelentette azt, hogy számos korlátot ne kívántak volna felállítani ezzel kapcsolatban. „A föld azé legyen, aki megműveli"-szlogen zászlóra tűzésével elvárták, hogy földtulajdon, illetve az általuk bevezetni kívánt örökbérlet kizárólag földhöz kötődő, mezőgazdasági szaktudással bíró, feddhetetlen erkölcsi magatartású magyar állampolgár kezébe kerüljön. Ahogy Ugrin József, a KDNP tagja megfogalmazta: *„A magántulajdonnal szemben a föld örökíthető örökbérletét tartjuk a járható útnak. A föld eladásával ugyanis fennáll annak a veszélye, hogy a módosabbak – akár külhonban élők is – felvásárolják a termőföld jelentékeny hányadát, és ezáltal a szegényebb parasztemberek kerülnek kiszolgáltatott helyzetbe, akiknek nem áll módjukban*

[55] Fenn az ernyő... *Figyelő*, 33. évf., 49. szám, 1989. 12. 07., 9.

[56] Pártok – agrárprogramok: a Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt, a Kereszténydemokrata Néppárt, a Magyar Demokrata Fórum, a Magyar Néppárt, a Magyar Szocialista Munkáspárt, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt és a Szabad Demokraták Szövetsége agrárkoncepciója. Budapest, 1989. szeptember, Agroinform Kiadó.

a föld megvásárlása. Ezáltal béresek lesznek a saját földjükön."[57] A KDNP azért is tartotta az örökbérlet intézményének bevezetését fontosnak, mert ezzel a egyfajta kiszolgáltatottságtól is megóvni célozták a földműveseket. A magántulajdon annak a veszélyét hordozta magában álláspontjuk szerint, hogy az eladható, elárverezhető. Örökbérlet esetén azonban például a hiteltartozások végrehajtása esetén azok csak így a termésből hajthatók végre.[58] Továbbá nem tartották elfogadhatónak, hogy nem magyar állampolgár vagy akár kettős állampolgár földtulajdonhoz jusson. Sőt ez utóbbiak, illetve jogi személyek földbérleti viszonyt se teremthessenek! A KDNP 1989-es agrárkoncepciója a föld tulajdonlása kapcsán ezen felül más korlátokat is fel kívánt állítani. Egyfajta duális tulajdonlási, illetve birtoklási formát ajánlott. Azaz, létezzen egy magántulajdoni forma, amelynek elsődleges célja a család szociális biztonságának megteremtése. Ezzel már önmagában is nyilvánvalóan kijelöltek bizonyos birtokméretet, amelyet családi gazdaságokként foghatunk fel. A konkrétabb meghatározás értelmében minden falun élő magyar állampolgárt legalább 3 hektár belterjes gazdálkodásra fogható termőföld illet meg. A fogalmak definíciójával, jelen esetben a falun élők, azt szűkítő, illetve értelmező kifejtésével a koncepció ebben a formájában adós marad. Illetve utalhatunk az előzőekben már megfogalmazott kritériumokra, miszerint a föld – bármilyen jogcímen is – kizárólag magyar állampolgárságú, mezőgazdasági szaktudással rendelkező, feddhetetlen erkölcsi magatartású egyénekhez kerülhet. A megfogalmazások hétköznapi értelmén túlmenően ezen kategóriák pontos, jogi megfogalmazása mindenképp váratott még magára. A föld magántulajdona mellett a KDNP bizonyos közösségi tulajdonformát tartott a továbbiakban kialakítandónak. Ennek értelmében álláspontjuk szerint a családi birtokok földigényét – amelynek felső határát konkrétan nem adták meg – meghaladó mindennemű földterület kerüljön a magyar állam, illetve az azt szimbolizáló Szent Korona tulajdonába. Ennek hasznosításáról az általuk megalkotott, mint legkisebb önrendelkezésű gazdasági egység, a szabad falu gondoskodik. Így ezzel a földterülettel, illetve annak örökbérletével egészíthető ki a családi birtok. Az örökbérlet nagysága tekintetében a felső határt 40-50 hektárban látták jónak megszabni. A családi gazdálkodások mellett szerepet szánt a koncepció a demokratikus alapon

[57] Földtörvény-módosítás. Legyen szabad vállalkozások tárgya... *Szabad Föld*, 45. évf., 21. szám, 1989. 05.23., 4.

[58] Minden társadalmi réteg maga választhasson vezetőt! Mit akar a Kereszténydemokrata Néppárt? *Magyar Nemzet*, 52. évf., 97. szám, 1989. 04. 27., 5.

létrejövő szövetkezeteknek is. Ez utóbbit nem teljesen, illetve nem csak teljesen új alapon képzelték el. A KDNP hangsúlyozta, hogy a meglevő szövetkezetek szétzüllesztését nem szabad hagyni, az azokban meglevő szellemi és gazdasági kapacitásokat be kell építeni az újraszerveződő szövetkezeti rendszerbe. Mivel a földtulajdon forgalomképességét erőteljes módon szándékoztak korlátozni, ezért a szükséges tőke megteremtéséhez földhitelintézet, illetve hálózati rendszerének a kiépítését is szorgalmazták. Látható a KDNP programtervezetéből, hogy az agrárágazat jövőjét szoros szimbiózisban képzelték el a vidék, a falu fejlődésével. Ez utóbbi, az általuk szabad falunak nevezett egység adott volna szervezési keretet lényegében az általuk megálmodott koncepciónak.

„A lendület átmenetileg megtört"

A Magyar Szocialista Munkáspárt 1989-ben folyamatosan dolgozta ki a maga agrárkoncepcióját. A párt 1989. február 20-án egy agrárpolitikai tézis tervezetet fogadott el, amit igyekeztek vitára is bocsátani párton belül.[59] Ezeknek a figyelembevételével is alakult ki egy koncepció, amelyet 1989. május 29-én fogadott el az MSZMP Központi Bizottsága.[60] A Grósz Károly főtitkár elnökletével összeülő KB tanácskozásán első napirendi pontként szerepelt „Az MSZMP agrárpolitikai koncepciójának megújításáról szóló állásfoglalás kialakítása". A napirendi pont előadója Iványi Pál[61] volt, a központi bizottság titkára. Felszólalásában fontosnak tartotta leszögezni a maga részéről, hogy „a magyar mezőgazdaságnak nem volt még egy ilyen alkotó korszaka, mint az elmúlt három évtized". De szólni kellett természetesen az agrárágazatban kialakult válsághelyzetről is. Mind a

[59] Az agrárpolitika megújításának koncepciója. MSZMP KB. 1989. február 20–21-i ülésének jegyzőkönyve. Magyar Nemzeti Levéltár,288. f. 4/253–255. ő. e.

[60] Az agrárpolitika megújításának koncepciója. MSZMP KB. 1989. május 29-i ülésének jegyzőkönyve. Magyar Nemzeti Levéltár, 288. f. 4/262–263. ő. e.

[61] Iványi Pál (1942) 1980. februártól az MSZMP Budapesti Bizottsága Gazdaságpolitikai Osztályának vezetőjeként tevékenykedett, 1984. decemberben áthelyezték a pártközpontba gazdaságpolitikai osztályvezető-helyettesnek, e minőségében 1985. márciustól 1986. decemberig ellátta az MSZMP KB Közgazdasági Munkaközössége titkárának a teendőit is. 1986. decemberben a Fővárosi Tanács élére állították. 1987. júniusban bekerült az MSZMP KB-ba, az 1988. május 20–22-ei országos pártértekezleten pedig a párt főtitkárává választott Grósz Károly híveként a legszűkebb döntéshozó testületbe, a Politikai Bizottságba is. 1988. decemberben a miniszterelnökké kinevezett Németh Miklós utódaként a KB gazdaságpolitikai titkára lett. Az MSZMP 1989. októberi megszűnése után visszavonult a közélettől.

mezőgazdaságban, mind az élelmiszeriparban a korábban is nyomott jövedelmi helyzet a nyolcvanas évtized második felében folyamatosan romlott. Példaként hozta, hogy az 1988. évi nyereségtömeg összege folyó áron még eléri ugyan az 1980-as évét, de reálértéke annak már csak a felét teszi ki. Általános a tőkeszegénység, elavult a technika. A szemléletet jól jellemzi, hogy Iványi felszólalásában a válságjeleket nem tagadja, de azzal a megfogalmazással, miszerint a lendület megtört, mindezt csak átmenetinek tekintette. A megoldás középpontjában a felszólalás értelmében továbbra is a nagyüzem állott, ennek korszerűsítésével persze. Az előadó javasolta, a testület kérje fel a Minisztertanácsot egy olyan munkaprogram elkészítésére, amely a KB állásfoglalása alapján tartalmazza és megfelelően ütemezi a szükséges intézkedéseket. Ez a kormány gazdasági programjának része, önálló fejezete is lehetne, és a magyar agrárágazat nemzeti programját képezhetné. Ezt követően több hozzászólás is kitért a élelmiszeripar jelentős eredményeiről, amelyeket nemcsak a falvak lakói értékelnek, hanem a külföld is. Hütter Csaba[62] mezőgazdasági és élelmezésügyi miniszter kiemelte, hogy agrártermelés színvonala döntően hat a falvak létére, a mezőgazdasági üzemeknek szervesen kell kapcsolódniuk közvetlen környezetükhöz. Szabó István,[63] a TOT elnöke fontosnak tartotta a földmonopólium megszüntetését. A vitában Burgert Róbert,[64] Szabó István, Hámori Csaba[65] és

62 Hütter Csaba (1943) agrármérnök. 1989 és 1990 között Mezőgazdasági és Élelmezésügyi miniszter.

63 Szabó István (1924–2017) szövetkezeti vezető. 1958–1990 között az MSZMP vezető testületeinek tagja, 38 éven át a nádudvari termelőszövetkezet elnöke, húsz évig a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsának elnöke.

64 Burgert Róbert (1924–1999) 1948-tól az előző évben felállított Magyar Országos Szövetkezeti Központban a téeszszervezési és ellenőrzési osztályt, illetve főosztályt, 1949-től pedig a Pécsi Állami Gazdaságok Központja vezetőjeként az állami gazdaságok szervezését irányította Baranya megyében. 1951. márciusban mondvacsinált ürüggyel kizárták az MDP-ből, és a Pécsi Állami Gazdaság segédagronómusává fokozták le. 1954-ben a pártba is visszavették. 1960. májusban a Bábolnai Állami Gazdaság élére állították, és megbízták az év végével megindított központi baromfiprogram irányításával. Kinevezését Fehér Lajos mezőgazdasági KB-titkárhoz fűződő szoros viszonyának és annak köszönhette, hogy már Pécsett megpróbálkozott az intenzív baromfitenyésztéssel. Burgert a rábízott gazdaságot a szocialista magyar mezőgazdaság élenjáró vállalatává tette. 1966. decemberben beválasztották a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságába, tagságát a testületben 1989. októberig megőrizte.

65 Hámori Csaba (1948) 1980. februártól 1984. decemberig a Budapest XIX. kerületi (kispesti) pártbizottság első titkáraként tevékenykedett. 1984. december 4-én az MSZMP KB kooptálta soraiba, három nappal később – Fejti György utódaként – a KISZ KB

mások is szóltak arról, hogy a most vitatott koncepció hozzásegítheti a falvak lakóit, dolgozóit az MSZMP megújított agrárpolitikájának megismeréséhez, támogatásához. Ez pedig – ha a politika találkozik a parasztság egyetértésével – a következő választásokon erősítheti az MSZMP pozícióit. A vitát Iványi Pál azzal foglalta össze, hogy mindenképpen indokolt, hogy a kormányzat egy nemzeti agrárprogram keretében fogalmazza meg azokat a feladatokat, amelyek megoldást adhatnának a mezőgazdaság rövid távú gondjaira.[66]

A Magyar Szocialista Munkáspárt végül elfogadott agrárkoncepciója bevezetőjében elsőként igyekezett pozitívumokat kiemelni, miszerint nemzetközileg elismert eredményeket sikerült elérniük, a mezőgazdasági termelők jövedelme pedig növekedett. Álláspontjuk szerint a mezőgazdasági nagyüzemek megszervezése megnyitotta az utat a termelőerők gyors fejlődése előtt, amely lehetővé tett több évtizedes lemaradás behozását. A sikerek bőséges hazai élelmiszer-ellátást és rendszeres kiviteli többletet tettek lehetővé. Az agrárpolitikai társadalmi hatásaként a parasztság társadalmi, anyagi és kulturális felemelkedését emelte ki a koncepció. Mindezeket a sikereket természetesen az MSZMP magáénak vallotta. A fejlődés útjára való lépést a párt 1957-es agrárpolitikai téziseihez, illetve az abban megfogalmazottakhoz kötötte. Az adott viszonyok között – és amennyiben a válság megoldását komolyan kívánták venni – nem kerülhette meg a párt, hogy ne szóljon az elkövetett hibákról. Ilyenek közé tartozott saját bevallásuk szerint is az 1970-es években a nagyüzemek erőltetett összevonásával a gazdaságok méretének növelésére való törekvés; az ideológia, amely időnként a háztáji termelés és a nagyüzemek kiegészítő tevékenysége ellen hangolt; a szövetkezeti demokrácia formalitása; azon módszerek túlsúlyba kerülése, amelyek mellőzték a kezdeményezőkészséget, az egyéni teljesítmények elismerését. Jól láthatóan a koncepció megfogalmazásakor kerülték az első és második téeszesítési hullám során

első titkára lett. Az MSZMP XIII. kongresszusán (1985. március 25–28.) – a fiatalítás jegyében – bekerült a párt legfőbb döntéshozó szervezetébe, a Politikai Bizottságba. 1985. júniusban parlamenti képviselővé választották. 1988. novemberben – megválva a KISZ-től – megkapta az MSZMP Pest Megyei Bizottsága első titkári posztját. Az MSZMP 1989. október 7-ei megszűnésekor csatlakozott a jogutód Magyar Szocialista Párthoz, 1989. októbertől 1990. májusig az új párt elnökségi tagja, Pest megyei elnöke és parlamenti frakcióvezetője volt. Az 1990. március–áprilisi első szabad választásokon az MSZP jelöltjeként bejutott az országgyűlésbe.

66 Iványi Pál: Nemzeti agrárprogramra van szükség. *Magyar Nemzet*, 52. évf., 124. szám, 1989. május 30., 3.

elkövetett súlyos hibák említését, sőt a harmadik, végső kampány során végbement igazságtalanságokra, sérelmekre – amely ellentétben a korábbiakkal, már az MSZMP hivatalos létezésének idejében ment végbe – sem tértek ki. A bevezetőben láthatóan a pozitívumok és a negatívumok bizonyos egyensúlyának hangoztatására törekedtek. A kitűzött agrárpolitikai célokat négy alapvető elv szerint kívánták a továbbiakban érvényesíteni:

- megfelelő élelmiszerellátás biztosítása, túlnyomórészt hazai ellátásra alapozva;
- az agrárgazdaság exporttöbbletének biztosítása;
- az agrárpolitika segítse elő a vidék sokoldalú fejlesztését;
- a mezőgazdasági termelés és a természeti környezet egyensúlyának megőrzése.

Ahogy a korábbiakban is láthattuk, az MSZMP a továbbiakban is hangsúlyos szerepet szánt a szövetkezeti gazdálkodásnak. Azt a tényt, miszerint a szövetkezeti mezőgazdasági földterületek jelentős hányada közös tulajdonban van, realitásként kezelték a jövőre nézve is. Az MSZMP csakis az érdekelt szövetkezetek tagságára kívánta bízni, hogy milyen formát választanak tulajdonosi érdekeltségük érvényesítésére. Ennek szellemében a szövetkezeti tulajdonban levő területek értékesítéséről, hasznosításáról csak a kollektíva dönthessen. Ebből az igényből egyértelműen látszik, hogy az MSZMP agrárkoncepciója kizár minden „külső" beavatkozást a szövetkezeti tulajdonba, hallgatva arról, hogy az érintett földek egyébiránt milyen módon kerültek szövetkezeti tulajdonba. A téeszesítés során a parasztságot ért súlyos sérelmek erkölcsi és így anyagi jóvátételéről nem esik szó. És ha erről kifejezetten nem is, ebben az értelemben fel sem merül, hogy adott esetben a szövetkezeti tulajdonba, így a fennálló integritásba bármiféle külső beavatkozás történjék.

Mindenesetre a maguk mögött hagyott évtizedek gazdaságpolitikája után maga az MSZMP szögezi le, hogy szükséges az állami és egyéb külső beavatkozások lényeges korlátozása, és meg kell akadályozni minden olyan beavatkozást, amely sérti a szövetkezetek önállóságát. De hogy az új kor hajnalán a párt milyen szövetkezeteket tart kívánatosnak, arra vonatkozólag egyértelmű megfogalmazást adnak: olyat, ahol érvényesül a szövetkezés szabadsága, a tagság igényeihez igazodó formagazdagság, a szövetkezeti demokrácia, az autonómia, a nyitott tagság, az önkéntesség, a személyes és vagyoni közreműködés, a tevékenység szerinti részesedés, a szolidaritás. Ezzel, elmondhatjuk, hogy – legalábbis az agrárkoncepció tekintetében – az MSZMP felfedezte azt

a főként nyugat-európai szövetkezési mozgalmat, illetve annak sajátosságait, amely közel másfél évszázados hagyományokon nyugodott. Azzal együtt tehát, hogy a párt immáron a mezőgazdaságban is a többszektorúság híveként jelent meg, ezen belül is a korszerűsödő nagyüzemeket tartotta a fejlődés motorjának. Azokat a nézeteket, amelyek a jövőt a farmer (családi) gazdálkodásban vagy ad abszurdum új földosztásban látták, radikális felfogásoknak tekintették. A többszektorúság elvére visszatérve, az MSZMP koncepciója sem állt más tulajdoni formáknak az útjába, a szövetkezetek mellett az állami gazdaságok és magángazdaságok létjogosultságát is elismerték. Már csak azért is, mert vannak olyan ágazatok és adódhatnak olyan körülmények, amelyek mellett például az egyéni, a családi vállalkozás, azaz a kistermelés ígér jobb eredményeket.

Ahogy a koncepcióból kitűnik, az MSZMP terminusában továbbra is szocialista gazdálkodásban gondolkodik, pontosabban most már annak egy olyan újfajta modelljében, amelyben a kereslet–kínálat ütköztetése, a piac válik átfogó gazdaságkoordináló erővé. Ebbe az új modellbe kell bekapcsolni a magyar mezőgazdaságot is.

Az MSZMP megújult agrárkoncepciójától, ahogy a fenti nyilatkozatokból is láthattuk, nemcsak gazdasági, hanem politikai hasznosulást is reméltek a következő országgyűlési választáson. Tekintettel arra, hogy általános országgyűlési választásokra már nem került sor, és az MSZMP 1989-ben megszűnt, a kidolgozott koncepció ezt a szerepét már semmiképp sem tölthette be.

A történelmi igazságosság talaján

1989. január 9-én újjáalakult a Magyarországi Szociáldemokrata Párt, amely a legnagyobb történelmi hagyományokra visszatekintő párt volt, hiszen a jogelődnek tekintett szervezet 1890-ben jött létre. Az újjászerveződés közvetlen csírája az 1988. október 30-án létrejött Magyar Szociáldemokrata Mozgalom volt[67]. Ennek keretei között határozta úgy a résztvevők, hogy hozzálátnak a pártként történő újjászervezéshez. Az így létrejött szervezet öndefiníciója szerint a bérből és fizetésből élők, a dolgozó középrétegek pártja kívánt lenni.[68] A szerveződő párt a nemzetközi és a hazai szociáldemokrácia több mint százéves elméleti és gyakorlati tapasztalataira támaszkodva kívánt

[67] *Magyarországi politikai pártok lexikona* (1846–2010) I. kötet, Gondolat Kiadó, Budapest, 2011., 442.

[68] *Tények könyve, 1991.* Budapest, 1991, Ráció Kiadó Kft., 795.

alternatívákat kidolgozni a legégetőbb társadalmi kérdések megválaszolásában. Az MSZDP rövid idő alatt több ezer taggal mintegy 100 alapszervezetet hozott létre az országban, s február 16-án megtartotta bemutatkozó nagygyűlését. 1989 őszére aztán tulajdonképpen három csoportosulás is létrejött. az ún. Történelmi Szárny, a Megújulás Platform Petrasovits Anna[69] vezetésével és a Műhely – később Független Szociáldemokrata Párt néven.[70]

Az MSZDP 1989. november elején tartott kongresszusán Petrasovits Annát választották meg elnöknek. Az elégedetlenek egy része Ruttner György[71] ügyvéd vezetésével kivonult a kongresszusról, majd kilépett a pártból, és Független Szociáldemokrata Párt néven új szervezetet alapított. A kiélezett belső viták és jogi huzavonák is közrejátszottak abban, hogy történelmi múltja ellenére az MSZDP nem lett a magyar belpolitika meghatározó tényezője.

A nyolcvanas évek végén a magyar társadalom mintegy egyharmada mutatott fogékonyságot a szociáldemokrata értékek iránt, s még 1989 közepén is nagyjából ugyanekkora volt az MSZDP népszerűségi indexe. A párt, amely 1989 elején még a második helyen állt a népszerűségi listán, az év végére a negyedik-hatodik hely közé csúszott vissza, és megállapítható volt az is ekkor, hogy mozgása nem tart éppen felfelé.[72] Az adatokból kiindulva egy szociáldemokrata irányultságú pártnak jó esélye volt rá, hogy a rendszerváltás domináns erejévé váljon. A belső konfliktusok miatt az ellenzéki kerekasztal arra kényszerült, hogy egy időre felfüggessze az MSZDP részvételi jogát a tárgyalásokon.[73]

Az MSZDP mindenesetre maga is megalkotta az agrárium válságából való kibontakozási programját. Általában az egész gazdaságra vonatkozóan elmondható, hogy legsürgetőbb feladatnak a tulajdonviszonyok radikális reformját látták. Annyi megszorítással persze, hogy ez nem egyenlő az általános privatizálással, ugyanis bizonyos ágazatokban (ilyennek vélték például a

---

69 Petrasovits Anna (1954–) közgazdász. 1989-től a szociáldemokrata párt elnöke.

70 Kádár Zsuzsanna: A szociáldemokrata emigráció 1956 után. In: *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve*, szerk.: Varga Lajos, Budapest, 1999, Napvilág Kiadó, 213.

71 Ruttner György (1955–) ügyvéd. A Nyilvánosság Klub alapító tagja, az *Országgyűlési Tudósítások* című lap alapítója és főszerkesztője. 1988-ban részt vett a Szociáldemokrata Párt újraalakításában, annak ügyvivője lett, majd – az 1989. november 3–4-ei kongresszuson – kivált a pártból, és részt vett a Független Szociáldemokrata Párt megalapításában.

72 Megkezdődött az MSZDP kongresszusa. *Fejér Megyei Hírlap*, 45. évf., 262. szám, 1989. 11. 04., 2.

73 Ripp Zoltán: Szociáldemokrácia a rendszerváltás után. *Mozgó Világ* internetes változata: 29. évfolyam, 7. szám, https://epa.oszk.hu/01300/01326/00041/08ripp.html

közlekedést, egészségügyet, oktatást, távközlést) indokolt az állami túlsúly fenntartása.[74] A párt tehát abból az alapvetésből indult ki, hogy biztosítani kell a föld tulajdonlásának jogát is, a szövetkezés szabadságát és a mezőgazdasági vállalkozások piaci esélyegyenlőségét, illetve, hogy fel kell számolni a monopóliumokat.[75] Szemléletük a történelmi igazságosságon alapult, szembesítve a társadalmat a „sztálinizmus és az azt követő brezsnyevi korszak agrártermeléssel szemben elkövetett bűneivel". A párt arra világított rá, hogy a parasztság elleni koncepciós perek áradatával és más adminisztratív intézkedésekkel a parasztságot, mint osztályt, tulajdonképpen likvidálták. A parasztokból mezőgazdasági bérmunkás vagy ingázó ipari munkás lett. A mezőgazdasági nagyüzemekben bérmunkássá lefokozott parasztokban ennek következtében a tulajdonosi tudat és szemlélet megszűnt. Látnunk kell az egyes pártok agrárkoncepcióit tanulmányozva, hogy a szövetkezetesítés egyik nagyon súlyos következményét, amely elsősorban társadalmi síkon jelentkezett, legélesebben talán az MSZDP fogalmazta meg. A szervezetek általában kifejezetten az agrárgazdaság válságának gazdasági oldalát emelték ki, holott valóban nagyon radikális társadalmi változásokat is eredményezett a téeszesítés az agrárnépességen belül. Így a legtermészetesebb módon jelenik meg a sérelmet szenvedett parasztság rehabilitálásának szándéka. A „kié legyen a föld" kérdésében is markáns állásfoglalás érződik ki, még ha részletekbe nem is bocsátkozik a koncepció. Az MSZDP ugyanis visszautasítja azokat a – főként a termelőszövetkezetek részéről érkező – vádakat, amelyek azt állítják, hogy a (történelmi) parasztságnak nem kell a föld. Az MSZDP ezt épp ellenkezőleg látja, és erkölcsi elismerést és vagyoni rehabilitációt sürgetett a parasztság részére. Mindenképp szükségesnek látták a nagyüzemileg gazdaságosan meg nem művelhető földterületek kistermelői tulajdonba adását például.

Ennek egyik eszközét bank alapításában látták, amely a kisemmizett, mindenétől megfosztott parasztokat és azok leszármazottait az újrakezdésben támogatja. Emellett a banknak lenne olyan szerepe is, amellyel az életképes nagyüzemeket finanszírozza. Ez a bank – nevesítve a Farmer Bank Részvénytársaság – magánbankként, külföldi tőkével indult volna az elképzelések szerint, amelyben később részvényesek lettek volna a kistermelők is, illetve maga

[74] A Magyar Szociáldemokrata Párt rövid programja. Szociális demokrácia az út Európába, In: *Rendszerváltás*, szerk.: Mink András, Budapest, 2018, Osiris Kiadó, 496.

[75] Eszmecsere az MSZDP gazdasági programjáról. *Világgazdaság*, 21. évf., 5253. szám, 1989. 12. 21., 5.

a párt is. Ennek okán is az MSZDP megfogalmazta igényét az MDP-vel történt egyesülésekor elkobzott vagyonára, annak tőkekamataival együtt. Ennek a vagyonnak egy részét az induló bank alaptőkéjébe kívánták befektetni. Lévén a mezőgazdasági termelés főként az időjárási tényezők miatt kockázattal jár, mindenképp szükségét látták és javasolták egy agrárbiztosító társaság létesítését is Farmer Biztosító Társaság névvel. Ebben az intézményi struktúrában látták azt biztosíthatónak, hogy az agrártermelésben szükségszerűen jelentkező válságok kivédhetők, de legalábbis enyhíthetők legyenek. Mindezek mellett más olyan intézményi hátteret is szükségesnek láttak, amelyek főként a kistermelők érdekeit szolgálták volna. Ilyen volt a Farmer Nyugdíjbiztosító Intézet, amely betegség és baleset esetére szolgált volna szociális hálóként. Emellett olyan vállalatok létrehozását tervezték, amelyek mezőgazdasági gépgyártás, mezőgazdasági épületgyártás területén segítették volna a kistermelőket, ellátva őket a szükséges gépekkel, mezőgazdasági épületekkel. A koncepció kitér továbbá a falusi turizmusban rejlő lehetőségekre, a környezetvédelem fontosságára, illetve a csúcstechnológiák bevezetésének szükségességére is az agrárágazatban.[76]

Új honfoglalás!

A Magyarországi Szociáldemokrata Párt után, mint történelmi párt, a kisgazdák rendelkeztek a legnagyobb történelmi múlttal, tapasztalattal. Az újraindulás kezdetei 1988 nyarára tehetők. Ekkortól az események már több szálon, részben egymástól függetlenül futottak, majd mindinkább egymásra folyamatosan reagálva, végül pedig összefonódva alakultak. A kisgazda politikusok egy része 1988. augusztus 20-án Pártay Tivadar[77] balatonszárszói házában döntött az FKgP tevékenységének felújításáról és annak majdani meghirdetéséről.[78] 1988. november 18-án így végül Pártay Tivadar elnökletével, mintegy 30-40 (más

[76] Pártok – agrárprogramok: a Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt, a Kereszténydemokrata Néppárt, a Magyar Demokrata Fórum, a Magyar Néppárt, a Magyar Szocialista Munkáspárt, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt és a Szabad Demokraták Szövetsége agrárkoncepciója. Budapest, 1989. szeptember, Agroinform Kiadó.

[77] Pártay Tivadar (1908–1999) újságíró. 1932-től a Kisgazdapárt tagja. 1989-ben előbb az újjáalakuló párt elnöke, később tiszteletbeli elnöke. Torgyán József elnökké választását követően, 1991-ben, kilépett a Kisgazdapártból.

[78] Kávássy János Előd: Az olvadt földben csírázó mag. Harminc éve alakult újjá a Független Kisgazdapárt In: *Rendszerváltó Archívum,* 2018, 3. évf., 4. szám, 24.

források szerint akár 100) résztvevővel alakították meg a Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Pártot (FKgF PP). A párt újjáalakulására a pesti Pilvax kávéházban került sor, s itt hívták létre az Ideiglenes Vezetőséget. A Pilvaxban történt újjáalakulással az FKgP több mint három évtizedes hibernációja véget ért, s 1988. november 25-én az Ideiglenes Vezetőség már ülést is tartott, ahol határoztak többek között a programalkotás szükségszerűségéről.[79] A párt ideiglenes vezetősége 1988 végén irányelveket is kibocsátott a pártprogram kidolgozásához. Ebben a megfogalmazás szerinti „Nemzeti megújulás programjának" irányelveiben természetesen leszögezik, hogy a Kisgazdapárt hagyományaihoz hűen továbbra is vállalják az agrárérdekek, a mezőgazdasági termeléssel foglalkozók politikai képviseletét. Itt előrevetik a tulajdonformák garantált piaci esélyegyenlőségét, mint a gazdasági megújulás alapfeltételét. Ez pedig az irányelvekben foglalt álláspontjuk szerint magában hordozza az agrárium területén többek között a szövetkezés szabadságának garantálását, a szövetkezetek oszthatatlanságának megszüntetését, a termelőeszközök és a föld piaci forgalmán alapuló széles körű vállalkozási szabadságot, a tulajdonszerzés szabaddá tételét.[80]

A Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt 1989-ben agrárkoncepciójában – az MSZDP-hez hasonló módon – szintén szól a parasztság ellen elkövetett bűnökről, arról a politikáról, amely 1 millió földműves család földhöz kötődését rombolta szét tudatosan; adóval, beszolgáltatással, padlássöpréssel, internálással, kuláklistával. A gazdasági rombolás mellett kiemelik ők is a tudati, mentális következményeket is. A koncepció felteszi ezek utána kérdést, hogy 40 év után beszélhetünk-e még parasztságról. A teljesség igénye nélkül mindenképp érdemes kiemelni itt Ö. Kovács József *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete, 1945–1965* címmel megjelent munkáját,[81] amely a vidéki Magyarország, így értelemszerűen a mezőgazdaság szovjetizálásának történetét dolgozza fel az 1945 és 1965 közötti időszakra vonatkozóan, bemutatva a téeszesítés valamennyi szakaszát is. A szerző ezt a folyamatot a történeti parasztság felszámolásának folyamataként értékeli. Ezt a jelenséget mindenképpen figyelembe kell venni akkor, amikor azt vizsgáljuk, hogy a

[79] Uo. 26.

[80] A Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt Ideiglenes Vezetőségének irányelvei a pártprogram kidolgozásához, *Hitel*, 2. évf., 3. szám, 1989. 02. 01., 40.

[81] Ö. Kovács József *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában.* A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete, 1945–1965. Budapest, 2012, Korall Kiadó. Társadalomtörténeti monográfiák 3.

rendszerváltás időszakában az egyes szereplők, csoportok milyen stratégiákkal vagy éppen azok hiánya nélkül próbáltak meg érvényesülni többek között az agrárium szocialista típusú viszonyainak lebontásának folyamatában. A kisgazda programtervnek is egyik kiindulópontja, és ebben azt mondhatni egyezés van szinte valamennyi szervezet elképzeléseivel, hogy a magyar mezőgazdaság két alapvető funkcióját mindenképpen biztosítani kell továbbra is, mégpedig a népélelmezésben és az exportban betöltött fontos szerepét. Már ebben az anyagban megjelenik a reprivatizáció fogalma, amellyel „megindulhat az ötvenes évek fordítottja: az egyre gyarapodó munkanélküliek új, illetve a régi helyzet visszaállítását alakíthatják ki a jövőre nézve".[82] Ezen elv alapján a kisgazdák deklarálták, hogy kiállnak a hajdani parasztság leszármazói, örökösei mellett. Követelték egyúttal a jogtalanul, kártérítés nélkül elvett ingóságok, ingatlanok visszaadását. kiindulási alapnak mindehhez az 1945-ös földreformot tekintették.[83] A Kisgazdapárt nem új földosztást akart. A kiindulópont, ahogy már említettük, megvolt a '45-ös földosztással, azaz az 1947-es tulajdoni állapotok figyelembevételével.[84] Ez is mutatja, hogy a párt programjában kiemelt helyet kapott a földtulajdonjog visszaállítása. Ebből adódóan is természetesen nem fogadták el a termelőszövetkezetek oszthatatlan vagyonának elvét, mivel tulajdonképpen kizárt tagok és olyan elhunyt tsz-tagok vagyonáról van szó, akik utódai nem léptek be a szövetkezetbe. Ezen földek megváltási ára, amelyről már korábban szóltunk, igen csekély mértékű volt, a valós értéket nem tükrözte. Meg kell jegyezni, hogy ez a koncepció viszont azzal a hozzáadott értékkel nem számol, amely a téeszekben esetlegesen keletkezett az évtizedek alatt. A reprivatizáció elve nem jelentette azt a kisgazdáknál azonban, hogy teljesen és maradéktalanul fel kívánták volna számolni a szövetkezeteket. A jól működő termelőszövetkezetek és állami gazdaságok szétzilálása nem volt céljuk, ahogy ezt Vörös Vince[85], a párt sonkádi

[82] Pártok – agrárprogramok: a Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt, a Kereszténydemokrata Néppárt, a Magyar Demokrata Fórum, a Magyar Néppárt, a Magyar Szocialista Munkáspárt, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt és a Szabad Demokraták Szövetsége agrárkoncepciója. Agroinform Kiadó, Budapest, 1989. szeptember,. 7.

[83] Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 600/1945. számú földreformrendelete, lásd: 150. old., 8. lábj.

[84] A politika középpontjában a földkérdés, *Hajdú-Bihari Napló*, 46. évf., 282. szám, 1989. 11.28.

[85] Vörös Vince (1911–2011) politikus. 1935-ben lépett be az FKgP-ba. 1944-ben megválasztották az Ideiglenes Nemzetgyűlés tagjának. Mint földbirtokrendező tanácstag, részt vett

nagygyűlésén is kifejtette 1989 szeptemberében. A szövetkezesítés gondolatát önmagában nem tartották ugyanis rossznak, ezen e téren a skandináv országok modelljét látták követhetőnek.[86]

A meglévő szövetkezetek tekintetében a tagság, pontosított megfogalmazásukban a földet bevivők, dönthetnek úgy, hogy fenntartják a közös használati gyakorlatot. A magántulajdont azonban ebben az esetben is rendezni kell, amely tulajdon örökölhető a továbbiakban, függetlenül attól, hogy az örökszerző téesztag-e, vagy sem. Ezt minimumfeltételként szabták a működő piacgazdaság kialakulásához. A veszteséges üzemeket a koncepció viszont mindenképp felszámolásra irányozta elő, bár azt nem határozták meg, mikortól számít veszteségesnek egy üzem. A felszámolt téeszek földjeit annak híján levő vállalkozóknak szándékoztak kiadni hosszútávú szerződéssel, névleges bérért. A még ezután is fennmaradó földeket a települések tulajdonát képezték volna. Ennek formájára és tartalmára további iránymutatást nem ad a koncepció, de vélhetően a megfogalmazásból kiindulva a korábban Magyarországon létezett közbirtokossági és erdő-birtokossági tulajdonformák lebeghettek szem előtt.

Annak a problematikáját természetesen a kisgazdák is látták, hogy koncepciójuk szerint olyan tömegek jutnának – újra – földtulajdonhoz, akik eszköz, felszerelés híján, és ami még fontosabb, szükséges tőke híján vannak, sok esetben akár már magából a mezőgazdasági tevékenységből is kiestek. Az újrakezdés támogatásához, segítéséhez egy agrárbank létrehozását sürgették, amelyen keresztül kedvezményesen lehetne hitelhez jutni, mert „az újrakezdés megvalósulása esetén bőven megtérül a népgazdaság számára az indulási támogatás". Az indulás vagy másképpen újrakezdés körülményeit vitán felül nehéznek ítélték meg, sőt egyenesen arról beszéltek, hogy a helyzet még a II. világháború utáni időszaknál is súlyosabb. A cél az ebből való kiemelkedés, amely sikeressége esetén méltán nevezhető álláspontjuk szerint „új honfoglalásnak".[87]

a földosztásban. 1945-ben ismét képviselővé választották. 1956-ban részt vett az FKgP újjáalakításában. 1989-ben szintén részese a párt újjáalakításának, 1990-ben a párt elnökévé is megválasztották. 1990-ben a Kisgazdapárt színeiben országgyűlési képviselő lett.

86 Ha bekerülnek a parlamentbe...A kisgazdák visszaadnák a földeket. *Magyar Hírlap*, 22. évf., 219. szám, 1989. 09. 18., 7.

87 Pártok – agrárprogramok: a Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt, a Kereszténydemokrata Néppárt, a Magyar Demokrata Fórum, a Magyar Néppárt, a Magyar Szocialista Munkáspárt, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt és a Szabad Demokraták Szövetsége agrárkoncepciója. Budapest, 1989. szeptember, Agroinform Kiadó.

Leszámolva az illúziókkal

Ahogyan láttuk korábban, az MDF már 1988-ban hangoztatta, hogy a magyar mezőgazdaság világszínvonalába, versenyképességébe és az agrártermékek korlátlan eladhatóságába vetett hitek csak illúziók. A kettős struktúrának a kilátástalanságát, az üzemi szerkezet korlátait is megfogalmazták, miszerint a nagyüzem a maga formájában fejlődésre képtelen, a kisüzem pedig kényszerűségből elavult technikával dolgozik. Ezek mellett pedig hiányzik a vállalkozó típusú középparaszti réteg, amely alapja kellene legyen a színvonalas, hatékony élelmiszergazdaságnak. Az MDF is hangsúlyozta – nem egyedül persze – az agrárolló nyílásának negatív hatásait, amellyel a költségvetés a mezőgazdasági ágazatból egyre nagyobb összegeket vont el. A további egyenlőtlenségeket ágazaton belül is növelte az, hogy a befolyó támogatások egyenlőtlenül oszlottak meg, a dotációk jelentős része a nagyüzemekhez érkezett, amelyek mintegy harmada így is súlyos helyzetével küzdött. Még úgy is, hogy – mutat rá az MDF programja – a különféle támogatások mértéke megközelíti az általuk megtermelt új érték 40%-át.[88]

Alapvetően a jövőt az MDF – is – változatos, strukturált szervezeti és tulajdoni formákban látta, amelyben jelen van a magángazdaság és a valóban szövetkezeti elvek szerint működő üzemforma. Ez az elképzelés a tulajdonviszonyokba való beavatkozás nélkül nem volt megvalósítható. Ennél a pontnál pedig kikerülhetetlenül felmerül a „kié legyen a földtulajdon?" kérdése. Azt az MDF határozottan kinyilvánította, hogy a parasztságnak az elmúlt 40 év szenvedéseiért erkölcsi elégtétel jár. Ez azonban nem jelentette az eredeti földtulajdonok visszaadását, a '47-es alapokon való visszarendeződést nem tartották megvalósíthatónak, már csak azért sem, mert lényeges változások álltak be a földek művelési ágában, minőségben, a falvak népessége pedig nagy arányban kicserélődött. Alapelvként kezelték, hogy „lehetőleg mindenki ott és abban az ágazatban váljék tulajdonossá, ahol van".[89] A kártalanítást azonban végre kívánta hajtani a termelőszövetkezet területén élő, de már nem tsz-tag egykori tulajdonosok irányában az MDF, mégpedig a szövetkezeti közös tulajdonban levő földekből. Egyébként pedig a program szerint a

[88] A Magyar Demokrata Fórum mezőgazdasági munkacsoportjának javaslata az MDF agrárprogramjára. RETÖRKI Archívum, Lakiteleki Rendszerváltó Archívum, MDF korai időszakának iratai, 1.5.2. Politikai osztály iratai, 15. doboz, 19. ő. e.

[89] Uo.

termelőszövetkezeteket és állami gazdaságokat vagyonközösséggé kell szervezni, melynek során a vagyont a tagok és az alkalmazottak tulajdonába kell adni. Ennek alapjául a tagi vagy alkalmazotti viszonyban töltött időt tekintették. Ez a felosztás elsősorban nem tényleges feldarabolást, felosztást jelentett volna, az csak magára a tulajdonjogra és a hasznosítási jogra vonatkozott. A tagság és a dolgozók mellett résztulajdonossá válnának az örökösök és azok is, akik elvett földjeikért kártalanítási igénnyel lépnek fel. Tehát a szövetkezetek tulajdona részjegyek formájában kerüljön felosztásra, amely részjegyek szabadon örökölhetőek, adhatóak, vehetőek.[90] Az állami gazdaságok esetében ez pontosabban azt jelenti, hogy a földvagyonból első körben a területükön élő olyan személyeket kell kártalanítani, akiknek földje az állami gazdaság művelésébe került. A fönnmaradó föld és egyéb vagyon mintegy 30%-át szándékoztak az állami gazdaságok dolgozóinak a tulajdonába adni az ott eltöltött évek arányában. Az ezek után is megmaradó vagyon pedig képezze az állam tulajdonát. Már 1989-ben megjelenik az MDF agrárkoncepciójában az árverés intézménye. Ennek szerepe az a szabályozó mechanizmus, amellyel a tulajdonosok földet szakíthatnak ki a nagyüzemből. Az árverésnek az aranykorona érték alapján kell megtörténnie, mivel a föld értékét a bevitelkori aranykorona érték határozza meg. Ebben az eljárásban egy olyan biztosítékot láttak, amely megakadályozhatja, hogy a jó pozícióban levő hatalmi csoportok esetleg a nyilvánosság kizárásával értéken alul vegyék birtokba a gazdaság vagyonát. Az aktuális, működésképtelen mezőgazdasági szerkezet megváltoztatása ügyébe ugyanis tartottak többen az MDF-en belül is a nagyüzemekben érdekelt hatalmi csoportoktól. „A társadalom minden pontjára elér a kezük. Hatalmuk óriási, gyakorlatilag ellenőrizhetetlen, markukban van az ország"[91] (Bogárdi Zoltán).

Leszögezhető tehát, hogy az MDF az agrárkérdésben a rendezett magántulajdon híve volt, amelynek alapján korszerű parasztgazdaságokat és a valódi tulajdonosok önkéntes szerveződésével alakuló vagy ezen elv szerint együttmaradó szövetkezeteket lehet teremteni.[92]

És ami fontos kitétel volt részükről a vagyonelfolyás megakadályozására, hogy az esetleges vagyonértékesítésből vagy bérletekből befolyt összegeket a

[90] Az MDF agrárprogramja. Nagygazdaságból önkéntes vagyonközösség. *Magyar Nemzet*, 52. évf., 216. szám, 1989. 09. 14., 4.

[91] Pártok – agrárprogramok. Budapest, 1989, Agroinfom Kiadó, 71.

[92] A Magyar Demokrata Fórum mezőgazdasági munkacsoportjának javaslata az MDF agrárprogramjára. RETÖRKI Archívum, Lakiteleki Rendszerváltó Archívum, MDF korai időszakának iratai, 1.5.2. Politikai osztály iratai, 15. doboz, 19. ő. e.

tulajdonosok kapják meg, a téeszek és állami gazdaságok ne használhassák fel ezt például veszteséges tevékenységük finanszírozására, fenntartására.

A program kitér még más szegmensekre is, amely egyrészt kapcsolatba hozható a tulajdonviszonyok változásával is értelmezésükben. Ilyen fontos terület a környezetvédelem, amelynek csak előnyére válnak a változások, hisz várhatóan a földek tulajdonosai a jó gazda gondosságával járnak el a jövőben, és megélhetésük alapját, a földet védik. De javasolták például, hogy a környezetet leginkább szennyező anyagok ára kerüljön megemelésre, a környezetvédelmi beruházások pedig élvezzenek adókedvezményt, és magukat a földhasználókat is tereljék valamilyen formában ezek megtételére. Továbbá az átalakulás sikere érdekében szükségesnek látták az agrároktatás és -kutatás viszonyait is megfelelően átalakítani.

A program maga valamiféle politikai nyilatkozattal zárul, miszerint: „Tudatában vagyunk annak, hogy a jelenlegi összetételű országgyűlés, ahol a mezőgazdaságot túlnyomó részben olyan személyek képviselik, akik a jelenlegi tulajdonviszonyok és üzemi szerkezet fenntartásában érdekeltek, nem tud és nem is fog megszavazni egy ilyen vagy ehhez hasonló, a mezőgazdaság és a magyar falu válságának megoldásához elengedhetetlen programot. Ezért is szükségesnek tartjuk egy új, felelős, az egész nemzet érdekeit képviselő parlament mielőbbi megválasztását."[93]

A versenyeztetés mindenek előtt?

Az ún. demokratikus ellenzék évtizedes tevékenysége után, az 1985-ös monori találkozó nyomdokain haladva, 1988. március 17-én megalakult a Szabad Kezdeményezések Hálózata. A mozgalmi, értelmiségi civil szervezet ez év novemberben közgyűlést tartott a Jurta Színházban. A gyűlés résztvevői többórás vita és szavazás után túlnyomó többséggel úgy határoztak, hogy a Hálózat tagsággal rendelkező, politikai célú társadalmi szervezetté alakul. Az új szervezet Szabad Demokraták Szövetsége nevet kapta. A Szövetséghez a tagok az előzetesen kibocsátott Elvi Nyilatkozattal való lényegi egyetértés alapján csatlakoztak. A Nyilatkozat magáról az agrárkérdésről konkrétan nem szól, illetve egy megjegyzést tesz, miszerint „Utódai vagyunk a magyar népi

[93] A Magyar Demokrata Fórum mezőgazdasági munkacsoportjának javaslata az MDF agrárprogramjára. RETÖRKI Archívum, Lakiteleki Rendszerváltó Archívum, MDF korai időszakának iratai, 1.5.2. Politikai osztály iratai, 15. doboz, 19. ő. e.

mozgalomnak, amely radikálisan szembefordult a nagybirtokkal..."[94] Az idézet már csak a magyar népi mozgalomra való utalás miatt is érdekes önmagában.

A mozgalom és később a párt heterogén volt, szuverén személyiségek alkották, természetes ellentétek, azonosságok és különbségek jellemezték tagjait. A később sokat emlegetett úgynevezett „kemény mag" a *Beszélő* című folyóirat köré tömörült, illetve annak szellemi vonzáskörzetében tartózkodott. A párt meghatározó személyiségei maguk többnyire liberálisnak nevezték magukat, amely kifejezés nem csengett rosszul a Kádár-korszak végén, a zátonyra futott diktatúra utolsó, halódó-átalakuló szakaszában.[95] Nem meglepő talán ennek fényében az SZDSZ egyik legjelentősebb agrárszakértőjének, Juhász Pálnak az a megfogalmazása, miszerint „a propagandánk középpontjába azt próbáljuk állítani, hogy a különböző kisebb vállalkozói csoportok merjék vállalni az individualizmusukat, merjenek vállalni egy olyan rendszert, amely keményen versenyeztet, és ezért tömeges csődökkel fog járni, de azért bízhatnak egy ilyen rendszerben, mert ők jobbak lehetnek a többinél. Tehát: „Ha bízol magadban, akkor vállald a liberalizmust!"[96] Azt egyébként – az SZDSZ 1989-es agrárkoncepciójának tárgyalásakor – mindenképp érdemes megjegyezni, hogy társadalmi bázisuk elsősorban a nagyobb városokban volt, ezeken kívül, főleg falun, igen gyengén álltak.

A párt programtéziseiben arra próbálta megadni a maga válaszát, hogy miként lehet és kell megújítani a mezőgazdaságot a maga szervezetrendszerével, intézményeivel, tulajdoni és kooperációs viszonyaival. A mezőgazdaság és a falusi társadalom jövőjét – még ha nem is azonos a kettő teljesen – álláspontjuk szerint nem lehet egymástól elválasztani, miután maga a mezőgazdasági termelés a falusi társadalom szövetébe ágyazódik. Ezt a kapcsolatot igyekeznek az agrártézisekben kifejtettek elevenebbé tenni. Ezért a mezőgazdaság megújulásához az SZDSZ visszaadni, kiszélesíteni kívánta a falusi társadalom önszerveződésre, önkormányzásra való jogát. Amint rámutatnak, a kommunista hatalomátvétel pont az önszerveződés minden lehetőségétől fosztotta meg. Ezzel együtt az agrárium szocialista átalakítása éppen az ambiciózus társadalmi csoportok lába alól húzta ki a talajt vidéken is. Az agrárium

[94] Szabad Demokraták Szövetsége. In: *Beszélő Összkiadás, 1987–1989.* 1988/3. évf., 25. szám, 1992, AB-Beszélő Kiadó, 654.

[95] Halmy Kund: Tézisek az SZDSZ értékrendszeréről és magyar társadalmi jövőképéről. In: Fricz Tamás – Halmy Kund – Orosz Tímea: *Az SZDSZ-jelenség.* Liberalizmus Magyarországon a rendszerváltás idején. Lakitelek, 2018., Antológia Kiadó, 28. Retörki könyvek 31.

[96] Pártok – agrárprogramok. Budapest, 1989, Agroinform Kiadó, 67.

válságán túlmutatóan a vidék válságára is felhívják a figyelmet, ami többek között az erőszakos városfejlesztésnek volt köszönhető, amely például elvonta és központosította a falvak oktatási, kulturális és egészségügyi intézményeit. Az SZDSZ önmagában azt a véleményt részben maga is elfogadta, miszerint a válság egyik oka az agrárolló nyílása, azaz az iparral szemben folyamatosan elszenvedett árveszteség és jövedelemaránytalanság, és éppen emiatt is az adó- és támogatási rendszerben mindenképp változtatásra van szükség. Azt viszont már nem tartották elfogadhatónak, hogy mindezt az éppen létező vállalatrendszert kiszolgálva alakítsák. Ez mindenképpen ellentmond álláspontjuk szerint az általuk igényelt piacgazdaság követelményeinek, pontosabban gátat szab annak kialakításának. Programjuk szerint olyan társadalmi és jogi mechanizmusokat kell mozgásba hozni, amelyek segítenek a mezőgazdaság üzemi és vállalati viszonyainak átrendezésében, és versenyhelyzet alakuljon ki a termelőeszközök és termelési eljárások piacán. A megújulás igényének talaján állva a szabad demokraták sem hagyhatták figyelmen kívül a tulajdonviszonyokba történő beavatkozás szükségességét. Ennek során – hangsúlyozták – nem kívánták sem a mezőgazdasági nagyüzemek igazgatási úton történő felszámolását, sem földosztást. Pontosabban a közös tulajdon felosztását nem a természetbeni vagyon szétosztásában látták megvalósítandónak, az a kezdeti elképzeléseik szerint értékpapír formájában történhet meg. Azon kívül, hogy a koncepció szól az elhibázott szocialista agrárpolitikáról, ennek negatív eredményeiről, arról azonban nem szól, hogy anyagi vagy erkölcsi jóvátételt a szervezet szándékozik-e, és egyáltalán azt milyen formában, végrehajtani. Arról így nem tudhatunk, hogy az agrártézisek szerint a vagyonfelosztás során, mely csoportok juthatnak és milyen feltételekkel földtulajdonhoz. A később kifejtettek szerint az SZDSZ a reprivatizációt mindenképp elvetette, mert ezzel álláspontjuk szerint már nem mezőgazdasági foglalkozásúak tömeges földhöz jutása történne, amely jelentős tőkét vonna ki a mezőgazdaságból. A nem helyben lévő új-régi tulajdonosok, illetve örököseik a következő években ugyanis földbérleti díj és vételár formájában évi több milliárd forintot is elvonhatnak az agráriumból. Emellett azt is felvetették, hogy a földet használó egyének és gazdák nem tudják gazdaságukat tervezni, mert nem tudhatják, hogy bérlői helyzetüket mikor támadja meg a földtulajdonos.[97] A mezőgazdasági

[97] Schlett András: Földkérdés a rendszerváltás tükrében. In: Földindulások – sorsfordulók. Kollektivizálás, agrárvilág és vidéki változások a XX. század második felében. Szerk. Schlett András. Budapest, 2012, Szent István Társulat, 188.

tulajdonreformnak a párt nézetei szerint a dolgozói tulajdon megteremtésére kell tehát irányulnia, mert az agrárszférát működésképtelenné tenné szerintük a munka és a tulajdon szétválasztása.[98] Ennél fogva a nagyüzemek tulajdonosai elsősorban az ott dolgozók legyenek. Az a föld, amely nincs valamely személy nevén, szintén elsődlegesen a szövetkezetekben dolgozók tulajdonává váljon, köztük legyen nevesítve. Itt visszatérve a reprivatizáció elvéhez, az SZDSZ egyes megnyilatkozói elismerték, hogy sok tekintetben jogos és igazságos a kisgazdák követelése – mármint, hogy meg kell keresni a '47-es tulajdonosait vagy azok örököseit –, de ehhez hozzá tették azt is, és ez volt a lényegi elem, hogy történelmileg igazságtalan lenne, ha a múlt bűneit úgy tennék jóvá, hogy ezzel az aktív mezőgazdasági dolgozók alól húznák ki a földet. Nézetük szerint csak azok a mezőgazdasági tulajdonformák versenyképesek, amelyek esetében a tulajdonlás és a birtoklás nem válik szét egymástól.[99]

Sarkalatos a párt téziseinek pontja a versenyképes piac építése. Amíg az ezt lehetővé tevő szabályozás és szervezés folyik, addig és csak addig átmeneti pénzügyi szabályozást elképzelhetőnek tartottak azzal, hogy az szolgálja a termelők közvetlen támogatását azokban a fázisokban, amely összeomlással fenyeget, továbbá szolgálja az export és a hazai fogyasztó támogatását. Ezzel persze nem volt egyedül a párt, mert abban a legtöbb szervezet egyetértett, és hangsúlyozták is, hogy a struktúraváltás nem veszélyeztetheti sem a hazai ellátást, sem a mezőgazdaság exportban betöltött fontos szerepét. Elkötelezettek voltak amellett, hogy a mezőgazdaság ne egyfajta fiktív piacra termeljen. Ehhez is elengedhetetlennek tartották a megfelelő mezőgazdasági célú pénzintézeti hálózat kialakítását, melynek központi intézménye lehettek volna a földhitelintézet és a kedvezményes tőkebefektetési lehetőségeket elősegítő állami alapok. Ezek képezték volna többek között azt a rendszert, amelynek keretében elkerülhetőek lennének a mezőgazdaságban a likviditászavarok.[100]

Mindezek mellett a konkrét agrárproblémán túl más akadályok legyűrését is szükségesnek tartották a falvak megújuló képességének, a falusi társadalom stabilizálódásának érdekében. További fő hátráltató tényezőként jellemezték a falusi gazdasági tér infrastruktúrájának, kereskedelmi, pénzügyi rendszerének fejletlenségét, mindezek azonban már a közigazgatás és helyi önkormányzatok gazdálkodásának kérdésköreibe tartoztak.

98 Az SZDSZ küldöttgyűlése *Kisalföld,* 44. évf., 256. szám, 1989. 10. 30., 2.

99 Semmilyen elkülönített piac nem fogadható el. *Világgazdaság,* 5. évf., 219. szám, 1989. 11., 3.

100 Uo.

Humanizált piacgazdaság

1989 nyarára újjászerveződött az 1930-as évek végén indult Nemzeti Parasztpárt (és az 1956-os Petőfi Párt) utódszervezete is Magyar Néppárt, később Magyar Néppárt – Nemzeti Parasztpárt elnevezéssel. Közvetett előzménye, az 1985-ben, főként egykori parasztpártiak által létrehozott Veres Péter Baráti Kör volt. Ebben az évben ugyanis emlékünnepséget rendeztek a földosztás 40. évfordulójára. Ezen az ülésen mintegy 350-en gyűltek össze — és kimondták a Veres Péter Baráti Kör megalakulását.[101] A tagok egy idő után úgy érezték, tágítani kell és lehet ezt a kört, szélesíteni a tagság összetételét. Így került sor arra, hogy ebből megalakult a Veres Péter Társaság, amely már tartalmában, szervezetében is több volt, mint egy tágabb baráti kör, illetve társaság. Céljuk volt, hogy a népi írók legjobb, legfőbb gondolatait örökítse át az adott kor társadalmába. Ezen belül is nagy figyelmet kívántak szentelni Veres Péter munkásságának, szellemi hagyatéka ápolásának.[102]

A Magyar Néppárt a Veres Péter Társaságból nőtt ki. A Társaság 1989. február 11-én a budapesti Ráday Kollégiumban tartott közgyűlésén S. Hegedűs László[103] elnök tett javaslatot, hogy Magyar Néppárt ideiglenes elnevezéssel szervezzék újjá a Nemzeti Parasztpártot, illetve az 1956-ban ennek jogutódjaként létrejött Petőfi Pártot. A tagok egyhangúlag döntöttek arról, hogy pártot alakítanak a mezőgazdasági dolgozók, a falvak lakosai és az agrárérdekek képviseletére, s az előkészítéssel megbíztak egy bizottságot S. Hegedűs László, Varga Csaba[104], Márton János[105] és mások közreműködé-

[101] Mire törekszik a Veres Péter Társaság? *Szabad Föld*, 45. évf., 7. szám, 1989. 02. 17., 5.

[102] Interjú Somlyai Magda történésszel. Veres Péter példája. *Magyar Hírlap*, 21. évf. 114. szám, 1988. 05. 15., 5.

[103] S. Hegedűs László, az 1986-ban megalakult Veres Péter Társaság elnöke. Egyik kezdeményezője a Magyar Néppárt megalakításának, majd annak elnöke.

[104] Varga Csaba (1946–) író, filozófus, szociológus. Részt vett a Magyar Néppárt megalakításában, az Ellenzéki Kerekasztal tárgyalásokon a szervezet delegációjának egyik vezetője.

[105] Márton János (1922–2009) agrárközgazdász. Két évig a Nemzeti Parasztpárt Csongrád megyei titkára, majd 1947-től a Szövetkezetek Országos Központjának, 1950-től pedig az Országos Tervhivatalnak munkatársa volt.1957 után az Agrárgazdasági Kutató Intézet munkatársa, 25 évig főigazgatója, Erdei Ferenc utódja volt. Az 1986-ban létrehozott Bethlen Gábor Alapítvány kuratóriumának elnökévé választották az alapítók. 1988.

sével.[106] Több hónapi aktív szervezőmunka után 1989. június 11-én Budapesten az MTA kongresszusi termében tartott újjáalakuló közgyűlésen létrejött a Magyar Néppárt. A százhetven küldött elfogadta a programtervezetet és az ideiglenes működési szabályzatot, és 19 tagú elnökségétet választottak.[107]

Magát a programtervezetet már 1989 februárjában elkészítették, amelyben kijelölték azt a szellemi örökséget, amelyet folytatni kívánnak Bibó István[108], Erdei Ferenc[109], Illyés Gyula[110], Kovács Imre[111], Németh László[112], Veres

októberében országgyűlési képviselőnek kooptálták a törvényhozásba; a független képviselői csoport alelnöke lett. 1994-ig a Magyar Néppárt ügyvezető elnöke, társelnöke is volt.

106 Pártot alakít a Veres Péter Társaság. *Napló*, 45. évf., 37. szám, 1989. 02. 13., 3.

107 Újjáalakult a Magyar Néppárt. *Népszabadság*, 47. évf., 136. szám, 1989. 06. 12., 5.

108 Bibó István (1911–1979) egyetemi tanár. Nemzetközileg kimagasló, hazai viszonylatban pedig a 20. században az egyik legnagyobb demokrata politikai gondolkodó. 1956-ban a Nagy Imre-kormány államminisztere. 1958-ban életfogytig tartó börtönbüntetésre ítélték, 1963-ban szabadult. Ezt követően a Központi Statisztikai Hivatal könyvtárában dolgozott.

109 Erdei Ferenc (1910–1971) agrárközgazdász, politikus, szociográfus. 1930-tól részt vett a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának falukutató munkájában, ezen keresztül kapcsolatba került a csehszlovákiai Sarlóval, az Erdélyi Fiatalokkal, a munkásmozgalommal és hozzá hasonló gondolkodású írókkal. 1939-ben egyike volt a Nemzeti Parasztpárt megalapítóinak. Kiemelkedő szerepe volt az 1945-ös földreformtörvény és a földművesek földhöz juttatásáról szóló rendelet kidolgozásában. 1956-ig több miniszteri posztot is betöltött. 1957-től főként tudományos munkája került előtérbe. Az MTA Agrárgazdasági Kutató Intézetének igazgatói tisztét is betöltötte.

110 Lásd: 25. old., 57. lábj.

111 Kovács Imre (1913–1980) író, politikus. a harmincas évek során csatlakozott a népi írók köréhez, tanulmányokat jelentetve meg a falusi élet nyomorúságáról. Leghíresebb írása diplomamunkája volt, a Néma forradalom akkora vihart kavart, hogy izgatás vádjával három hónapos börtönbüntetésre ítélték. 1939-ben részt vett a Nemzeti Parasztpárt megalapításában. Miután 1947 februárjában a Szovjetunióba hurcolták Kovács Béla kisgazda politikust, kilépett a Parasztpártból, Nagy Ferenc zsarolása és lemondatása után pedig jónak látta külföldre távozni. Emigránsként Svájcban, majd az Egyesült Államokban élt, 1980-ban, New Yorkban halt meg.

112 Németh László (1901–1975) író, műfordító. 1926-tól a *Protestáns Szemle* (Lelkes László álnéven is ír), a *Nyugat*, a *Társadalomtudomány* és az *Erdélyi Helikon* munkatársa. 1934-ben részt vett a *Válasz* című folyóirat megalapításában és szerkesztésében. 943 augusztusában nagy hatású előadást tartott balatonszárszói konferencián. 956 november eleji újságcikkeiben kiállt a forradalom jogossága, illetőleg a szocializmus addigi pozitív eredményeinek megvédése mellett. 1958-ban az MSZMP Központi Bizottsága – több „népi író" társával együtt – határozatban bélyegezte meg az 1945 előtti „nacionalista", „kispolgári", „harmadik utas" nézetei miatt.

Péter szellemi nyomdokain. Az agráriumra vonatkozóan is alapvető téziseit a szervezet itt is kifejtette, miszerint „a személytelen állami magántulajdont váltsa fel az érdekeltséget érvényesítő, egyenlő működési feltételekkel rendelkező társadalmi, közösségi, vállalati, szövetkezeti és magántulajdon".[113] Azaz érdekeltségi alapú, változatos tulajdonformákra épülő gazdasági rendszer bevezetése mellett tettek hitet. Az új agrárpolitikának pedig olyan feltételrendszert kell kialakítania, amely alkalmas arra, hogy megszüntesse az új „padlássöprést". Az átalakításban a programtervezet a fokozatosság elvén áll, azaz az állami gazdaságok és termelőszövetkezetek átalakítása történjék meg, de fokozatosan az önkéntesség figyelembevételével. A szervezet általános programtervezetével gyakorlatilag egyidőben elkészült az agrárreform-tervezet is, amely többek között az előbbiben kijelölt elvek szélesebb kibontását célozta meg. Az 1960-as években többek között Erdei Ferenchez és Fehér Lajoshoz köthető reformista agrárpolitikát szembeállítja azzal a politikával, amely költségvetési elvonásban és az agrárolló mind nagyobb mértékű nyílásában mutatkozik meg. Ezt a tendenciát egyenesen a „rákosista padlássöprés" kártételeivel méri egysúlyban a néppárt. A párt agráriumot érintő szemléletét jól jelzi, hogy arra nem csupán mint a gazdaság egyik ágazatára tekint, hiszen „jól működő mezőgazdaság nélkül elképzelhetetlen a települések, elsősorban a falvak egészséges fejlődése, a társadalmi és gazdasági stabilitás,valamint a természeti egyensúly fenntartása".[114] Ezt erősíti, a párt egyik meghatározó alakjának, Márton Jánosnak azon gondolata is, miszerint a mezőgazdaság legfőbb dolga nem a nemzetgazdaság egyensúlyához való hozzájárulás. Elsődleges a cél az ott, abból élők felemelkedése – ahogy fogalmaz – csak ezután jöhet az egyensúlyi követelmény.[115]

Az elmúlt évtizedek után egy fontos társadalmi kérdést rendezni kívánt az elengedhetetlen gazdasági intézkedések mellett a Magyar Néppárt, ez pedig nem más, mint a parasztág széles tömegeinek erkölcsi és jogi rehabilitálása. Ennek érdekében szükségesnek láttak egy tudományosan megalapozott feltárást, amely az agrárpolitika elmúlt négy és fél évtizedének torzulásait, törvénytelenségeit célozza. Az erkölcsi és jogi rehabilitálás mikéntjének néppárti kidolgozása még váratott magára. Azt a későbbiekben deklarálták, hogy

[113] A Magyar Néppárt programtervezete. Budapest, 1989. február, 5.

[114] A Magyar Néppárt agrárreform tervezete. Budapest, 1989. február, 1.

[115] Nagyban vagy kicsiben? Alternatívok agrárvitája – Ne a lengyel példát, *Magyar Hírlap*, 22. évf., 90. szám, 1989. 04. 19., 5.

a privatizálást elkerülhetetlennek tartják, de ennek során bizonyos egyensúlyt kell találni, azaz figyelembe kell venni egyaránt az eredeti tulajdonosoknak, a jelenlegi termelőknek és azoknak az érdekeit, akik az elmúlt negyven évben részt vettek az újratermelésben. Ezt látták a nemzet érdekeivel összhangban és a működőképes mezőgazdasági termelési struktúra kialakítása alapjában.[116]

A mezőgazdaság aktuális üzemi szervezettségét realitásként elfogadták kiindulási alapként, azonban nem kritika és változtatási szándék nélkül. Többek között megfogalmazták, hogy „az állami szektorban csökkenjen a kivételezettség, a túlméretezettség, a monopolhelyzet és a bürokrácia".[117] A szövetkezeteket illetően hangsúlyozták az önkéntesség és tagság tulajdonosi jogainak minél szélesebb érvényre juttatását. Azt a fajta mezőgazdasági reformszellemet, amely az 1960-as években megjelent, és amelyet időnként a doktriner politika víz alá nyomott, követhető útnak tartották. Ennek eredményeként lehet véleményük szerint csökkenteni a túlméretezettséget, a növekvő bürokráciát, sablonosságot. Látható tehát, hogy a szövetkezeteknek továbbra is jelentős szerepet szán ez az agrárreform tervezet, de azt csakis úgy, hogy ezek a jövőben demokratikusan irányított szervező, szolgáltató és érdekérvényesítő szervezetek legyenek.

A kistermelést a továbbiakban is bizonyos szimbiózisban, valódi együttműködésben képzelik el, elismerve, hogy a kistermelés igenis versenyképes tud lenni, illetve alkalmas a legkorszerűbb termelési eljárások befogadására is. Ezért támogatni kell a kis- és középüzemeket, de emellett azt is, hogy érdekvédelmük az önkéntesség alapján kialakulhasson. Mert a kis- és középüzemek alapvető érdeke a szövetkezeti védettség. Ezeknek a szellemében is a koncepció lehetővé tenné a földek tulajdonának megszerzését, de azzal, hogy a földek elaprózását lehetőleg meg kell akadályozni, annak nagyságát a művelés technológiája és a családi munkaerő határozza meg.

A Néppárt esetében is felmerült programelemként – a mezőgazdaság speciális helyzetéből adódóan – egy saját(ságos) bankhálózat kialakítása, amely az általánostól eltérő, alacsony kamatú hiteligények kielégítését szolgálja. Az országos Mezőgazdasági Bank Rt. néven nevesített hálózat emellett szerepet kapott volna a költségvetési támogatások kezelésében is. Sőt, nemcsak az agráriumra szabott bankrendszerrel, hanem az általános biztosítási rendszerek mellett a szektor sajátosságait figyelembe vevő biztosítási intézménnyel

[116] Mit akar a Magyar Néppárt. *Magyar Hírlap*, 22. évf., 272. szám, 1989. november 18., 5.
[117] Uo. 2.

– Mezőgazdasági Biztosító Rt. – számoltak. Ez – a mindenképpen előremutató elképzelés – az önbiztosítás elvén állott volna a tervek szerint, és szerepet kapott volna a költségvetés által az időszakonkénti károk ellentételezésére szánt alapokból történő kártérítések során.

A néppárt értelmezésében az agrárpolitika elválaszthatatlan a településpolitikától. Rámutatva az aktuális helyzetre, fenntarthatatlannak tartották, hogy az agrárnépesség jelentős része olyan településeken lakik, amelyek megfoszttattak az önkormányzat, a közösségi élet, az oktatás, a művelődés minimális feltételeitől. Éppen ezért a jó agrárpolitika jó településpolitikát is feltételez, amely számol a mezőgazdaságban dolgozó emberekkel. „A települések elidegeníthetetlen joga tehát, hogy saját önkormányzatuk, iskolájuk és művelődési intézményük, rendőrségük, gazdasági szervezetük legyen."[118] Ebben is hagyatkozik a szervezet Bibó István és Erdei Ferenc koncepciójára, amelyben a város és vidéke között nem alárendelt, hanem organikus a viszony.

Válaszra várva...

A különböző – a jelen tanulmány keretei között nem a teljesség igényével felvonultatott – szervezetek és politikai pártok programjaiból, téziseiből jól látható, hogy az ország szempontjából valamennyien kiemelt hangsúlyt helyeztek az agrárválságból kivezető út mikéntjére. Ezekben az elképzelésekben természetesen van nagyon sok hasonló programelem, de emellett számos sajátosság is. Hogy csak néhány elemet ragadjunk ki, talán elmondható, hogy a szövetkezeti és a kistermelői formák létjogosultságát, szükségességét egyaránt a jövőre nézve senki nem kérdőjelezte meg, persze az már más kérdés, hogy ki melyik dominanciájában látta a jövő sikerét. A tulajdonviszonyok terén való változás sem volt elodázható, de itt is volt, aki az 1947-es status quo alapján akarta végrehajtani a földreformot, míg mások a tényleges használati, illetve munkaviszonyokat tartották irányadónak. Sok esetben, sok tartalmi elemben 1989-ben esetleg nem is beszélhetünk teljesen kidolgozott, végleges agrárprogramról. 1989-ben a kérdés, hogy a vázolt programok, programtervezetek gondolatai mennyiben tudják majd ténylegesen befolyásolni az agráriumban jelenlevő problémák, társadalmi sérelmek orvoslását. 1990 elejére kialakulni látszott egy politikai versenyhelyzet, amelyben a kérdés az volt, hogy ennek egyes szereplői a maguk programjaival, köztük az agrárprogrammal is

[118] A Magyar Néppárt agrárreform-tervezete. Budapest, 1989. február, 8.

természetesen, mennyire tudják megszólítani az embereket azzal, hogy megfelelő válaszokat adnak a felmerülő társadalmi és gazdasági kérdésekre, és hogy valóban milyen mértékben találtatnak ezek a válaszok megfelelőnek. De ezeknek a kérdéseknek a megválaszolása már túlnyúlik a jelen tanulmány keretein, hiszen bizonyos választ erre az 1990-es tavaszi országgyűlési választások adtak, másfelől a végső válaszhoz ezen túlmenően mindenképpen több évnek, akár évtizednek is el kellett telnie.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Önálló kötetek:

Bódy Zsombor: *Magyarország társadalomtörténete a két világháború között.* Egyetemi jegyzet. Budapest, 2013, PPKE BTK.

Ivicz Mihály: *Kisbirtok versus nagybirtok. A multifunkcionális kisbirtok háttérbe szorításának folyamata Magyarország XX. századi agrártörténetében,* Budapest, 2006, Szent István Társulat

Magyarországi pártprogramok 1988–1990, szerk.: M. Kiss József – Vida István, Budapest, 2006, ELTE Eötvös Kiadó Kft.

Oláh György: *Hárommillió koldus.* Miskolc, 1928, Magyar Jövő Nyomdaüzem és Lapkiadó Vállalat Rt.

Ö. Kovács József: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában.* A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete, 1945–1965. Budapest, 2012, Korall Kiadó

Ripp Zoltán: *Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990,* Budapest, 2006, Napvilág Kiadó

Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében.* Budapest, 2001, Osiris Kiadó

Varga Zsuzsanna: *Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon, 1956–1967.* Budapest, 2001, Napvilág Kiadó. Politikatörténeti Füzetek.

Tények könyve, 1991. Budapest, 1991, Ráció Kiadó Kft.

Tanulmányok:

Botos Katalin: Rendszerváltástól rendszerváltásig. In: *Heller Farkas Füzetek.* Tanulmányok a jelenkori magyar gazdaság történetéből, V. évfolyam, 2007, Tarsoly Kiadó

Cseszka Éva: A kollektivizálás előkészítésének főbb állomásai, In: *Földindulások – sorsfordulók.* Kollektivizálás, agrárvilág és vidéki változások a XX. század második felében. Szerk. Schlett András. Budapest, 2012, Szent István Társulat

Gunst Péter: A magyar agrártársadalom 1919–1945 között. In: *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig.* Szerk.: Gunst Péter, Budapest, 1998, Napvilág Kiadó

Halmy Kund: Tézisek az SZDSZ értékrendszeréről és magyar társadalmi jövőképéről. In Fricz Tamás – Halmy Kund – Orosz Tímea: *Az SZDSZ-jelenség.* Liberalizmus Magyarországon a rendszerváltás idején. Lakitelek, 2018, Antológia Kiadó. RETÖRKI Könyvek 31.

Juhász Pál: Agrárium a Kádár-korban. In *Távolodás és közelítések. Rendszerváltás és Kádár-korszak.* Budapest, 2008, Kossuth Kiadó.

Kávássy János Előd: Az olvadt földben csírázó mag. Harminc éve alakult újjá a Független Kisgazdapárt. In *Rendszerváltó Archívum,*2018, 3. évf., 4. szám.

Kovács Csaba: Panaszok a kollektivizálás befejező hullámának időszakából: az egyéni és a szövetkezeti gazdálkodás problémáinak sajátosságai In *Múltunk*, 2013/3.

Pölöskei Ferenc: Az 1945. évi földosztás előfutárai In: *Agrártörténeti Szemle*, XXXVII. évf., 1–4. szám, 1995

Ripp Zoltán: A többpártrendszer létrejötte és a pártrendszer változásai (1989–2010). In: *Magyarországi politikai pártok lexikona 1846–2010.* Főszerk.: Vida István, Budapest, 2011, Gondolat Kiadó

Romány Pál: A nagyüzemi átszervezés és a mezőgazdaság integrációja. In: *Magyarország agrártörténete.* Agrártörténeti tanulmányok. Szerk. Orosz István, Für Lajos, Romány Pál. Budapest, 1996, Mezőgazda Kiadó.

Romány Pál: Földreform és agrárstruktúra In: *Agrártörténeti Szemle*, XXXVII. évf., 1–4. szám, 1995.

Schlett András: Földkérdés a rendszerváltás tükrében. In: *Földindulások – sorsfordulók.* Kollektivizálás, agrárvilág és vidéki változások a XX. század második felében. Szerk. Schlett András. Budapest, 2012, Szent István Társulat.

Tanka Endre: A posztszocialista agrárátalakulás földpolitikája, In.: *Földindulások – sorsfordulók.* Kollektivizálás, agrárvilág és vidéki változások a XX. század második felében. Szerk.: Schlett András. Budapest, 2012, Szent István Társulat

Varga Zsuzsanna: Mezőgazdasági reformelképzelések és megvalósításuk politikai korlátai az 1980-as évek második felében In: *Távolodás és közelítések.* Rendszerváltás és Kádár-korszak. Budapest, 2008, Kossuth Kiadó.

Varga Zsuzsanna: Mi történt a szovjet kolhozmodellel Magyarországon? Egy adaptációs kísérlet vázlatos története. In: *Háborúk, békék, terroristák.* Székely Gábor 70 éves. Főszerkesztő: Majoros István. Szerkesztők: Faragó Gábor, Forgó Zsolt, Háda Béla, Madarász Anita. Budapest, 2012, ELTE, Új-és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék.

Folyóiratokban, újságokban megjelent írások:

A föld gazdái. *Figyelő,* 33. évf., 49. szám, 1989. 12. 07.

A politika középpontjában a földkérdés, *Hajdú-Bihari Napló*, 46. évf., 282. szám, 1989. 11.28.

Az MDF agrárprogramja. Nagygazdaságból önkéntes vagyonközösség. *Magyar Nemzet*, 52. évf., 216. szám, 1989. 09. 14.

Az SZDSZ küldöttgyűlése *Kisalföld*, 44. évf., 256. szám, 1989. 10. 30.

Semmilyen elkülönített piac nem fogadható el. In.: Világgazdaság, 5. évf., 219. szám, 1989. 11. 11.

Eszmecsere az MSZDP gazdasági programjáról. *Világgazdaság*, 21. évf., 5253. szám, 1989. 12. 21.

Fenn az ernyő... *Figyelő*, 33. évf., 49. szám, 1989. 12. 07.

Földtörvény-módosítás. Legyen szabad vállalkozások tárgya... *Szabad Föld*, 45. évf., 21. szám, 1989. 05.23.

Ha bekerülnek a parlamentbe... A kisgazdák visszaadnák a földeket. *Magyar Hírlap*, 22. évf., 219. szám, 1989. 09. 18.

Interjú Somlyai Magda történésszel. Veres Péter példája. *Magyar Hírlap*, 21. évf. 114. szám, 1988. 05. 15.

Iványi Pál: Nemzeti agrárprogramra van szükség. *Magyar Nemzet,* 52. évf., 124. szám, 1989. május 30.

Kimondta megalakulását a Magyar Demokrata Fórum. *Magyar Nemzet,* 51. évf., 212. szám, 1988. 09. 05.

Megkezdődött az MSZDP kongresszusa. *Fejér Megyei Hírlap*, 45. évf., 262. szám, 1989. 11. 04.

Minden társadalmi réteg maga választhasson vezetőt! Mit akar a Kereszténydemokrata Néppárt? *Magyar Nemzet*, 52. évf., 97. szám, 1989. 04. 27.

Mire törekszik a Veres Péter Társaság? *Szabad Föld*, 45. évf., 7. szám, 1989. 02. 17.

Mit akar a Magyar Néppárt. *Magyar Hírlap,* 22. évf., 272. szám, 1989. november 18.

Nagyban vagy kicsiben? Alternatívok agrárvitája – Ne a lengyel példát *Magyar Hírlap*, 22. évf., 90. szám, 1989. 04. 19.

Pártot alakít a Veres Péter Társaság. *Napló*, 45. évf., 37. szám, 1989. 02. 13.

Nyers Rezső: Visszapillantás az 1968-as reformra (Ferber Katalin és Rejtő Gábor interjúja). *Valóság,* 1988/8.

Szabad Demokraták Szövetsége. *Beszélő Összkiadás, 1987–1989.* 1988/3. évf., 25. szám, 1992, AB-Beszélő Kiadó

Újjáalakult a Magyar Néppárt. *Népszabadság*, 47. évf., 136. szám, 1989. 06. 12.

Források, dokumentumok

A Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt Ideiglenes Vezetőségének irányelvei a pártprogram kidolgozásához, In: *Hitel*, 2. évf., 3. szám, 1989. 02. 01.

Az egyesülési jogról szóló 1989. évi II. törvény In: *Magyar Közlöny,* Budapest, 1989. január 24.

A Magyar Demokrata Fórum 1988. november 12-ei, Kiskunmajsán tartott tanácskozásának állásfoglalása. In: *Dokumentumok a Magyar Demokrata Fórum korai történetéből, 1987–1989.* Szerk. Riba András László, Szekér Nóra. Lakitelek, 2017, Antológia Kiadó. RETÖRKI Könyvek 31.

A Magyar Néppárt agrárreform-tervezete. Budapest, 1989. február, 8.

A Magyar Néppárt programtervezete. Budapest, 1989. február, 5.

Pártok – agrárprogramok: a Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt, a Kereszténydemokrata Néppárt, a Magyar Demokrata Fórum, a Magyar Néppárt, a Magyar Szocialista Munkáspárt, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt és a Szabad Demokraták Szövetsége agrárkoncepciója. Budapest, 1989. szeptember, Agroinform Kiadó

Internetes hivatkozások

Dr. Herbst Árpád: *A tulajdoni és szervezeti viszonyok átalakulásának főbb jellemzői a magyar mezőgazdaságban, 1990–1998.* Doktori értekezés. Gödöllő, 2000, Szent István Egyetem. *https://szie.hu/file/tti/archivum/Herbst_Arpad_ertekezes.pdf* (utolsó letöltés: 2020. 04.21.)

Lukácsi Katalin: *A Kereszténydemokrata Néppárt újjáalakulása és útja a parlamentbe (1989–1990) https://edit.elte.hu/xmlui/static/pdfjs/web/viewer.html?file=https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/*

handle/10831/32211/95_Luk%c3%a1csi%20Katalin%20-%20A%20KDNP%20%c3%bajj%c3%a1lalakul%c3%a1sa%20%c3%a9s%20%c3%batja%20a%20parlamentbe.pdf?sequence=1&isAllowed=y (utolsó letöltés:2020. 04. 27.)

Ripp Zoltán: Szociáldemokrácia a rendszerváltás után. In: A *Mozgó Világ* internetes változata: 29. évfolyam, 7. szám, *https://epa.oszk.hu/01300/01326/00041/08ripp.html* (utolsó letöltés: 2020. 04. 27.)

Levéltári források

A termelőszövetkezetek működésének főbb kérdései című előterjesztéssel kapcsolatos vita során elhangzott felszólalás. MSZMP PB. 1966. szeptember 20-ai ülésének jegyzőkönyve. Magyar Nemzeti Levéltár, 288. f. 5/405. ő. e.

A Magyar Demokrata Fórum mezőgazdasági munkacsoportjának javaslata az MDF agrárprogramjára. RETÖRKI Archívum, Lakiteleki Rendszerváltó Archívum, MDF korai időszakának iratai, 1.5.2. Politikai osztály iratai, 15. doboz, 19. ő. e.

Az agrárpolitika megújításának koncepciója. MSZMP KB. 1989. február 20–21-i ülésének jegyzőkönyve. Magyar Nemzeti Levéltár,288. f. 4/253–255. ő. e.

Az agrárpolitika megújításának koncepciója. MSZMP KB. 1989. május 29-i ülésének jegyzőkönyve. Magyar Nemzeti Levéltár, 288. f. 4/262–263. ő. e.

Irányelvek a termelőszövetkezeti tagok anyagi érdekeltségét növelő munkadíjazási és jövedelemelosztási módszerekkel kapcsolatban. MSZMP PB. 1960. február 16-ai ülés jegyzőkönyve. Magyar Nemzeti Levéltár, 288. f. 5/170. ő. e.

MSZMP PB. 1960. szeptember 13-ai ülésének jegyzőkönyve. Magyar Nemzeti Levéltár, 288. f. 5/200. ő. e.

SZEREDI PÁL

A politika polarizálódása

Viták és szakadások a politikában 1989 őszén

Az 1989-es esztendő viharokkal teljes év volt mind meteorológiai, mind politikai értelemben egyaránt. A remény és a reménytelenség éve. A politika mindkét, avagy mindhárom oldalán. A politikai elit és a társadalom közélet iránt érzékeny közegében egyaránt. Különösen az őszi hónapokban. A tavasszal még lelkesedő tömegek megcsömörlésének, a változtatás élvonalában menetelő politikusok „öntudatra ébredésének" időszaka. Élesedő ellentétek, viták és szétszakadások jellemzik 1989 őszét. Hiábavalónak bizonyult Pál apostol intő szava: „Ne legyünk becsvágyók, egymást ingerlők, egymásra irigykedők."[1]

Tavaszi zsongás

1989 márciusában megalakult az Ellenzéki Kerekasztal (EKA), nyolc politikai szervezet képviseletével. Már összehívásánál is önellentmondásba került, hiszen tagjai között természetesen ott voltak a későbbi politikai pártok elődszervezetei [Magyar Demokrata Fórum (MDF), Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ), Szociáldemokrata Párt (SZD), Kisgazdapárt (FKgP), Magyar Néppárt (MN), Fiatal Demokraták Szövetsége (FIDESZ)], ám a kereknek távolról sem mondható asztalnál helyet kapott a Bajcsy-Zsilinszky Endre Társaság, amely deklaráltan nem kívánt önálló formációként indulni a majdani választásokon, illetve a Független Szakszervezetek Demokratikus Ligája, amely elsősorban érdekvédelmi és nem politikai szervezetként definiálta magát. A vegyes összetétel természetesen kiváltotta a többi politikai szerveződés értetlenkedését, különösen amikor – 1989 júniusában – a Kereszténydemokrata Néppárt is befogadást nyert a Kerekasztal tagjai közé, ám ezzel be is zárult

[1] Pál levele a galatákhoz, Gal 5,26. *Biblia*. Budapest, 2000, Kálvin János Kiadó, 212.

az önmagát ellenzéki rendszerváltó erőként meghatározó szerveződés kapuja, más szervezet belépését nem engedélyezték.

A tavaszi eufória, az egymásra találás és az állampárttal történő tárgyalások felvételének ígéretes alakulása azonban ekkor még elfedte az egymás közötti ellentétek fenyegető árnyékát. Bár a gépezet csikorgott, egyszer-egyszer pillanatokra megakadt (például a kisgazdapárti képviselet elismerése a párt belső ellentétei miatt vagy a Kereszténydemokrata Néppárt (KDNP) felvételi kérelmének tárgyalása), a hirtelen jött legitimáció, azaz az Ellenzéki Kerekasztalnak az állampárt általi tárgyalófélként való elismerése átlendítette a szereplőket a kialakuló civódásokon.

A tavasz az állampárt berkein belül is inkább sűrű bólogatásokat, semmint fejcsóválást hozott. A Pozsgay Imre[2] által január végén elhangzott „népfelkelés" minősítés ugyan – mesterségesen is gerjesztett – indulatos megjegyzéseket szított, ám a pártszakadástól való félelem a végső asztalborítást tovább késleltette. Már-már politikai randevúnak tetszett az 1989. március 15-ei ünnep, mikor a Múzeum kertben az állampárti szónokok sorába befurakodott a Kisgazdapárt és a Szociáldemokrata Párt képviselője, s bár Ruttner György[3] a szociáldemokraták nevében elhatárolódott az állampárttól, Vörös Vince[4] pedig az igazi demokrácia megteremtésére szólította fel mind az állampárt, mind az alakuló pártok és független szervezetek aktivistáit, mégis leginkább Nyers Rezső[5] szavai vertek visszhangot, az állampárt nevében kimondva, hogy „hosszú reformmenetelésre kell tehát készülnünk", s hozzá téve, „a reformok útjára lépni és ott szüntelen új vállalkozásba fogni nem lehet a reformerek élcsapata nélkül"[6].

---

2 Lásd: 21. old., 36. lábj.

3 Lásd: 173. old., 71. lábj. valamint Pogonyi Lajos: Az MSZDP elutasítja a politikai kalandorságot. *Népszabadság*, 1989. november 6., 5.

4 Lásd: 177. old., 85. lábj.

5 Lásd: 53. old., 178. lábj.

6 Helyszíni közvetítés a Múzeum kerti központi ünnepségről a Kossuth Rádióban. Hungarian monitoring. A *Szabad Európa Rádió* műsorfigyelő szolgálatának leirata a Kossuth Rádió 1989. március 15-ei műsoráról. https://1989.osaarchivum.org/node/840. A *Szabad Európa Rádió*, az ötvenes évek elejétől kezdve, az adásidő teljes terjedelmében figyelte (lehallgatta, rögzítette) a kelet-európai kommunista országok hivatalos rádióadóit. A felvételek legfontosabbnak ítélt műsorait és híreit kivonatolva leírták, az átiratokat pedig megküldték a szerkesztőségeknek, illetve távirat formájában Washingtonba – vélhetőleg a Külügy-minisztériumba és a CIA-hoz.

Az újonnan színre lépett volt szociáldemokrata politikus, ekkor már mint az állampárt és a kormány egyik reprezentánsa emlegette fel a rosszemlékű „bolsevik élcsapat" feladatát, kétséget nem hagyva a politikai „nyitottság" határaira vonatkozóan. Lehetett ugyan magyarázni, hogy a „reformerek élcsapata" másképp gondolkozik, és nem akarnokok gyülekezete, ám a két szervezetnek az Ellenzéki Kerekasztal zord tekintetű bírái előtt később szabadkozó képviselőit eltévelyedettnek tekintették, s fejük felett hónapokig ott komorult a bizalmatlanság felhője.

Pozsgay Imre, az állampárt kikacsingató politikusa megérezte az idők szelét, Budapest helyett Győrben mondott ünnepi beszédet. „Cselekvőképes nemzet, hiteles politikával, hiteles politikusokkal, nem szavajátszó emberekkel együtt formálható" – hangzott ismét sokféleképpen értelmezhető verdiktje, s ő azt tette hozzá, „ránk szabták a demokráciát, a magyar nép érett arra, hogy önmagát kormányozza."[7]

A független szervezetek ünnepi megemlékezései a már-már hagyományosnak mondható útvonalon zajlottak, a Petőfi-szobortól a Batthyány térig. A Múzeum kerti hallgatóságnál nagyságrenddel nagyobb sokaság Mécs Imrétől[8], a Történelmi Igazságtétel Bizottság szónokától azt hallhatta: „A nemzet magára ébredt, politizálni akar. A nemzet kerekasztalához csak úgy ülhetnek le a hatalom birtokosai, ha megtisztulnak!"[9] Orbán Viktor[10] a Kossuth téren hangoztatta: „Ne higgyük, hogy elérkezett az össznépi összeborulás ideje. Én nem hiszek a diktatúrát bevezetni képesek és az esetleges diktatúrát majd elszenvedni kényszerülők kézfogásának őszinteségében. Én abban hiszek, hogy mi így együtt képesek vagyunk visszavezetni ezt az országot 1848 eszményeihez. Én abban hiszek, hogy mi képesek vagyunk megfosztani e pártállamot a diktatúra bevezetésének minden lehetőségétől."[11] Csengey Dénes[12] pedig a Magyar Demokrata Fórum szónokaként a Szabadság téren, a Magyar Televízió épülete előtt nyugtatta meg a gyanakvókat: „Tőlünk ne féltse senki a televíziót! Nagyon fogunk vigyázni rá,

7 Helyszíni közvetítés a Múzeum kerti központi ünnepségről a Kossuth Rádióban. Hungarian monitoring. A *Szabad Európa Rádió* műsorfigyelő szolgálatának leirata a Kossuth Rádió 1989. március 15-ei műsoráról. https://1989.osaarchivum.org/node/840.

8 Lásd: 31. old., 82. lábj.

9 *Beszélő* [szamizdat], 26. szám, 86.

10 Lásd: 80. old., 14. lábj.

11 *Beszélő [szamizdat]* 26. szám. 87.

12 Lásd: 41. old., 134. lábj.

mert a miénk! És ugyanígy ne féltse tőlünk senki Magyarországot! Nagyon fogunk rá vigyázni, mert a miénk."[13]

A függetlenek/ellenzékiek szépen csengő mondatainak politikai üzenetét Kis János[14] mondta ki Kossuth Lajos szobra előtt: „A válságból csak nemzeti összefogással lábolhat ki az ország. De nem olyan koalícióval, amit a kommunista párt, hatalmi fölényét kihasználva, a saját kezében tart. Előbb a demokratikus pártok és mozgalmak koalícióját kell megteremteni, hogy az MSZMP-nek erős, megkerülhetetlen vetélytársa és tárgyalófele legyen."[15]

Nem véletlen, hogy alig hét nappal később megalakult az Ellenzéki Kerekasztal, talán éppen a március 15-ei szónoklatok és a függetlenek ünnepségén részt vevők tömegének önbizalomnövelő hatásaként. Tegyük hozzá, március 15-e munkaszüneti nappá nyilvánítása az emberek többsége számára inkább arra adott okot, hogy Ausztriába zarándokoljon bevásárló körútra, az utcákon a szónokokat leginkább csak a változások iránt elkötelezett tízezrek hallgatták, társadalmi méretű tiltakozás, netán tömeges tagadás nem alakult ki. Nem tagadható azonban, hogy az újonnan alakuló politikai szerveződések számos emberben felélesztették a tenni akarás vágyát. A Magyar Demokrata Fórum harminc ezres tagságot tudhatott maga mögött, vidéken egyre-másra alakultak helyi szervezetei. A március 15-ei ünnepségek a személyes élményt jelentették sokak számára.

Aki a tömegkommunikációs eszközökön, a rádió és televízió adásaiból próbált tájékozódni felemás képet kapott. A független szervezetek megemlékezéseiről – párhuzamosan a hivatalos rendezvényekkel – folyamatosan hírt adtak a tudósítók. Ugyanakkor, míg a hivatalos ünnepség szónokai élőszóval, saját hangjukon szólhattak a hallgatókhoz, nézőkhöz, addig a független ünnepségeken elhangzott beszédeket (az MDF-et képviselő Csengey Dénes kivételével) csupán ismertették, „összefoglalták" a műsorok szerkesztői, akik tetszésük szerint értelmezhették, magyarázhatták a történéseket. Az emberek az élő beszéd hiányában nem érzékelhették azt a hatást, amelyet a szónokok a hallgatóságra gyakoroltak. Nem ismerhették meg azok hangját, a beszédek érzelmi töltését, azaz elveszett mindaz, amit e tényezők másodlagos üzenetként hordoztak. Kétségtelen viszont, hogy sokan először

[13] *Beszélő* [szamizdat], 26. szám, 85.
[14] Lásd: 31. old., 81. lábj.
[15] *Beszélő* [szamizdat], 26. szám, 88.

hallhattak olyan kijelentéseket, mint például Tamás Gáspár Miklósnak[16], a szabad demokraták nevében, a Roosevelt téren elmondott szavai, „a kommunista rendszer erkölcsileg és politikailag megbukott. A hatalom birtokosai nagyjából ugyanazok, akik azelőtt – de miféle hatalom az, amelynek senki nem engedelmeskedik?"[17]

Március sodró lendülete ha egybe nem is forrasztotta, de legalábbis egy akolba terelte a már akkor is ellentétektől fortyogó független szerveződéseket. A látszat-együttműködés csúcspontját az 1989. június 16-án tartott újratemetés jelentette. Bármily furcsán hat a mából visszatekintve, Nagy Imre személye volt a katalizátor, mely százezres tömeget vonzott a Hősök terére, s egymás mellé állította a szemben álló feleket. Érdemes megemlékezni arról, hogy a szervezési feladatokat az MDF látta el (példamutató fegyelmezettséggel és még a rendvédelmi szervezetek által is elismert pontossággal), ám az akkor még legnagyobb befolyással rendelkező ellenzéki szervezet szónokot nem állított, sőt az MDF, személyesen Csurka István[18] javaslatára kaphatott szót a rendszerváltoztató ifjúság nevében Orbán Viktor. Formálódott, s egyre nyilvánvalóbbá vált, a nemzetépítő demokraták a társadalmi mértékkel mérhető rendszerváltoztatásra, az emberek részvételével zajló átalakításra, a polgári radikálisok a hatalom sáncai mögé való belépésre, s az ottani erózió felgyorsítására, az állampárti politikusok pedig a hatalmi pozíciók korlátozott megosztása mellett, befolyásuk megőrzésére törekedtek.

Az 1989 júniusában elindult Nemzeti Kerekasztal tárgyalások a „rendezett, békés rendszerváltás" illúzióját táplálták. Az Ellenzéki Kerekasztal szervezetei, képviselői beköltöztek a Parlament épületébe, irodát kaptak, titkárságot működtettek, vég nélkül üléseztek, egyeztettek, vitáztak. Az egész nyáron át tartó disputát hamar megunták az emberek, egyre inkább egy szűk társaság „úri passziója" lett. Leginkább a „felosztani" vagy „elosztani" kérdése került terítékre. Felosztani a politikai hatalmat az akkor már háromszögletűvé vált

[16] Lásd: 29. old., 72. lábj.
[17] *Beszélő* [szamizdat], 26. szám, 89.
[18] Lásd: 15. old., 13. lábj.

kerekasztalnál ülők között[19], vagy elosztani a társadalmat képviselő politikai szerveződések javára.[20]

A Nemzeti Kerekasztalnál ülők megbeszélései átvészelték a nyári kánikulát, a viharfelhők augusztusra kezdtek összesűrűsödni. A csordogáló tárgyalások érdemi eredményre nem vezettek, csak Pozsgay Imre szabadságról történt visszatérése hozott némi előrelépést. Az immár harmadik hónapja zajló párbeszéd egyre több kérdésben megegyezéssel kecsegtetett. Kialakulni látszott egy olyan kompromisszum, amely minden fél által elfogadható. Igaz, ehhez számos alkalommal Pozsgaynak – sok esetben felhatalmazás nélküli magánakcióként – az állampárti álláspontból történő visszalépésére is szükség volt.[21]

Egymásnak feszültek viszont az elképzelések a köztársasági elnöki intézmény felállításával és az elnök személyének megválasztásával kapcsolatban.

Ütközet és hátraarc az ellenzéki oldalon

A köztársasági elnök személyével kapcsolatos polémia hónapok óta visszatérő affér volt az ellenzéki szervezetek között. Még július elején éles összeütközést okozott Magyar Bálint[22] egyik kijelentése, melyet a BBC magyar adásának

19 A Nemzeti Kerekasztal tárgyalásokon az állampárt és az Ellenzéki Kerekasztalt alkotó szervezetek mellett ott ültek az úgynevezett „harmadik oldal" képviselői is, akik évtizedek alatt megszerzett jogukon (Szakszervezetek Országos Tanácsa, a KISZ utódszervezete, a Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség) vagy önhatalmúan csoportérdekek rétegképviselőiként (Magyar Nők Országos Szövetsége, Hazafias Népfront, Münnich Ferenc Társaság) tartottak igényt a hatalmi pozíciók felosztásában való szerepre.

20 1989 decemberéig 23 politikai párt kérelmezte regisztrációját, 1990-ben további 50. Emellett mintegy 38 olyan szerveződés hallatta rendszeresen hangját, mely országos kérdésekben is kinyilvánított álláspontot. Természetesen megbecsülni sem lehet azoknak a helyi egyesületeknek, társulásoknak, kluboknak a számát, melyek egy-egy településen, régióban szerveződtek meg, s igényelték a politikai változásokban való részvételüket. Lásd: Szeredi Pál: *A rendszerváltoztatásban politikai-közéleti szerepet vállaló jelentősebb szervezetek (1988–1990). Kézirat.*

21 Csak egy példát említve. A Nemzeti Kerekasztal augusztus 29-ei ülésén Pozsgay bejelentette, hogy az MSZMP vezetése megfontolja a munkahelyi pártszervezetek megszűntetésének lehetőségét. Ugyanaznap Nyers Rezső az MSZMP elnöke egy budapesti pártaktíván kijelentette, hogy Pozsgaynak nem volt felhatalmazása ilyen kijelentést tenni. In: Nyers Rezső a budapesti küldöttklubban. *Népszabadság,* 1989. augusztus 30., 5.

22 Lásd: 47. old., 156. lábj.

nyilatkozva tett: „[Az MSZMP] a köztársasági elnök személyére egy esetleges választás esetén már javaslatot is tett. Pozsgay Imre megnevezése pár nappal ezelőtt nem más, mint egy kísérlet az Ellenzéki Kerekasztal megosztására, hiszen a Magyar Demokrata Fórum vezetője, Bíró Zoltán[23] ki is jelentette, hogy ő Pozsgay Imrét ideális köztársasági elnöknek tartja, és magát a köztársaság elnöki intézményt is elfogadja."[24] Akkor az MDF Elnöksége nyilatkozatban utasította vissza az SZDSZ politikusának kijelentését, melyre Magyar Bálint is válaszolt, újabb vádakkal illetve Bíró Zoltánt.

Egy pillanatra sem volt kétséges, hogy amennyiben Pozsgay Imrét jelöli az állampárt köztársasági elnöknek, akkor bármilyen formájú választás esetén a tisztséget ő nyeri el. Népszerűsége folyamatosan emelkedett, a közvélemény-kutatók adatai szerint.[25] Természetesen közrejátszott ebben, hogy az ellenzéki személyek ismertsége meg sem közelítette az állampárti politikusok ismertségét[26], ám az is kétségtelen, hogy Pozsgay mind a nemzetközi politikai körökben, mind a hazai közéletben a reformer politikus alakját testesítette meg.[27] Esetleges megválasztása viszont az állampárti befolyás állandósulását eredményezte volna. Különösen, ha a köztársasági elnök pozíciója nem pusztán formális, hanem valódi politikai erőközponti szereppel párosul. Az egyik fajta ellenzéki felfogást jól tükrözte Orbán Viktornak a fiatal demokraták nevében tett nyilatkozata, melyet az Ellenzéki Kerekasztal augusztus végi ülésén tett: „Mi egy olyan döntést sohasem fogunk vállalni, ami azt eredményezheti, hogy egy kommunista elnök kerül ki az elnökválasztás után. Ennek még a lehetőségét sem vagyunk hajlandók elvállalni. És jelen pillanatban az ellenzéket nem tartom olyan erősnek, hogy egy választáson megverje a kommunistáknak

[23] Lásd: 102. old., 52. lábj.

[24] Interjú Magyar Bálinttal. BBC, Panoráma, 1989. július 3. http://archiv1988tol.mti.hu/Pages/HirSearch.aspx?Pmd=1

[25] Fischer György: Életszínvonalból gyenge kettes. *Jel–Kép*, 1989/2 [137–141], 141.

[26] Lehmann Hedvig: Magyar politikusok népszerűsége. *Népszabadság*, 1989. augusztus 10., 5; Lehmann Hedvig: Vonzódások. *Népszabadság*, 1989. december 2., 4.

[27] 1989 novemberében a *Népszabadság* számolt be arról, hogy Pozsgay kanadai látogatásakor Andrew Sarlós egy „I love Pozsgay" feliratú jelvénnyel mutatkozott. Az újságíró kérdésére válaszolva azt mondta, „Pozsgay Imrében azt a politikust becsülöm, aki eddig is és ezután is nélkülözhetetlen lesz a magyar történelemben. Nélküle nem lett volna lehetséges a monolitikus hatalom belső lebontása [...] a legnagyobb országok kormányai elismerik és nagyra tartják." Fejér Gyula: Andrew Sarlós: „I love Pozsgay". *Népszabadság*, 1989. november 4., 3.

egy kedvező jelöltjét. Egyetlen esély van, ellen kell állni, a köztársasági elnök megválasztása ellen kell tiltakozni."[28]

A Nemzeti Kerekasztal tárgyalássorozata során szakértői és bizottsági szinten a felek 238 ülést tartottak csaknem ezer munkaórában. A tárgyalásokon 1304-en vettek részt, összesen 3439 oldalnyi jegyzőkönyv készült, a sokszorosított oldalak száma megközelítette a 200 ezer lapot.

Az eredmény nem volt csekély. A tárgyaló felek megegyeztek a békés társadalmi átmenet kérdéseiben, elfogadták azoknak a sarkalatos törvényeknek a legfontosabb elveit, melyek alapján a kormány a parlament elé terjeszthette azokat. Ilyen volt az Alkotmány módosításáról, az Alkotmánybíróságról, a pártok működéséről és gazdálkodásáról, az országgyűlési képviselők választásáról, a Büntető Törvénykönyv módosításáról és a büntető eljárási törvény módosításáról szóló törvényjavaslat. A köztársasági elnöki intézmény és különösen annak megválasztása rendjében azonban nem született megállapodás. A szeptember 18-ai záróülésen robbant a politikai bomba. Az Ellenzéki Kerekasztal szervezetei kettéváltak a közös nyilatkozat aláírásakor, s bár az egész nyáron folytatott politikai egyeztetés nem veszett kárba, hiszen vétót egyik fél sem emelt az aláírás ellen, az ellenzéki szövetkezés kettéhasadása végérvényessé vált. Okként a köztársaságielnök-választás rendjéről való véleménykülönbség szolgált, ám a háttérben más indítékok húzódtak meg. Érdemes felidézni a hátraarc történetét.

Az Ellenzéki Kerekasztal ingatag egyensúlyát az augusztus 29-ei ülés billentette meg. Ez volt az EKA monstre ülése. A kora délelőtti órákban még kedélyesen kezdődött, délutánra elmérgesedett, estére a felbomlás szele erősödött fel, a kora éjszakai órákban pedig egy összetákolt kompromisszum lehetőségének elfogadásával zárult.

Az előző napon a Nemzeti Kerekasztal középszintű politikai egyeztető tárgyalásán Boross Imre[29] elnökölt, és eléggé kaotikus helyzetet kellett megoldania, mivel az Ellenzéki Kerekasztal delegátusai folyamatosan javaslatokkal árasztották el őt magát és a megbeszélést is. Boross Imre nagyvonalúan és higgadtan vezette az ülést, amit Pető Iván[30] megköszönt neki a

[28] Az Ellenzéki Kerekasztal ülése, 1989. augusztus 29. In: *A rendszerváltás forgatókönyve, 3. kötet.* Budapest, 1999, Magvető, 591–592.

[29] Boross Imre (1926–2014) ügyvéd. Az Ellenzéki Kerekasztal, majd a Nemzeti Kerekasztal ülésein a Független Kisgazdapártot képviselte.

[30] Lásd: 79. old., 12. lábj.

tanácskozás elején. Boross Imre szerényen szabadkozott, „nem hiszem, hogy megérdemlem ezt a köszönetet", mire Antall József[31] megjegyezte, „Tényleg nem, de udvariasság volt."[32] Évődő hangulatban indult tehát a megbeszélés, bár Antall egyik megjegyzése már előre jelezte a későbbi civódás előszelét: „Nekem az az érzésem, hogy ez a Kerekasztal, ha tényleg meg tudjuk kötni a megállapodást, akkor ennek a Kerekasztalnak az a történelmi érdeme lehet, hogy mint Kerekasztal kötötte meg ezt az egyezményt, és senki ne akarja a saját szervezete vagy a saját személye egyéni érdemének feltüntetni. Ez egy kompromisszum eredménye lesz a mi részünkről is, és kompromisszum lesz a hatalommal megkötve is. És ne higgye senki azt, hogy az a tégla, amit ő tett ehhez hozzá, az mindjárt az egész épület abból áll." Felidézte azt az anekdotát is, amikor a légy rászáll a nagyharangra, az megkondul, mire azt hiszi, hogy ő szólaltatta meg, pedig a harangozó húzta meg a harangkötelet ugyanabban a pillanatban.

A jelenlevők mindegyike tudta, hogy mi a tétje az aznapi egyeztetésnek. Az Alkotmány módosításáról folyó tárgyalás kisebb-nagyobb torzsalkodás után, de rendben lezajlott, az ütközet viszont az alkotmánymódosító csomagterv köztársasági elnöki tisztségre vonatkozó passzusának vitája során robbant ki.

Pozsgay Imre személye s e mögött az állampárt megerősödésének veszélye képezte a vita érvanyagának hátterét. A megbeszélés jegyzőkönyvéből világosan kiderül, hogy a legfontosabb vitázók, Orbán Viktor, Tölgyessy Péter[33] és Antall József átgondolt stratégiával és taktikai repertoárral érkeztek az ülésre.

Antall József terjesztette elő az MDF nevében azt a javaslatot, melynek értelmében a Köztársasági Elnök megválasztása vagy az újonnan megalakuló, a demokratikusan lebonyolított választásokon felálló országgyűlés hatáskörébe kerül, vagy – amennyiben a választásokat megelőzően kerül sor rá – népszavazással történik meg. Utóbbit azért tartotta fontosnak az MDF, mert nem akarta, hogy a régi országgyűlés képviselői válasszanak köztársasági elnököt, ám azt is elkerülendőnek tartották, hogy az átmenet időszakában továbbra is az Elnöki Tanács intézménye működjön, ezért kompromisszumot kerestek arra, miképpen lehetséges a köztársasági elnöki intézmény felállítása még a

[31] Lásd: 66. old., 226. lábj.

[32] Az Ellenzéki Kerekasztal ülése, 1989. augusztus 29. In: *A rendszerváltás forgatókönyve, 3. kötet.* Budapest, 1999, Magvető, 522.

[33] Lásd: 80. old., 13. lábj.

választásokat megelőző hónapokban is. Antall a köztársasági elnöki intézmény hatáskörére vonatkozóan az 1946. évi I. törvényt tekintette mérvadónak, azaz a köztársasági elnököt a végrehajtó hatalom fejének tekintette, aki a kormányon keresztül kormányoz, azaz a kormányfő és az államelnök azonos politikai súlyt képvisel. Antall attól is tartott, hogy az átmenet időszakában – amennyiben nem kerül bevezetésre a köztársasági elnöki intézmény, mely személy egyben a hadsereg főparancsnoka is – az állampárt által irányított fegyveres testületek beavatkozhatnak a rendszerváltoztatás folyamatába. Felfogása szerint még akkor is biztonságot jelent az Alkotmányban rögzített köztársasági elnöki hatáskörrel felruházott államfő intézménye a változások időszakában, ha az államfőt Pozsgay Imrének hívják. Antall egyébként számolt azzal, hogy az új országgyűlésben is képviselve lesz az MSZMP – sőt a békés átmenet szempontjából kívánatosnak is tartotta –, ám bizonyos volt abban, hogy az új kormányt az ellenzéki erők fogják alkotni.

A javaslat azért volt fontos, mert az állampárti előterjesztés prezidenciális köztársasági elnöki intézményt kívánt bevezetni, amely mind a törvényhozói, mind a végrehajtói, mind a bírói hatalom fölött áll. Az MSZMP javaslata által egy erős politikai és kormányzati befolyással rendelkező elnöki rendszer jött volna létre, melyben a kormányfő a köztársasági elnöknek alárendelten kormányoz. Az állampárt joggal bizakodhatott abban, hogy az általa jelölt Pozsgay Imre lesz az államelnök, így mind a választások időszakában, mind a választások után – akárhogyan is alakuljon a választás eredménye – befolyását meg tudja tartani. Az MSZMP ugyanakkor tartott attól, hogy a választásokat követően kisebbségbe kerül az országgyűlésben, ezért még az országgyűlési választások előtt kívánt köztársasági elnököt választani, mégpedig népszavazással.

A Nemzeti Kerekasztal egy roppant furcsa, akkor még kevéssé ismert képződmény volt. Tárgyalásai jegyzőkönyveinek egy része hozzáférhető ugyan, de azok a beszélgetések, alkudozások, informális egyeztetések, amelyek az ülések szüneteiben folytak, nem ismeretesek. Antall József mestere volt a politikai lobbizásnak. Szinte minden tárgyalóféllel jó kapcsolatot alakított ki, rendszeresen konzultált velük, nem egyszer olyan információkhoz jutva, melyeket az Ellenzéki Kerekasztal megbeszélésein is próbált sugalmazni, kompromisszumos javaslatokat téve. Tudatában volt annak, hogy az MSZMP tárgyalódelegátusa ragaszkodni fog a köztársasági elnöki intézmény országgyűlési választások előtti felállításához. Az 1946. évi I. törvényre történő hivatkozása és javaslata ezért azt célozta, hogy az elnöki jogkört korlátozza,

legyen ugyan elnök a választások előtt, ám annak hatalma ne terjedjen ki a kormányzásra, ugyanakkor féke lehessen egy fegyveres testületek által kierőszakolt beavatkozásnak.

Az Ellenzéki Kerekasztal augusztus 29-ei ülésére azonban a szabad demokraták erőfelmérő tervvel érkeztek. A nyár folyamán előrehozott országgyűlési képviselőválasztások zajlottak, melyeket az MDF képviselőjelöltjei nyertek meg. A Demokrata Fórum ismertsége, népszerűsége messze meghaladta a szabad demokratákét. Érzékelték, hogy az Ellenzéki Kerekasztalban – elsősorban Antall József szakértelme és politikai érzéke miatt – is elveszítették addigi befolyásukat. A Kerekasztal már teherré vált számukra, szabadulni akartak belőle, de ugyanakkor nem akarták magukra vállalni a szakítás előidézőjének vádját. Stratégiai céljuk a választások utáni kormányban való részvétel volt, ám úgy vélték, a kompromisszumokra törekvő Antall József nem velük, hanem az úgynevezett nemzeti táborral keresi az együttműködést. Antallnak Pozsgayval kiegyensúlyozott kapcsolata volt, melyből az SZDSZ kirekesztve érezte magát. Frontális támadásra szánták el tehát magukat, s ehhez megnyerték a fiatal demokratákat is.

A szabad demokraták nevében Kis János és Tölgyessy Péter érvelt amellett, hogy a köztársasági elnököt csak az újonnan megválasztott országgyűlés válassza meg. Elutasították a közvetlen, azaz népszavazási megoldást abból kiindulva, hogy egy népszavazás mindenképpen Pozsgay Imre megválasztását eredményezné. Azzal érveltek, hogy elképzelhető a választások után olyan megoldás, mely szerint a kommunisták adják az államelnököt és az ellenzékiek a kormányfőt, ám mindezt csak a választások után.

Az SZDSZ bejelentette az EKA ülésén, hogy semmiképpen nem tudja elfogadni az országgyűlési választások előtti köztársaságielnök-választást, amennyiben azt az Ellenzéki Kerekasztal többsége támogatná, élni fog vétójogával, azaz megakadályozza az EKA álláspontjának ismertetését a Nemzeti Kerekasztalnál. Az Ellenzéki Kerekasztal alakulásakor ugyanis elhatározták az alapítók, hogy az EKA tagszervezetei kompromisszumos javaslatokat próbálnak kidolgozni, azonban meghagyták a szervezetek azon jogát, hogy vétó emelésével bármelyik megakadályozza a többségi ellenzéki álláspont nyilvánosságra hozatalát.

A szabad demokraták a végsőkig próbálták kiélezni a Nemzeti Kerekasztalnál az MSZMP beszorítottságát. Azt vélelmezték, ha az Ellenzéki Kerekasztal nem fogadja el az állampárt köztársaságielnök-választásra tett javaslatát, akkor az MSZMP megszakítja a tárgyalásokat, és a társadalom

előtt hiteltelenné válik. Törekvésük az volt, hogy akár a Nemzeti Kerekasztal tárgyalásainak megszakítását, akár a köztársaságielnök-választás országgyűlési választások előtti lebonyolítását az MSZMP egyedüli felelősségi körébe kényszerítse, abban politikai felelősséget ne vállaljon. Antall viszont tisztában volt azzal, hogy az MSZMP nem fog felállni a kerekasztaltól, hanem a funkcióban levő országgyűléssel fogja megválasztatni a köztársasági elnököt, azaz a szabad demokraták taktikai lépésével kieresztik kezükből az elnökválasztás formájába és időpontjába való beleszólás jogát.

A szabad demokraták taktikai repertoárja számolt azzal a lehetőséggel is, az MDF akár addig is elmegy, hogy engedi szétszakadni az Ellenzéki Kerekasztalt, a javaslatukat támogató EKA-szervezetek elfogadják a kompromisszumos megoldást, az SZDSZ pedig kilépve az EKA kereteiből, önálló ellenzéki szervezetként lépne fel, amely az MDF és az állampárt megegyezését felemlegetve egyedüli politikai ellenzéki szerepbe navigálja magát. Ennek nyomait fel lehet fedezni az EKA megbeszélésének jegyzőkönyvében, Haraszti Miklós[34] provokatív hozzászólásai során.[35]

A Fidesz képviseletében Orbán Viktor más irányból ugyan, de szintén a szabad demokraták álláspontját erősítette. Orbán következetesen hangoztatta, az Ellenzéki Kerekasztal az átmeneti időszak szabályainak megalkotására kapott felhatalmazást[36], azaz semmilyen olyan megoldást nem tud elfogadni a Fidesz, amely az országgyűlési választások utáni időszakra megkötné az új államhatalom kezét. Véleménye szerint tehát csak az újonnan megalakuló országgyűlés választhatja meg a köztársasági elnököt, amennyiben azt megelőzően kerül sor az elnökválasztásra, abban az EKA nem vehet részt, azaz

34 Haraszti Miklós (1945) író, újságíró, politikus. 1963-ban kezdett publikálni. A rendszerkritikus diákmozgalom egyik szervezője az 1960-as években. *Darabbér* című kötetéért felfüggesztett szabadságvesztésre ítélték 1973-ban. A demokratikus ellenzék egyik szervezője, a *Beszélő* szamizdat folyóirat szerkesztője. Az SZDSZ egyik alapítója, egy ideig az Ügyvivő Testület tagja (2000–2001), 2009-ben kilépett a pártból.

35 Az Ellenzéki Kerekasztal ülése, 1989. augusztus 29. In: *A rendszerváltás forgatókönyve, 3. kötet.* Budapest, 1999, Magvető, 587–589.

36 Hozzá kell tennünk, hogy az Ellenzéki Kerekasztal nem rendelkezett semmilyen felhatalmazással, hiszen megalakítását önhatalmúan kezdeményezte nyolc ellenzéki szervezet. Nyilvánosság előtti érvelésükben ugyan azt hangoztatták, hogy felhatalmazásukat az Ellenzéki Kerekasztalt alkotó szervezetek tagjaitól származtatják, ám egyetlen szervezet tagságát sem kérdezték meg, kívánják-e az EKA kezébe adni, hogy nevükben a rendszerváltoztatás átmeneti időszakának politikai tárgyalásait lefolytassák.

vétójogával élve a Fidesz megakadályozza az EKA kompromisszumos megoldási javaslatának a Nemzeti Kerekasztal elé kerülését.

Az Antall József által előterjesztett kompromisszumos javaslatot az EKA öt tagszervezete (MDF, Néppárt, Kisgazdapárt, Kereszténydemokrata Párt, Bajcsy Zsilinszky Társaság) támogatta, azaz többségi vélemény alakult ki, ám annak kinyilvánítását vétójával élve az SZDSZ és a Fidesz megakadályozta.

Az esti órákra megmerevedtek a frontvonalak az Ellenzéki Kerekasztal ülésén. Antall József végérvényesnek tekintette az ellenzék szétszakadását, kérdésesnek pusztán az látszott, hogy miképpen kerül ez a nyilvánosság elé. A szabad demokraták javasolták, hogy az EKA két ellentétes véleményét tárják a Nemzeti Kerekasztal elé, jelezve, hogy az ellenzéknek nincs közös álláspontja a köztársaságielnök-választás kérdésében. Ezt a megoldást a többség elutasította. Antall javaslata az volt, hogy az EKA a Nemzeti Kerekasztal következő középszintű politikai egyeztető megbeszélésén jelentse be, mely szerint az ellenzéknek nincs közös álláspontja a köztársaságielnök-választás formájáról, ezért az nem tud a közös megállapodásba bekerülni. Ezzel viszont a szabad demokraták nem értettek egyet, mivel a Köztársasági Elnöki intézménynek az alkotmánymódosítási javaslatokba történő bekerülését fontosnak tartották. Szünetet rendeltek el, melynek értelmét az adta, hogy a szabad demokraták egyeztetési javaslatot kívántak a Fidesszel megbeszélni, érezve, hogy bűnbakként kerülnének megjelölésre a tárgyalások utáni sajtóhírekben.

Az esti órákban Antall József terjesztett elő egy új javaslatot, mely szerint az alkotmánymódosításba olyan szöveg kerüljön, hogy a választásokig ideiglenes köztársasági elnököt bízzanak meg, az újonnan megválasztott országgyűlés válassza meg a végleges köztársasági elnököt. Antall javaslatát elfogadták, mivel az alkotmánymódosításba ez által bekerülhetett a köztársasági elnöki intézmény, ami megfelelt a Fidesznek is, mivel nem kötötte meg az új képviselőtestület kezét, és a szabad demokratáknak is, mivel az ideiglenes elnök nem kapott olyan jogköröket, mellyel a választásokat befolyásolni tudta volna. Az ellenzéki szétszakadás tehát elmaradt, azaz inkább csak elodázódott.

A végérvényes elválás pillanata az Ellenzéki Kerekasztal 1989. szeptember 15-ei ülésén következett be. Újabb kompromisszumot kellett volna hozni. Az MSZMP Központi Bizottsági ülése 1989. szeptember 1-jén ugyanis határozott arról, a köztársasági elnöki intézményt az alkotmánymódosítási javaslatban szerepeltetni kell, az elnökválasztást legkésőbb az országgyűlési képviselőválasztások időpontjában meg kell tartani, és népszavazással kell az elnököt megválasztani. A Nemzeti Kerekasztal egyeztetésén Pozsgay Imre

egyértelművé tette, hogy a népszavazás kérdésében az MSZMP nem hajlandó visszalépni. Az ideiglenes köztársasági elnöki megbízatást, mint megoldást, elfogadta az állampárti delegáció, de a mielőbbi népszavazással történő elnökválasztásról nem volt hajlandó lemondani.

A szeptember 15-ei EKA-ülésre Antall József azzal érkezett, hogy a következő napi egyeztetésen az állampárti álláspontra való válaszhoz valamilyen kompromisszumot alkosson az Ellenzéki Kerekasztal.[37] A szabad demokraták azonban nem voltak hajlandók további kompromisszumra, úgy vélték, hogy elérkezett az alkalmas pillanat a szakításra. Mind az SZDSZ, mind a Fidesz továbbra is vétóval fenyegetett. Antall viszont visszavágott azzal, hogy a két szervezet vétója megakadályozza a megegyezésen alapuló csomagterv elfogadását is, azaz a hónapok óta zajló politikai egyeztetés eredmény nélkül zárul és annak felelőse és okozója a közvélemény szemében a szabad és a fiatal demokraták lesznek. Hozzátette, hogy az MDF nem vállalja annak ódiumát sem, hogy visszautasítson egy olyan javaslatot, mely szerint népszavazás döntsön az államfő személyéről, hiszen az ellenzéknek mindvégig az volt az álláspontja, mely szerint az emberek kezébe kell adni a döntés jogát. Felismerve a következményeket, az SZDSZ és a Fidesz bejelentette, hogy ellenvéleményüket fenntartják, a megegyezést nem írják alá, ám nem élnek vétójogukkal, nem akadályozzák meg, hogy a kompromisszumot vállaló öt szervezet a végső megállapodást elfogadja.

A rendszerváltoztatás korszakának jellegzetes döntése született. A szembenálló felek egyike sem merte kimondani a szakadást, de hátat fordítottak egymásnak, és ki-ki ment a maga útján.

Érdemes kitérni egy másik sajátosságra is. A szeptember 15-ei ellenzéki megbeszélésen hosszas polémia folyt arról, mikor és milyen módon jelentsék be, az ellenzék szervezeteinek egy része nem írja alá a közös megállapodást. A szabad demokraták ellenezték, hogy az a középszintű egyeztetés színterén történjen meg, ragaszkodtak az ünnepélyes aláírási ceremónián történő bejelentéshez. Az SZDSZ külön kívánt nyilatkozni a teljes, plenáris ülésen az aláírás elmaradásának indokáról. Természetesen azért, mert a Nemzeti Kerekasztal záróülését a Magyar Televízió egyenes adásban közvetítette, így mindennél nagyobb hatást és ismertséget tudtak maguknak biztosítani, igazolva ellenzéki mivoltukat.

[37] Az Ellenzéki Kerekasztal ülése, 1989. szeptember 15. In: *A rendszerváltás forgatókönyve, 4. kötet.* Budapest, 2000, Magvető, 336–390.

A záró értekezleten valóban kialakult egy ízléstelen vita a televízió nyilvánossága előtt, amely az ellenzék hitelességét megkérdőjelezte, és teljesen nyilvánvalóvá tette, hogy a rendszerváltoztatók tábora két részre szakadt. Következménye az SZDSZ és Fidesz általi „négyigenes" népszavazás kezdeményezése lett, míg az MDF szerencsétlen lavírozásba fogott jelentősen csökkentve támogatói bázisát.

Az előzőekben bemutatott eseménysor az ellenzék két markáns csoportja szétválásának végső stádiumát rajzolta meg, ám az utak különbözősége összetettebb problémákban található meg. A radikális demokraták, az úgynevezett „demokratikus ellenzék" mind a demokratikus átmenet, mind az annak eredményeképpen létrejövő parlamentáris demokrácia intézményrendszeréről és politikai irányultságáról merőben más elképzelésekkel rendelkezett, mint a Magyar Demokrata Fórum. A polgáriak a nyugati, liberális demokrácia elvét vallották, a tőke szabad áramlása, az emberi szabadságjogok érvényesülése, az alkotmányosan korlátozott parlamentáris demokrácia hívei voltak. A nemzetépítő demokraták ezzel nem szemben, hanem azt kiegészítve nagyobb hangsúlyt helyeztek a civil mozgalmaknak a demokratikus intézményrendszerbe történő integrálására, az önigazgatás különböző formáinak megerősítésére, a piacgazdaság mellett a szociális védőháló kiépítésére, a nemzeti hagyományokon alapuló keresztény értékrend érvényesítésére. 1989-re a pártállami struktúra elérkezett abba a stádiumba, amikor már nem volt elég erős a rendszerkritikus ellenzék felszámolásához, de az ellenzék sem volt még elég erős az állampárti hatalom megbuktatásához. A Nemzeti Kerekasztal tárgyalássorozat megoldást hozott az állampárti hatalmi struktúra lebontására, átalakítására, ám a folyamatban mind a hatalom képviselőinek, mind az ellenzéki szereplőknek toleranciát és kompromisszumkészséget kellett tanúsítaniuk. Ebben az időszakban a rendszerkritikus ellenzék egységben és közös fellépéssel próbálta érvényesíteni a civil társadalom követelésrendszerét, öndefiníciójának megfogalmazásától tartózkodott.

Amidőn megegyezés született a demokratikus átmenet „forgatókönyvéről", kialakultak az intézményes, garantált, alkotmányos keretek, a rendszerkritikus ellenzék eltérő irányzatai már egymással szemben is definiálni kívánták törekvéseik eltérő voltát, már nem az állampárti struktúra lebontásával kapcsolatban, hanem a létrejövő demokratikus rendszer és annak működése tekintetében eltérő elképzeléseik alapján. Ilyen értelemben tehát az ellenzéki oldal szakadása törvényszerű és elkerülhetetlen volt, ám annak időpontja és kinyilvánításának formája váratlan, ugyanakkor hatásos és eredményes lett.

A Szabad Demokraták Szövetsége a létező legnagyobb nyilvánosságot és a leghatékonyabb formát találta meg a választási kampány elindításához. A társadalom által felfokozott figyelemmel kísért Nemzeti Kerekasztal tárgyalások lezárásakor bejelentett öndefinícióval felérő elkülönülésük mind a rendszerellenzék egyes csoportjaitól, mind a kompromisszum kész reformerektől, kijelölte pozíciójukat a demokratikus választási rendszer egyik oldalán, elsőnek fogalmazták meg hatalmi törekvésük célját és jellegét.

A Magyar Demokrata Fórum és a reformista állampárti csoport abban tévedett, hogy a tárgyalásokon kialakított párbeszédet, a megegyezésre törekvést, a közösen kialakított politikai játékszabályok betartását a választási kampány időszakára is értelmezte. A szabad demokraták ugyanakkor felismerték a megváltozott helyzetet, azt, hogy az állampárt már nem léphet vissza arról az útról, melyre rákényszerült, kockáztattak, és feltételezésük bevált.

Kisajátították a nemzetépítő oldal által sokszor hangoztatott „népfelség" elvét, és úgy állították be népszavazási kezdeményezésüket, mintha az ő programjuk volna a társadalom bevonása a rendszerváltó folyamatba, szemben a Nemzeti Kerekasztal megállapodását aláíró szervezetekkel, akik a nép megkérdezése nélkül egyeztek meg a demokratikus átalakulás kereteiről. Lépéselőnyre tettek szert, s eredményességüket tovább segítette az MDF és a reformista csoport zavarodottsága és politikai naivsága.

Rejtőző fordulat a nemzeti oldalon

1989 őszének másik nagy szakadása a nyilvánosság előtt kevéssé ismert, ám a rendszerváltoztatás későbbi eseményeire jelentős hatással bíró, a Magyar Demokrata Fórum vezetésében és politikai irányultságának átalakításában rejlő fordulat volt. A nemzetépítő demokratikus ellenállás története 1956-tól eredeztethető, politikai ellenzékké formálódása az 1987. szeptemberi Lakiteleki Tanácskozáshoz köthető. A Magyar Demokrata Fórum politikai cselekvési programja a társadalommal és a politikai hatalom képviselőivel való párbeszéd volt. Elképzelésük a gazdasági és politikai struktúrák átalakítására irányult, ám annak megvalósulását erős, alternatívát jelentő politikai csoportok, pártok programjai közötti ütköztetés során feltételezték. Tevékenységük tehát a társadalmi háttér szélesítésére, építkezésre, erősödésre alapult. 1989 nyarán a párttá alakulás, a politikai program elemeinek kidolgozása, saját napilap, nyilvánossági lehetőségek megteremtése volt napirenden az Elnökség ülésein. Az Ellenzéki Kerekasztal szerepét, jelentőségét nem ismerték fel, abban nem

a párt meghatározó vezetői, hanem a „második vonal" szereplői képviselték a Magyar Demokrata Fórumot. A szabad demokraták viszont átgondolt koncepcióval és rugalmas taktikai elképzelések sorával siettették a Kerekasztal megerősödését. Nem véletlen, hogy Tölgyessy Péter az SZDSZ 1989. május 20-án megtartott Tanácsülésén azt mondhatta: „Az Ellenzéki Kerekasztalnál az SZDSZ akarata érvényesül úgy, hogy azt az MDF észre sem veszi."[38] Bár a Nemzeti Kerekasztal létrejöttekor az MDF Elnöksége fajsúlyosabb képviseletet próbált delegálni a tárgyalássorozatra, ám a vezetőnek megjelölt Für Lajos rövid időn belül visszaadta a megbízást, értelmetlennek tartotta a Kerekasztalon belüli parttalan vitát. Ekkor vette át az MDF-delegáció vezetését Antall József, aki viszont megértette a Kerekasztal-tárgyalások jelentőségét, és realitásérzékének, széles körű ismeretanyagának, politikai képességeinek és kapcsolatteremtő készségének segítségével, hamarosan az Ellenzéki és Nemzeti Kerekasztal informális irányítójává vált. A nyár folyamán egyértelmű lett, hogy a rendszerváltoztatás döntései a Nemzeti Kerekasztalnál születnek. A Magyar Demokrata Fórum Elnöksége és elnöke, Bíró Zoltán a párt szervezeti kiépítését, annak megerősítését és a politikai program kidolgozását szorgalmazta. Jelentős sikerre vezetett, hogy a nyár folyamán lebonyolított időközi választásokon az MDF jelöltjei nyertek mandátumot, ám ekkor már az országgyűlés epizódszerepre volt kárhoztatva, a politikai alkuk színtere a Nemzeti Kerekasztal lett. Kétségtelen, hogy a választási győzelem lelkesítő és előremutató fejlemény volt, ám politikai súlya elhalványult a Kerekasztalnál zajló események mögött. Antall József szerepe az MDF vezetésében is folyamatosan nőtt. Egyre inkább kisejlett a Magyar Demokrata Fórumon belüli kétfajta stratégiai és taktikai elképzelés eltérése. Antall már a nyár végén szorgalmazta az MDF Elnökségén belül, hogy a Fórum határozza meg politikai szövetségesei körét, kezdje felépíteni azt a választási erőközpontot, melyben az MDF a keresztény-nemzeti politikai centrum helyét betöltheti, erős néppárti jelleggel gyűjtőpárttá válhat. Rendszeresen felvetette az Elnökség ülésein a külföldi keresztény-nemzeti pártok felé közeledést, kapcsolatfelvételt a Kereszténydemokrata Unióval.

Antall javaslatával szemben állt a Bíró Zoltánhoz és az eredeti lakiteleki alapítókhoz kötődő politikai koncepció, mely nem a kereszténydemokrata centrummal, hanem a demokratikus elveken felépülő szociális államban látta az új politika kulcsát.

[38] Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2.7.1. NOIJ III/III 98/2 (1989. 05. 23.).

Az MDF augusztus 7-ei elnökségi ülésén hosszabb vita alakult ki a Fórum politikai szövetségesi köréről.[39] Több alkalommal felmerült már annak igénye, hogy a Magyar Demokrata Fórumnak meg kellene határoznia viszonyát a Szabad Demokraták Szövetségéhez, mert vidéken, számos helyen jó együttműködés volt a helyi szervezetek között, és nem értették a két szervezet országos vezetői közötti ellentétet. Für Lajos[40] inkább azt szorgalmazta – s felvetését többen osztották –, hogy az MDF azon politikai szövetségeseit kellene megnevezni, akikkel mind a választások előtt, mind a választások után együttműködni tud a Fórum. Antall József ekkor már hetek óta folytatott tárgyalásokat a különböző politikai csoportokkal. Meggyőződése volt, hogy az európai pártrendszerekbe bele kell illeszkednie az MDF-nek is. Antall elmondta, hogy nyugaton sémákban gondolkoznak, vannak kommunisták, szocialisták, demokraták, liberálisok, kereszténydemokraták. Antall egyértelműen a kereszténydemokrata eszmevonalhoz illesztendőnek tekintette a Fórumot. Véleménye szerint a Magyar Demokrata Fórum Bibó István[41] és Kovács Imre[42] szellemi örököseként a konzervatív liberális szellemiség irányvonalát követi, nemzeti demokrata, néppárti, kereszténydemokrata irányban kell fejlődnie, erős centrumpárttá kell válnia. Az Európa Parlamentben a konzervatív liberális szellemiséget képviselő pártokkal javasolta a kapcsolatok erősítését.

Antall felismerte, hogy a szabad demokraták is megosztottak, számos ideológiai irányzat keveredik az SZDSZ-ben. Úgy gondolta, hogy az erős nemzeti közép, a centrum, a konzervatív liberális gondolat a szabad demokratáktól is számos támogatót vonzhat, és a választások idejére tömegpárttá váló MDF szerezheti meg a többséget.

Az MDF Elnöksége elfogadott egy nyilatkozatot, melyet az Országos Sajtószolgálat jelentetett meg 1989. augusztus 18-án: „A Magyar Demokrata Fórum márciusi első országos gyűlésén már felmerült egy erős, demokratikus nemzeti középpárt megalakításának gondolata. Az MDF Elnökségének megbízottja június óta folytat tárgyalásokat a szervezet programjában felsorolt értékeket és törekvéseket ugyancsak magukénak valló pártokkal, hogy egymás közti kapcsolataikat – tekintettel a közelgő választásokra is – szorosabbra

[39] Az MDF Elnökségének 1989. augusztus 7-ei ülése jegyzőkönyve. RETÖRKI Archívum, Lakiteleki Rendszerváltó Archívum, MDF korai időszakának iratai, 1.4.3.1.2. Elnökségi ülések, 1989. 8. doboz. 162. ö. e.

[40] Lásd: 17. old., 24. lábj.

[41] Lásd: 186. old., 108. lábj.

[42] Lásd: 186. old., 111. lábj.

fűzzék. A Független Kisgazdapárttal, a Kereszténydemokrata Néppárttal és a Bajcsy-Zsilinszky Endre Baráti Társasággal kibontakozott megbeszélések e szervezetek önállóságának megtartásával, de egy hatékony együttműködés megvalósításának közös szándékával folynak. A tapasztalatok szerint a külföldi társpártok és szervezetek is rokonszenvvel kísérik ezt az erőfeszítést, amelynek eddigi eredményeit az MDF vezetése még augusztus hó folyamán áttekinti."[43]

Ez a nyilatkozat tekinthető az MDF irányváltása elindítójának. Csurka István két héttel később, a *168 óra* című hetilapnak nyilatkozva úgy fogalmazott: „Nem a mi pártunk hatalmának a kiterjesztése vezet minket, amikor ezt a gondolatot bedobtuk a köztudatba, hanem az, hogy most már készüljünk fel arra: legyen a magyarságnak a jövőben, a választások után – akármilyen eredményre vezetnek is – egy meghatározó erejű tömörülése, amire a jövendő vezetése tud hivatkozni és támaszkodni."[44] Az újságíró azon kérdésére, hogy az MDF által megnevezett Nemzeti Centrumban lehet-e helye a Szabad Demokraták Szövetségének, Csurka némi iróniával azt válaszolta, hogy természetesen, amennyiben ők is be kívánnak lépni ebbe a tömörülésbe, és elfogadják ennek a centrumszövetségnek az alapelveit. Kis János Rádai Eszternek nyilatkozva kizárta annak lehetőségét, hogy a szabad demokraták csatlakoznának, saját maga és szervezete nevében is helytelenítette egy nagy politikai tömörülés létrejöttét a választások előtt. Ugyanakkor viszont aggodalmát fejezte ki a Demokrata Fórumnak a kereszténydemokrata eszmék felé történő elmozdulása miatt, mert féltette a nemzeti oldalon belüli liberális áramlatokat a Fórumból való kiszorulástól.

A Demokrata Fórum még 1989 őszén is gyűjtőpártnak volt mondható. Aránylag jól felismerhető volt egy nemzeti liberális csoportosulás, az úgynevezett „harmadik utasok" politikai szövetsége és a kiegyensúlyozottságot, a minden irányban nyitottságot támogatók centrumcsoportja. Antall József megtartani igyekezett ezt a sokszínűséget, de a „harmadik út" elképzelésénél konkrétabb és egyértelműbb európai csatlakozást javasolt. Nem értett egyet a saját út hívei által hangoztatott nyugat felé történő „korlátozott nyitással". A saját út által hangoztatott: a nyugati beruházói tőke visszafogott igénybevétele, a külföldi hitelek korlátozott felvétele, a nemzeti sajátosságokra támaszkodó önerő fejlesztése, a demokratikus önkormányzatok kiépítésére tett javaslatok,

[43] Az MDF Elnökségének közleménye. MTI Országos Sajtószolgálat, 1989. augusztus 18.
[44] A harmadik úton haladva. Rádai Eszter beszélgetése Csurka Istvánnal és Kis Jánossal. *168 Óra*. 1989. szeptember 5., 10.

a kulturális hagyományok megerősítése, túlzott bezárkózáshoz vezetett volna Antall szerint. Állandó teher volt az a visszatérő vád, amely a szociális biztonság megteremtésével kapcsolatosan a demokratikus szocializmus eszmerendszeréhez kötötte a „harmadik utas" gondolatokat. A vádak, akár az antiszemitizmus, akár a gazdasági nacionalizmus, az elzárkózással járó veszélyek hangoztatása, akár a szocialistákhoz fűződő kapcsolatok felemlegetése teherként jelentkezett a Demokrata Fórum megítélésében.

A sajtó folyamatosan napirenden tartotta a népi mozgalomnak a kommunistákkal, szocialistákkal kollaboráló háttéralkuinak sejtetését. Bíró Zoltán személye, aki Pozsgay Imre közvetlen munkatársa volt a nyolcvanas évek elején a Művelődési Minisztériumban, konkrét célozgatásokra adott alkalmat. Bíró idejekorán bejelentette, hogy az MDF elnöki feladatát nem vállalja a párt második Országos Gyűlése után. Az elnöki funkció betöltésére egyedül Antall József mutatkozott érdemlegesnek. Egyrészt a Nemzeti Kerekasztal tárgyalásokon megszerzett politikusi tekintélye, másrészt ekkor már országos ismertsége révén, az MDF külvilág számára is elfogadható és a nemzetközi politika által is elismerhető képviselőjévé emelkedett. Sokan emlékeztek még az I. Országos Gyűlésen, 1989 márciusában elmondott szavaira: „ha nem tudjuk összefogni a népi-nemzeti mozgalom, a polgári demokrácia és az agrárdemokrácia közép felé húzó erőit a kereszténydemokráciában megnyilvánuló világnézeti indíttatású irányzatokkal, akkor érdemtelenek leszünk a világ és utódaink megbecsülésére. Fogadjuk meg Eötvös József[45] intelmét, a demokráciát nem kimondani, hanem organizálni kell."[46] Akkor az MDF párttá alakulásával összefüggésben említette meg a reformkor tanulságait, ugyanazon év őszén pedig már a formálódó demokratikus átalakulás programjának irányultságára vonatkozóan fogalmazta meg a nemzetépítő demokraták politikai útját: „a Magyar Demokrata Fórumnak olyan politikai szervezetként kell működnie, amelyik elhatárolja magát balra és elhatárolja magát jobbra, és amelyiknek a soraiban nincs mit keresnie senkinek, aki bármilyen irányú totális diktatúrának a híve lelke mélyén! [...] A mi sorainkban csak igaz demokraták lehetnek, olyan igaz demokraták, akik vállalják a nagy örökséget, amit a hagyományos magyar nemzeti demokrácia jelentett, és amit a magyar történelmi liberalizmus jelentett, és ami homogenizálhat egy szervezetet. Új

[45] Eötvös József (1813–1871) reformpolitikus, államférfi, író, költő.

[46] Antall József felszólalása az MDF I. Országos Gyűlésén. In: Antall József: *Modell és valóság, II. kötet.* Budapest, 1994, Athenaeum Nyomda Rt., 7–11.

néppárttá teheti, amit a kereszténydemokrácia jelent Európában. És éppen ezért a Magyar Demokrata Fórumnak ilyen egységes demokrata pártnak kell lennie. És nemzetépítő, a nemzet belső átalakítását végző mozgalomnak is kell maradnia, amelyik a választások közötti időszakban mély felelősséggel végzi az aprómunkát, mert itt a demokráciát nemcsak intézményeiben ölték meg, hanem az emberekben is."[47]

Az Antall által meghirdetett politikai vonal céljában nem, de tartalmában mást jelentett, mint amit az MDF az előző hónapokban képviselt. A Fórum alapítói, meghatározó személyiségei a nemzeti centrumban levő, oda igyekvő politikai csoportosulások között számon tartották a reformista szocialistákat is. Véleményük szerint a demokratikus átalakulás folyamatából nem volt kizárható az állampárt, mivel a Szovjetunió katonai és politikai jelenlétét nem lehetett figyelmen kívül hagyni Magyarországon. Törekvésük az állampártból „disszidálásra" kész nemzeti demokrata csoporttal történő párbeszéd és együttműködés megszervezése volt. A Pozsgay Imre nevével összekötött csoport számára két lehetőség mutatkozott. Kiszakadva az állampárt keretéből, új párt megalakításával, definiálva a közösségi társadalom eszményképe iránti elkötelezettségüket, csatlakoznak a nemzeti demokraták által kínált nemzeti centrumhoz, e csoporttal szövetségben indulnak el a demokratikus átalakulás útján.[48] A másik formának az állampárton belüli vezetés megszerzése mutatkozott. Pozsgay a Nemzeti Kerekasztal tárgyalásokon elért kompromisszumos eredménnyel mind politikai súlyában, mind népszerűségében oly mértékben megerősödött, hogy vélelmezhető volt, az állampárt szétbomlása nélkül is megszervezheti annak irányváltását. A Magyar Demokrata Fórum vezetőinek egy része bízott abban, hogy a békés átalakulás záloga az állampárti irányváltás lehet, számukra Pozsgay Imre személye a köztársasági elnök funkciójában garanciát biztosított volna a nemzeti érdekek és törekvések érvényesítésében. 1989 őszén ez reálpolitikusi értékelés. Mind a nyugat, mind a kelet számára

[47] Antall József felszólalása az MDF. II. Országos Gyűlésén. In: Antall József: *Modell és valóság, II. kötet.* Budapest, 1994, Athenaeum Nyomda Rt., 16–25.

[48] 1989 tavaszán, az MSZMP reformköreinek kecskeméti találkozóján, mód és lehetőség lett volna ennek a szakításnak a kimondására, sokan azt biztosnak vették, ám Pozsgay nem vállalta a kilépést, melyet később azzal indokolt, hogy a szovjet vezetés figyelmeztette, a Szovjetunió Grósz Károlyt és politikai törekvéseit támogatja, minden más formációt a Szovjetunióval szembeni ellenséges lépésnek tekint.

alapvető érdek volt, hogy összetűzések nélkül, békés körülmények között történjen az átalakulás.[49]

A szocialistáknak tett gesztusok mellett a nemzeti demokraták ezen csoportja éles határt kívánt felállítani a polgári radikális demokratákkal szemben, az újliberalizmus szemléletmódját és politikai gyakorlatát elutasítva. Számos alkalommal felvetődött, hogy az MDF-nek rendeznie kellene kapcsolatait a Szabad Demokraták Szövetségével, ám a Fórum alapítóinak egy része a szabad demokratákat legfontosabb politikai ellenfelüknek, semmint az átalakulásban szövetségesüknek tekintették.[50]

Antall József viszont a nemzeti liberalizmus értelmezésében a nemzeti kultúra, illetve az általa és benne megfogalmazott történelmi azonosságtudat és a hagyomány mellett az európai szabadelvűség eszméihez és tradícióihoz való közeledést hangsúlyozta. Kiemelten kezelte az európai keresztény eszmeiséghez való kötődés politikai megjelenítését. Szövetséges erőként a polgári demokratikus ellenzék liberális irányzataira számított, az általa Eötvös József és Bibó István nevével megjelenített, a keresztény tradícióból, az európai humanizmusból, a nemzeti szabadelvű politikai örökségből, a népi kultúra értékeléséből, a szociális igazságtalanságok felszámolásának igényéből, a szélsőségektől és nagyhatalmi kiszolgáltatottságoktól mentes harmadikutas törekvésekből szerveződő politikai irányzat híve volt. Az állampártot és annak nemzeti szárnyát politikai ellenfelének tekintette, a nemzeti centrumtól távol kívánta tartani.

---

[49] Emlékeztetnék az 1989. decemberi romániai kaotikus, vérgőzös belső háborúra, melynek mind lezajlásában, mind végkimenetelében a létező legrosszabb forgatókönyvnek bizonyult a kelet-közép-európai átalakulások sorában.

[50] Ezt a felfogást jól tükrözte például a Tamás Gáspár Miklós időközi választáson történt indulása kapcsán kialakított MDF álláspont. A jelölttel szemben nem állítottak MDF indulót, de nem is tekintették az MDF jelöltjének. „Tamás Gáspár Miklós az V. kerületi ellenzéki csoportok közös jelöltje. Az MDF nyilatkozott abban az ügyben, hogy nem emel kifogást a személye ellen, amit legfőképpen azzal fejez ki, hogy nem állít MDF-jelöltet ezen az időközi választáson. Tamás Gáspár Miklóssal nekünk sok gondunk van, ez köztudott, de tekintettel vagyunk arra, hogy egyrészről egyszer már kibukott, és mesterségesen buktatták ki jórészt egy korábbi alkalommal; másodsorban pedig a kisebbségi ügyekben neki is vannak érdemei, elsősorban az erdélyi kisebbségekkel kapcsolatban. Ezt azonban mi úgy közöltük vele is, és közöltük a kerületi vezetőkkel is, hogy ezt azért ne tekintse senki választási koalíciónak az SZDSZ-szel." Interjú Bíró Zoltánnal. BBC, Panoráma, 1989. szeptember 8., MTI Archívum.

A köztársasági elnök megválasztása kapcsán a szabad demokratákkal szemben kialakult vita belekényszerítette abba, hogy a nyíltan az elnöki posztra pályázó Pozsgay Imrétől mereven elhatárolja magát és pártját, ám így egy politikai vákuumtérbe került. A szabad demokraták által kezdeményezett népszavazásban az MDF – elsősorban Antall sugalmazása alapján – bojkottot hirdetett, tagjainak azt tanácsolta, ne menjenek el a szavazásra, így viszont saját elveivel került ellenmondásba, hiszen az MDF mindig a népfelség elvét hirdette, azaz a nép jogát arra, hogy saját és nemzete sorsának alakításában részt vegyen. A passzivitás döntő kihatással lett a népszavazás eredményére, s bár megakadályozta Pozsgay Imre elnökké választását, ám a Magyar Demokrata Fórum hitelességét, tömegekre gyakorolt hatását is megtörte.

Hiába hirdette meg az októberi Országos Gyűlésen elnökké választását követő, egységre felszólító beszédében Antall, hogy „Úgy gondolom, hogy ennek az egységnek kell bennünket országos párttá tenni, országos mozgalommá, és felejtsük el azokat az ellentéteket, amelyeket fölöslegesen vállalunk néha magunkra. Van mód egységben működni, ha megvan a belső tolerancia, és el tudjuk viselni azt, hogy különböző nézetek hordozói vagyunk, és el tudjuk viselni azokat a szellemi műhelyeket, amelyek a Fórumon belül megalakulnak. Örüljünk annak, ha megformálódnak, akár a népi falukutató mozgalom szellemi örökösei, és azok szellemi utódainak bölcsőjeként is alakult itt szellemi műhely, és megalakul az európai keresztény demokráciának is egy műhelye – a most már bejelentett liberális műhelyekkel együtt –, amelyek közül az egyik inkább politikai, a másik gazdaságpolitikai hangsúlyt kap talán. És ha világos szellemi műhelyek alakulnak itt, akkor azok alkalmasak lesznek a tisztázásra, és egység lesz a Fórumon belül, hiszen ezek mind szellemi táplálékot jelentenek."[51] Az MDF újonnan megválasztott elnökségébe ugyan beválasztották Bíró Zoltánt is, ám ő a továbbiakban nem vett részt az elnökség ülésein, bár nem vált ki a Fórumból, távol tartotta magát a párt politikai frontvonalától. A Magyar Demokrata Fórum politikai irányultságában éles váltás történt, ám ez sem személyi torzsalkodásban, sem politikai nyilatkozatokban nem vált nyilvánossá, leginkább a későbbi időszak háttérben megkötött alkuiban és a megalkotott politikai programban öltött testet. Az MDF két irányvonala közötti rejtőzködő szakadás ugyanakkor mind a demokratikus átmenetre, mind a

[51] Antall József elnöki expozéja az MDF. II. Országos Gyűlésén. In: Antall József: *Modell és valóság, II. kötet.* Budapest, 1994, Athenaeum Nyomda Rt., 26–31.

választások után megalakuló országgyűlés és kormány tevékenységére, programjára nézve döntő jelentőségű volt.

Surranó pályán a szocialisták

Hosszú vajúdást követően 1989 őszére az állampárt is eljutott a *megtisztulás*, talán inkább helyes volna azt mondani *letisztulás* állapotába. Az MSZMP hónapokon keresztül egyensúlyozott a pártszakadás mezsgyéjén, ám mind 1989 tavaszán (a Pozsgay Imre által 1956 újraértékelését célzó bejelentéskor), mind a reformista csoport nyár eleji puccsista fellépésekor, illetve a Munkásőrség megszüntetésekor fenyegető szélsőségesen radikális baloldali erők fellépésének leszerelésekor, átvészelte a felbomlást. Nem kétséges, hogy a párt célja, azaz a demokratikus választásokat követő hatalmi berendezkedésben történő fennmaradás, a remélt többség megtartása érdekében számos kompromisszumot kellett vállalnia a vezetésben egymással szemben álló személyeknek és irányzatoknak, ám a Nemzeti Kerekasztal tárgyalások eredményeképpen előállott helyzetben s különösen a szabad demokraták radikalizálódó fellépésére, a választási politikai harc elindítására, illetve a Magyar Demokrata Fórumon belüli irányváltás hatására tekintettel dönteniük kellett az irányvonalról és főként a politikai frontvonalban szereplők összetételéről.

Az állampárton belül számos frakció, akkori szóhasználattal élve platform létezett. A legjelentősebbnek a Reformszövetség, az Összefogás az MSZMP megújításáért, a Platform az MSZMP-ért, a Népi Demokratikus Platform, a Vidék esélyegyenlőségéért platform mutatkozott. A párt vezetői, Grósz Károly[52], Nyers Rezső, Pozsgay Imre és Németh Miklós[53] sikeresen egyensúlyoztak 1989 októberéig, ám a Magyar Szocialista Munkáspárt XIV. kongresszusának hirdetett tanácskozásnak már az előkészületei során is nyilvánvalóvá vált, hogy sem a személyi egység, sem a pártegység nem maradhat fenn.

Nagyon leegyszerűsítve talán úgy lehetne megfesteni az állampárt irányzatainak főbb csoportjait, ha a Grósz Károly és környezetében tömörülő konzervatív kommunistákat, a Nyers Rezső szellemiségéhez tartozó szociáldemokrata irányzatúakat, a Pozsgay Imre körül jelentkező nemzeti demokratákat és a Németh Miklós által fél év alatt összeszervezett technokratákat említjük. Az MSZMP változásokat felismerő politikusai nem rendszerváltásról, hanem

[52] Lásd: 38. old., 117. lábj.
[53] Lásd: 115. old., 39. lábj.

korszakváltásról beszéltek. Elismerték az államszocializmus struktúráinak lebontását, a párt múltja fekete foltjaival való szakítást, a többpártrendszer elfogadását, a gazdasági pluralizmus szükségességét, a parlamentáris demokrácia intézményi feltételeinek megteremtését. A fő kérdés természetesen az volt, hogy a párt a továbbiakban kettészakad, és a reformista gondolkozásúak új pártot alakítanak, vagy az egész párt fogalmazza meg megújulását, és irányváltásával továbbra is a politikai porond legbefolyásosabb tényezője marad.

A kongresszus kezdetéig bizonytalan volt a végső döntés esélye. Nyers Rezső bevezető beszédében inkább az egyben maradó, új párt alakítását szorgalmazta. „A korábbi hibás politikai struktúrát két oldalról érte támadás, egyfelől a demokratikus szocializmus oldaláról, a párton belüli reformerek oldaláról és másfelől a polgári demokrácia oldaláról. Ez az igazság, és ezt az igazságot tartozunk beismerni. Útitársak kell, hogy legyünk a valóban demokratikus ellenzékkel, amely a demokráciának széles alapot akar adni. Az alkotmányozásban ezután is útitársak kell legyünk, még ha a választásokon versengeni fogunk is egymással. Tehát ápolnunk kell azokkal a demokratikus erőkkel az együttműködés lehetőségét, még akkor is, ha rövid távú populáris érdekek folytán ők most csak elhatárolják magukat tőlünk. Mi akkor is a kezünket nyújtjuk a demokráciáért. [...] Én úgy látom, hogy ha elfogadják, most nehéz szülés után itt megszületik valami új erő, amely biztató a szocializmus, a demokrácia szempontjából is. Ha ehhez össze tudunk állítani olyan vezetőséget, amely kellően homogén ahhoz, hogy cselekvőképes legyen, de kellően plurális ahhoz, hogy vitatkozni legyen képes, hogy lehetőséget adjon a párt általi ellenőrzésre és alkotóképes legyen, ha nem monolit akar lenni teljes egészében ez a vezetés, akkor az jó vezetés lesz."[54]

Grósz a megújuló párt mellett érvelt, a reformkommunista kezdeményezés továbbvitelében, s annak együttes támogatásában látta a hatalom megtartásának kulcsát. „A reformpolitika bázisát a pártban nem a másként gondolkodók kitaszítása, hanem az álláspontok közelítése, a kompromisszumkeresés erősíti. A párt megerősödésének viszont feltétele, hogy azok, akik alapjaiban nem értenek egyet a kongresszus által elfogadott politikai irányvonallal, ne szerveződhessenek önálló politikai erővé a párton belül. Egy választásra készülő

[54] Nyers Rezső politikai megnyitóbeszéde. In: *Kongresszus '89.* Rövidített, szerkesztett jegyzőkönyv az 1989. október 6–9. között tartott kongresszus anyagából. Szerk. Kimmel Emil. Budapest, 1990, Kossuth Kiadó, 11.

pártban megegyezésre kell jutniuk a különböző áramlatoknak, és a közvélemény számára egységet kell demonstrálnia"[55] – hangoztatta felszólalásában.

Nyilvánvalóvá lett, úgy lesz pártszakadás, hogy nem szakad, csak megoszlik. A kongresszus első két napja az egyeztetések jegyében telt. A több mint 1200 küldött közül csak keveseknek adatott meg, hogy az informális alkuk folyamába belelásson. Végül is az állampárt nem szűnt meg, nem szakadt ketté, hanem újjászerveződött. A megalakuló Szocialista Párt nem kívánt az MSZMP jogutódja lenni, de az attól való elszakadást sem mondta ki. „A szocializmus eddig volt koncepciója, a sztálini eredetű rendszer felélte minden társadalmi, gazdasági, politikai és erkölcsi tartalékát, alkalmatlan arra, hogy lépést tartson a világ fejlődésével. Ezzel az MSZMP mint állampárt története véget ért. Az átfogó és gyökeres társadalmi, gazdasági és politikai megújuláshoz elengedhetetlen, hogy belőle új párt alakuljon"[56] – mondta ki a párt megalakulását bejelentő nyilatkozat.[57]

Az állampárt helyébe szerveződött Magyar Szocialista Pártot azonban nem fogadta el a régi párttagság túlnyomó része. A hétszázezres volt tagságból csak pár tízezren jelentkeztek az új pártba. Grósz Károly és Berecz János[58] már a kongresszuson bejelentette, hogy nem lépnek be az új pártba. Bár az új vezetőség továbbvitte és felgyorsította a reformfolyamatot az országgyűlésben, hitele és szerepe elsorvadt. Németh Miklós pár héttel később kilépett az Elnökségből, kormányfőként, a szocialisták nélkül, bár nem ellenfelükként próbált politizálni. Németh bízott abban, hogy a választások után is maradhat kormányfő, Pozsgay Imre reménykedett az államelnöki pozíció megszerzésében, a reformerek által megszervezett új párt pedig abban, hogy a választásokon relatív többséget szerezhet. Mindahányuknak csalódniuk kellett. A vitákkal terhes, homályos célokat megfogalmazó politikai alakulat ugyan bekerült az újonnan megalakuló országgyűlésbe, de jelentősége és szerepe eltűnt. A Magyar Szocialista Párt megalakításával tulajdonképpen az állampárt és az

[55] Grósz Károly szóbeli kiegészítője a Központi Bizottság beszámolójához. Uo. 15.

[56] A Kongresszus állásfoglalása a Magyar Szocialista Pártról. U.o. 311.

[57] A párt elnöke, egyben az országos választmány elnöke Nyers Rezső. Az elnökség tagjai: Boros László, Fábry Béla, dr. Géczi József, Hámori Csaba, Horn Gyula, Katona Béla, Kárászné dr. Rácz Lídia, Kósa Ferenc, Kovács Jenő, Kőrösfői László, dr. Lakos László, Mádlné Maár Ilona, dr. Menyhárt Lajos, Nagy Imre, Németh Miklós, dr. Ormos Mária, Pál László, Pozsgay Imre, Szabó György, Szili Sándor, dr. Vass Csaba, dr. Vastagh Pál, Vitányi Iván. A párt köztársaságielnök-jelöltje Pozsgay Imre lett.

[58] Lásd: 53. old., 179. lábj.

államszocializmus megszűnését mondta ki az MSZMP utolsó kongresszusa. Szakításra ugyan nem került sor, ám gyakorlatilag az utolsó koporsószeget is beleverte a régi rendet eltemető láda fedelébe.

1989 ősze a rendszerváltoztatásban döntő momentumokat hozott. Tisztázódtak a frontvonalak, elváltak egymástól az életképtelen politikai alakulatok, felsejlettek a plurális, többpárti politikai rendszer működési jellemzői, a pártharcok, az eldurvuló politikai kampányok, a személyeskedésbe torkolló versengés. Az ellentétek egyre élesedtek, a szövetségek eresztékei ropogtak, elengedtek, a társadalom pedig csodálkozva figyelte, miképpen válik minden eszménye, amely másfél éven keresztül a változások reményével éltette, a torzsalkodások martalékává. 1989 ősze az elválások féléve. Az ellenzéki egységben reménykedők két rendszerváltó erőközponttal nézhettek szembe, a Magyar Demokrata Fórum mögött felsorakozó tömegek meghasonlottak a „négyigenes" népszavazás kapcsán passzivitásra felszólító Elnökségi állásfoglalástól, Antall József távlatos elképzelései és a lakiteleki alapító atyák visszavonulása elbizonytalanította a tagság nagy részét. Úgy érezhették sokan, hogy az MDF irányt váltott, letért a „lakiteleki útról". Az MSZMP megújulásában reménykedő reformisták döbbenten látták a pártvezetés látszategyezségét, a Grósz Károlyban bizakodók pedig a „durcás visszavonulást" furcsállották, vezér nélkül kallódtak az állampártból történt kiszakadásukat követően. A rendszerkritikus tömegek átmenetileg elvesztették addig biztosnak hitt kapaszkodóikat, révetegen próbáltak eligazodni a hirtelen jött politikai kuszaságban.

Tavasszal még sokan hittek abban, hogy az ősz elhozza a letisztulást, meggyökeresednek a rendszerváltoztatás csírái, kibontakozik a plurális demokrácia intézményrendszere. Ez az ősz azonban nem megoldásokat hozott, hanem kérdőjelek sokaságát.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Önálló kötetek

A reformkörök élete és halála. Szerk. Géczi József Alajos, Révész Béla. Budapest, 2015, Reformkörök Alapítvány.

A rendszerváltás forgatókönyve. Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben, 1–8. kötet. Szerk. Bozóki András, Elbert Márta, Kalmár Melinda, Révész Béla, Ripp Zoltán, Ripp Erzsébet. Budapest, 1999, Új Mandátum Kiadó.

A rendszerváltoztatás dokumentumai. Szerk. Szeredi Pál. Pilisszentkereszt, 2018, Barangoló Kiadó.

Antall József: *Modell és valóság, II. kötet.* Budapest, 1994, Athenaeum Nyomda Rt.

Bába Iván: *Rendszerváltoztatás Magyarországon.* Budapest, 2015, Veritas–Magyar Napló.

Bálint B. András: *Győzelemre születtünk.* Kónya Imre az Ellenzéki Kerekasztalról. Budapest, 1990, Progresszió Kiadó.

Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988), 1–4.* kötet. Budapest, 1995, T-Twins Kiadó.

Gubcsi Lajos: *4 nap, amely megrengette az országot.* 1989. október 5–9. MSZMP–MSZP. Budapest, 1989, Agria Kiadó.

Kongresszus '89. Rövidített, szerkesztett jegyzőkönyv az 1989. október 6–9. között tartott kongresszus anyagából. Szerk. Kimmel Emil. Budapest, 1990, Kossuth Kiadó.

Kónya Imre: *...és az ünnep mindig elmarad?* Történetek a rendszerváltástól napjainkig. Pécs, 2016, Alexandra Kiadó.

Magyarország Politikai Évkönyve, 1990. Budapest, 1990, Aula–OMIKK.

Pozsgay Imre: *1989.* Politikuspálya a pártállamban és a rendszerváltásban. Budapest, 1993, Püski Kiadó.

Rendszerváltók a baloldalon. Reformerek és reformkörök, 1988–1989 (válogatott dokumentumok). Szerk. Ágh Attila, Géczi József, Sipos József. Budapest, 1999, Kossuth Kiadó.

Révész Béla: Az Ellenzéki Kerekasztal és az állambiztonsági szervek. In: Bozóki András (szerk.): *Alkotmányos forradalom.* Budapest, 2000, Új Mandátum Kiadó.

S. Kosztricz Anna – Lakos János – Némethné Vágyi Karola – Soós László – T. Varga György (szerk.): *Az MSZMP KB 1989. évi jegyzőkönyvei.* Budapest, 1993, Magyar Országos Levéltár, 1–2.

Szeredi Pál: *Nemzetépítő demokratikus ellenállás a Kádár-korban, 1956–1987.* Pilisszentkereszt, 2015, Barangoló Kiadó.

Szeredi Pál: *A nemzetépítő demokratikus ellenállás dokumentumai 1968–1987.* Pilisszentkereszt, 2017, Barangoló Kiadó.

Szeredi Pál: *A nemzetépítő demokratikus ellenzék története, 1987–1989.* Pilisszentkereszt, 2018, Barangoló Kiadó.

Szigorúan titkos 89. A magyar állambiztonsági szervek éves munkabeszámolói. Szerk. Müller Rolf, Takács Tibor. Budapest, 2010, L'Harmattan Kiadó.

Tőkés Rudolf: Újragondolt történelem. Válogatott tanulmányok, 1967–2007. Budapest, 2018, Kossuth Kiadó.
Vass Henrik (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1985–1989.* Budapest, 1994, Interart.

Tanulmányok, cikkek

Bozóki András: Az Ellenzéki Kerekasztal (első) története, 1–6. rész. *Beszélő,* 1990/8, 9, 10, 11, 12. 13.
Bozóki András: Szemérmes alkotmányozás. Rendszerváltás és jogállami forradalom 1989-ben. In: *Alkotmányozás Magyarországon és máshol.* Politikatudományi és alkotmányjogi megközelítések. Szerk. Jakab András, Körösényi András. Budapest, 2012, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet–Új Mandátum Könyvkiadó, 202–239.
Bozóki András: Út a rendszerváltáshoz: az Ellenzéki Kerekasztal. *Mozgó Világ,* 1990/8, 23–38.
Fischer György: Életszínvonalból gyenge kettes. *Jel-Kép,* 1989/2, 137–141.
Lengyel László: A kerekasztal hősei. *Kritika,* 1999/12, 6–10.
Szeredi Pál: *A rendszerváltoztatásban politikai-közéleti szerepet vállaló jelentősebb szervezetek (1988–1990).* Kézirat.
Szeredi Pál: Adalékok a Magyar Demokrata Fórum és a független szervezetek kapcsolatához (1988–1989). In: *A cselekvés fél éve.* Lakitelek, 2019, Antológia Kiadó, 195–221.
Szeredi Pál: Rendszerkritika mérlegen. In: *A felkészülés éve – 1988.* RETÖRKI Elektronikus Könyvek, 2018, 7–42.
Szeredi Pál: Tárgyalásos rendszerváltoztatás. A Magyar Demokrata Fórum és az Ellenzéki Kerekasztal. In: *MDF-tanulmányok.* Lakitelek, 2018, Antológia Kiadó, 399–449.
T. Varga György – Szakadát István: Íme, a nómenklatúrák! Az MDP és a volt MSZMP hatásköri listái. *Társadalmi Szemle,* 1992/3., 73–95.
Vásárhelyi Mária: A kerekasztal sarkán. *Kritika,* 1996/4, 30–33.
Vigh Károly: Az Ellenzéki Kerékasztalról. *Valóság,* 1999/1. 90–99.

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) 2.7.1. NOIJ „Szabad Demokraták Szövetsége"
ÁBTL 2.7.1. NOIJ „III/III"

RETÖRKI Archívum, Lakiteleki Rendszerváltó Archívum, MDF korai időszakának iratai, 1.4.3.1.2. Elnökségi ülések, 1989.
OSA archivum. Hungarian monitoring. https://1989.osaarchivum.org/
MTI Archívum.

NÉVMUTATÓ

A

Aczél György 13, 15–16
Agócs Sándor 15, 75, 232
Alexa Károly 61–62, 70
Antall József 35, 66, 70, 78–80, 96, 99–100, 102, 104, 106, 108, 131, 203–208, 211–217, 221–222
Apró Antal 119
Ara-Kovács Attila 56, 70

Á

Ángyán József 162

B

Babus Endre 15
Bakos István 25, 35, 69, 75
Bálint B. András 16, 70, 222
Balla Bálint 57, 61
Balogh Margit 125
Balogh Sándor 112
Bán Antal 117
Bárány János 113
Bárczay Gyula 57, 61
Barcsi Sándor 125
Barki Maria Éva 26–27, 35
Bayer József 112
Békési Béla 113
Berecz János 53, 107, 118–119, 126, 220
Bereczki Vilmos 128
Berend T. Iván 62, 112
Berta Árpád 162
Bertalan Imre 57
Bethlen István gróf 64
Bibó István 14, 186, 189, 212, 216
Bihari Mihály 15, 107
Bíró Zoltán 15, 43, 74, 97, 102, 201, 211, 214, 216–217
Biszku Béla 142, 145
Bodnár Gábor 57
Bogárdi Zoltán 161, 180
Borbándi Gyula 11–12, 14, 16–17, 24, 35, 49, 53–54, 57–62, 67–68, 70–71
Borics Gyula 117, 121
Boros István 87
Boross Imre 202, 203
Bossányi Katalin 15, 144
Botos János 125
Bölcsey György 120
Brusznyai Árpád 115
Burgert Róbert 169

C

Ceauşescu, Nicolae 33
Czigány Lóránt 44, 61

Cs

Csáki Csaba 112
Csalog Zsolt 39
Csecserits István 125
Cseke Hajnalka 104
Csengey Dénes 41–42, 44, 71, 86, 103–105, 197–198
Csernohorszky Vilmos 42
Cseszka Éva 122, 151, 191
Csizmadia Ervin 107, 222
Csoóri Sándor 17–20, 23, 27, 34–35, 37, 42, 69, 71, 102
Csurka István 14–17, 20–21, 28, 34, 44, 51–52, 62–63, 68, 71–72, 89–91, 98, 104, 115, 199, 213

D

Damenija Csaba 27–28, 75
Dávid István 20–21, 71
Deák Ernő 34–35, 57, 61, 71
Debreczeni József 98, 121

Demszky Gábor 47, 49, 51, 71
Dénes János 31, 133
Dodd, Christopher J. 35, 69
Donáth Ferenc 12, 74
Donáth György 123
Dögei Imre 153
Duray Miklós 20, 29, 60, 69, 71

E

Egri Géza 125
Eötvös József 214, 216
Erdei Ferenc 185–187, 189

É

Éger György 16, 68
Éltető J. Lajos 33, 62, 71

F

Faludi György 19, 51
Faragó Vilmos 15, 71
Farkas Zoltán 15
Fehér Lajos 153–154, 169, 187
Fejti György 38, 131, 169
Fejtő Ferenc 14, 37, 62, 70–71
Fekete János 119
Fekete Pál 57, 62
Fekete Sándor 14, 71
Ferdinandy György 59, 71
Filó Katalin 35
Fodor Gábor 50, 73
Fónay Jenő 36–37, 114, 128–129, 133, 137
Forgács Ferenc 137, 138
Földes György 112
Földvári József 125, 139
Für Lajos 17–18, 28–29, 71, 80, 82, 94, 100, 102, 104, 107, 128, 159, 191, 211–212
Füzessy Tibor 79

G

Gál Andor 125
Gáti Károly 62
Geiger Imre 122
Gereben István 56, 71
Gimes Miklós 39
Gorbacsov, Szergej 65
Göncz Árpád 132–133, 135
Görömbei András 111
Grósz Károly 26, 38–40, 52, 71, 73, 111, 113, 119, 144, 168, 215, 218–221
Gulay István 20, 69

Gy

Gyenes Judith 128, 133
Györgyey Klára 57
György Péter 126, 143
Győri Tibor 138

H

Haas György 50, 71
Habuda Miklós 125
Hajdú István 127
Hajdú Tibor 112
Halász Péter 161
Hamburger Mihály 49
Hámori Csaba 169, 220
Hámos László 25–27, 62, 72
Hanák Tibor 60–61, 72
Haraszti Miklós 37, 49, 63, 133, 206
Harsányi András 57
Haynalné Kesserű Zsuzsanna 59, 72
Házi Balázs 25, 69
Hegedűs B. András 36, 111, 133, 143–144
Hellenbart Gyula 59, 60, 72
Hoós János 120
Horn Gyula 107, 112, 220
Hornyák Tibor 128, 130, 133
Horváth Árpád 58, 72
Horváth Béla 104
Horváth Ibolya 109, 125, 143
Horváth János 57, 62, 65
Horváth Tibor 125
Hőnigné Zádor Éva 99, 100
Hősz Dezső 133, 138

Huszár István 112
Hütter Csaba 169

I

Illyés Gyula 25, 35, 44, 75, 186
Iván-Kovács László 116
Iványi Pál 168, 169, 170, 192
Izsák Lajos 107, 125

J

Jakabffy Ernő 44, 57
Jeszenszky Géza 27, 66, 70
Jónás Pál 62
Joó Rudolf 27
Juhász László [*Nemzetőr*] 23–25, 56–58, 66–67, 69, 72
Juhász Pál 156, 161, 182, 191

K

Kádár János 31, 110, 116, 124, 159
Kahler Frigyes 122, 125, 142–144
Kamm, Henry 22, 62, 72
Kárász Arthur 37
Karinthy Ferenc 37
Kárpáti Piroska 125
Kasza László 21–22, 24, 29–32, 72
Katona Géza 125
Katona Imre 114
Kékesi József 127, 128
Kende Péter 31–32, 44, 63, 72, 111, 145
Kenedi János 13, 15–16, 33, 37–38, 52–55, 69
Keresztes Sándor 165
Kéri Kálmán 136–137
Kéthly Anna 117
Kibédi Varga Áron 61
Király Béla 51–52, 55–56, 62, 64, 72, 115
Király Zoltán [Szeged] 118–120
Kis Gyula 128
Kis János [SZDSZ] 30–31, 37, 87–88, 91, 198, 205, 213
Kiss Dávid 77
Kiss Ferenc [irodalomtörténész] 35
Kiss Gy. Csaba 26–27, 29, 45–46, 69, 74, 88, 101, 107
Kissné Kósa Magdolna 138
K. Lengyel Zsolt 35
Kocsis Györgyi 15
Konrád György 22, 29, 33, 39
Kónya István 125
Kónyáné Kutrucz Katalin 125
Kopácsi Sándor 37, 52, 55, 72
Kopátsy Sándor 161–162
Korbély János 142
Kormon József 57
Kósa Ferenc 35, 220
Koszorús Ferenc 62
Kovács Andor 45, 57
Kovács Béla 117, 186
Kovács Imre [Nemzeti Parasztpárt] 13, 117, 186, 212
Kovács Kálmán [Magyar Szövetség] 23
Kovács Tibor 138
Kováts Gyula 125
Kozma Huba 161
Kozmáné Váradi Katalin 125
Kőszeg Ferenc 47, 49
Köteles Pál 17
Kővágó József 117
Krassó György 29–31, 38, 53–54, 65, 72, 129
Kubinyi Sándor 125
Kukorelli István 78, 107
Kulcsár Kálmán 107, 122, 125

L

Laczó Gábor 125
Lángh Júlia 29
Lehmann Hedvig 201
Lengyel László 14–15, 223
Lezsák Sándor 16, 20–21, 23–24, 44, 49, 67–68, 70, 72
Lipták Béla 33, 64, 72–73
Lisztóczky László 25, 69
Losonczi Pál 155
Lőcsei Pál 36–37, 133

Lőrinczi György 62
Ludányi András 57, 62
Luka László 44–45

M

Magyar Bálint 47–48, 200–201
Makra Zoltán 21, 23, 50–51, 73
Maléter Pál 39, 128, 133
Malitchenko, Christiane 33
Marián István 128, 133
Márián Zoltán 125
Markó György 125
Márton András 128
Marton Gyula 125
Márton János 185, 187
Marx Gyula 98, 121
Matheovics Ferenc dr. 165
Mécs Imre 31, 37, 48, 113, 115, 128, 131–133, 197
Medvigy Endre 15, 75
Méhes Lajos 118, 120
Mélykuti Attila 15
Mesterházy István 125
Mészöly Miklós 37
Mezei László 125
Mező Imréné 116, 145
Miklós Imre 119
Miklóssi István 56–57, 62, 73
Mindszenty József 122, 140
M. Kiss Sándor 110
Modor Ádám 48, 69
Molnár Adrienne 113, 143
Molnár József [*Új Látóhatár*] 13, 15–16, 61, 73
Molnár Tamás [Inconnu] 30
Mózsi Ferenc 44, 46, 57, 73
Mustó István 48–49

N

Nagy Erzsébet [Nagy Imre leánya] 36–37, 52, 133
Nagy Ferenc [miniszterelnök] 117, 186
Nagy Gáspár 111
Nagy-Husszein Tibor 162
Nagy Imre 31, 33, 36–42, 45, 50–57, 69–73, 109–116, 121–122, 127, 129, 132–135, 140, 143, 145, 186, 199, 220
Nagy József 113
Nagy Károly 23, 39–40, 57, 61–62, 73
Nagy László [Genf] 45
Nehrer Péter 125
Németh László 40, 186
Németh Miklós 107, 113, 115, 125, 127, 140, 168, 218, 220
Nóvé Béla 48

Ny

Nyers Rezső 53, 154, 193, 196, 200, 218–220
Nyitrai Gyula [*Nemzetőr*] 30, 73

O

Obersovszky Gyula 129, 133
Oplatka András 45, 107
Orbán Viktor 52, 56, 70, 80, 115, 131, 197, 199, 201, 203, 206
Ormos Mária 112, 125, 220

Ó

Ólmosi Zoltán 77

Ö

Ö. Kovács József 152, 176, 190

P

Palmer, Mark 54
Papp Simon 122
Pártay Tivadar 133, 175
Pásztor Péter 57
Péch Géza 113
Perneczky Béla 122
Pető Iván 79, 91, 202
Petrasovits Anna 173
Pfeiffer Zoltán 117, 130

Philippovich Tamás 63
Philipp Tibor 30
Pomogáts Béla 17, 29, 133
Pongrátz Gergely 53–54, 73, 114, 136
Pongrátz Ödön 53
Pozsgay Imre 15, 21–22, 24, 35, 38, 42, 63, 72–75, 79, 93, 97, 102, 104, 107, 112, 124, 196–197, 200–201, 203–205, 207, 214–215, 217–218, 220, 222
Püski István 20, 69
Püski Sándor 19–20, 27, 39–40, 69–70, 73

R

Rácz András [FIDESZ-alapító] 50, 73
Rácz Sándor [Munkástanács] 31, 36–37, 50, 115, 129, 134
Rádai Eszter 213
Radnóti Sándor 15–16, 74
Radó Zoltán 122
Raffay Ernő 98, 121
Rainer M. János 36, 75
Rajk László id. 114
Rajk László ifj. 37, 111
Raj Tamás 127
Reagan, Ronald 36
Révész Béla 22, 74, 221–222
Ripp Zoltán 79, 81, 106–107, 165, 173, 190–191, 194, 221
Romsics Ignác 78, 106
Roszík Gábor 98, 104, 118, 120–121
Ruttkay Levente 127
Ruttner György 173, 196

S

Sarlós András [Kanada] 67, 71, 201
Sebestyén László 128
Seres László 28, 75
S. Hegedüs László 185
Sisa István 59, 74
Sólyom László 15, 104, 140
Somogyi Csilla 57
Soros György 47–48, 67, 69
Spitz János 125
Stolmár G. Ilona 20, 74
Sujánszky Jenő 37
Sulyok Dezső 53, 117
Sulyok Vince 61
Svéd László 125

Sz

Szabad György 131
Szabó István 169
Szabó János 115
Szabó Lajos 113
Szabó Miklós 49
Szabó Tamás 104
Szabó Zoltán [író, szociológus] 13, 16
Szakács Sándor 125
Szalay Róbert 127, 128
Szente Imre 61
Szépfalusi István 27–28, 61
Szigethy Attila 116
Szilágyi József 40
Szilágyi Júlia 38, 74
Szokol Szilárd 125
Szollár Pál 125
Szomszéd Imre 125
Szöczi Árpád 25–27, 69
Szőcs Géza 27–28, 44
Sztáray Zoltán 42, 136
Sztrapák Ferenc 119
Szűrös Mátyás 115, 121, 127, 130

T

Takács Ferenc 117
Tamás Gáspár Miklós 29, 31, 33, 37, 49, 98, 199, 216
Taraszovics Sándor 62
Tarr József 125
Tirts Tamás 48
Tollas Tibor 24, 42, 50–51, 67, 73
Torgyán József 107, 175
Tóth Gábor [*Magyar Nemzet*] 24, 74
Tóth Mihály 125
Tőkei Ferenc 112

Tölgyessy Péter 80, 107, 203, 205, 211
Töttösy Ernő 64, 66, 74

U

Ugrin József 165, 166

V

Vágvölgyi B. András 50, 74
Vanek Béla 138
Várallyay Gyula 62
Várdy Ágnes 57
Várdy Béla 57
Varga Béla 65–66, 75, 117
Varga Csaba 143, 185
Varga László [New York] 65
Vásárhelyi Miklós 12, 33, 36–37, 56, 74, 115–116, 134–135, 145
Végvári Vazul 57
Veil, Simone 36
Veres Péter 162, 185–186, 192–193
Veress Bulcsú 35, 69
Vértes Róbert 125
Vicsek Ferenc 88
Vigh Károly 57, 223
Virág János 138
Vörös Vince 177, 196

W

Wittner Mária 129
Woroszylski Wiktor 128

Z

Zabolai Csekme Éva 27
Zimányi Tibor 115, 128, 134–137, 139–140, 145
Zinner Tibor 110, 122, 125, 139, 143–144
Zolcsák István 26–28

ANTOLÓGIA Kiadó és Nyomda Kft.
A kiadásért felel: Lezsák Sándor

Készült Lakiteleken a 2020. évben
Megjelent: 14,5 (A/5) ív terjedelemben
Felelős vezető: Agócs Sándor
ügyvezető igazgató

ISBN 978 615 5862 51 9
ISSN 2064–4531

„Alapigazságnak számít – de nevezhetjük közhelynek is –, hogy a történelem ismétli önmagát. Bár ez egy nagyon leegyszerűsített állítás, ha a történelem hasonló folyamatait vizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy vannak bizonyos törvényszerűségek, amelyek szinte mindig bekövetkeznek. Ha szűkítjük a kört és a világtörténelem »rendszerváltó«, »rendszerváltoztató« folyamatait vesszük alapul, arra a következtetésre juthatunk, hogy az ismétlődő folyamatok lényeges szakaszai a következők: felkészülés; összefogás és cselekvés; szétválás. Ugyancsak ezek voltak a jelen tanulmánykötet előzményeinek tekinthető kiadványok címei is: *A felkészülés éve – 1988; A cselekvés fél éve – 1988 ősze–1989 tavasza. (...)*

Az 1990-ben befejeződő rendszerváltás minden árnyoldala és hibája ellenére úgy zárta le a 20. századot, hogy átvezette Magyarországot a pártállami kommunista diktatúrából a parlamentáris demokráciába. Azóta eltelt három évtized, ami elegendő idő ahhoz, hogy megfelelő szakmai alapossággal vizsgáljuk meg a rendszerváltás minden mozzanatát, köztük a »szétválás fél évének« eseményeit is."

Nyári Gábor

ISBN 978-615-5862-51-9

Ára: 2500,- Ft